

828059009

101 KØBENHAVNS
KOMMUNES
BIBLIOTEKER

Historiske Meddelelser om København

1995

med register 1992-1995

HB
His

Historiske Meddelelser
om København
1995

Historiske Meddelelser
om København
1995

Udgivet af Københavns Kommune
København 1995

Redaktion: Helle Linde, Henrik Gautier, Torben Ejlersen

Redaktionssekretær: Kell Pedersen

Omslaget er en gengivelse af Justervæsenets regnskab fra 1776.
Københavns Stadsarkiv.

Historiske Meddelelser om København er medlemsskrift for
Selskabet for Københavns Historie

© Københavns Kommune 1995

ISBN 87-89457-08-0

Produktion: F. Hendriksen's Eff.

KØBENHAVNS KOMMUNES
HOVEDBIBLIOTEK
AFD. FOR HISTORIE OG
GEOGRAFI
Krystalgade 15
1172 København K
Tlf. 33 93 60 60

Manuskripter, der ønskes optaget i årbogen,
sendes til redaktionen, Københavns Stadsarkiv,
Københavns Rådhus, 1599 København V

Indhold

<i>Harald Langberg</i> : Østerport	7
<i>Jan Sættrup</i> : Brødremenigheden i København	23
<i>Knud Waaben</i> : Et sendebud fra Tranquebar. Sennapa Naik i København 1795-1801	42
<i>Ida Haugsted</i> : Louise Klatts kæmpeelefant	105
<i>Svend Olsen</i> : Bellahøj	105
<i>Martin Dyrbye</i> : Teatret i fri luft. Bellahøj Friluftsteater 1938-1988	115
Beslaglæggelsen af københavnske skoler til indkvartering af tyske sårede og flygtninge 1945	169
Københavns Stadsarkiv i 1994	191
Selskabet for Københavns Historie i 1994-95	195
Rettelse til Poul Strømstads artikel i årbogen for 1994	197

Anmeldelser:

<i>Erik Housted</i> : Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner. (<i>Charlotte Christensen</i>)	199
<i>Gerda Bonderup</i> : "Cholera- Morbro'er" og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfunds og kulturhistorie. (<i>Tim Knudsen</i>)	201
<i>Ole Hyldtoft</i> : Den lysende gas. Etableringen af det danske gassystem 1800-1890. (<i>Hans Kryger Larsen</i>)	202
<i>Jacob Reddersen</i> : Forvaltning af et bykvarter i forandring. En analyse af Kongens Enghave i Københavns Sydvest- kvarter. (<i>Caspar Jørgensen</i>)	203
<i>H. U. Ramsing</i> : Københavnske ejendomme 1377-1728. VII. Frimands Kvarter ved <i>Egil Skall</i> . (<i>Kirsten Lindberg</i>)	204
<i>Thorkild Høy og Jørgen Dahl</i> : Danmarks søer, 3. bind. Søerne i Roskilde amt, Københavns kommune og Københavns amt. (<i>Torben Ejlersen</i>)	206

<i>Erik Wassard: Ture i København. 35 ture i Storkøbenhavn.</i> <i>(Erik Housted)</i>	207
<i>Lars Cramer-Petersen m.fl.: Brønshøj Museums skriftserie.</i> <i>Svend Krøigaard (red.): Vanløse gennem tiderne. Vejenes</i> <i>historie. (Hasse Neerbek)</i>	208
<i>Over Øresund. En vejledning for slægtsforskere.</i> <i>(Erik Kann)</i>	210
<i>Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsen: Dansk Historisk</i> <i>bibliografi 1970-73. (Ivar Sonne-Mørch)</i>	211
<i>Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1884-1994.</i> <i>(Bente Dahl Hansen)</i>	212
<i>Register til årbøgerne 1992-1995 (Lars P. Jørgensen)</i>	215

Østerport

Af Harald Langberg

Domenico Pelli, der var født 1657 i Aranno tæt ved Logano i den italiensktalende, schweiziske kanton Tessin (Ticino), kom til Danmark i 1688 for at medvirke ved moderniseringen af fæstningsforsvaret ved rigets sydgrænse. Pelli havde alle forudsætninger derfor. Han havde medvirket ved nybefæstningen af Strasbourg, som Ludvig XIVs berømte fæstningsbygger Vauban stod for.¹ Også Pellis far havde virket dernede. Ved et besøg i Aranno for et par år siden fik jeg et håndskrift at se, som endnu var i familiens eje.² Det var en italiensk »Håndbog i militær og civil bygnings-kunst«, skrevet af ham i Paris 1647. Med den i hånden havde sønnen kunnet løse de mest krævende byggearbejder på det militære område, og det kan ikke undre, at han fik store opgaver overladt som »entreprenør« først og fremmest i Holsten, hvor hans hovedværk blev Rendsborg fæstning. Den er bygget efter tegninger, som chefen for den holstenske fortifikationsetat, Jobst Scholten fik udført af den franske ingeniørofficer Armand de Balagny, der senere blev Scholtens efterfølger som chef for etaten.³

Pelli og hans folk – en overgang mønstrede entreprenøren 150 medarbejdere – kom også til Kronborg, hvor såvel Jobst Scholten, som de Balagny stod for arbejdet 1688-1691.⁴

Herfra til København var der ikke langt, og i hovedstaden havde man måske klaret sig uden Pellis medvirken, hvis ikke den kongelige bygmester Hans van Steenwinkel var død i november 1700.

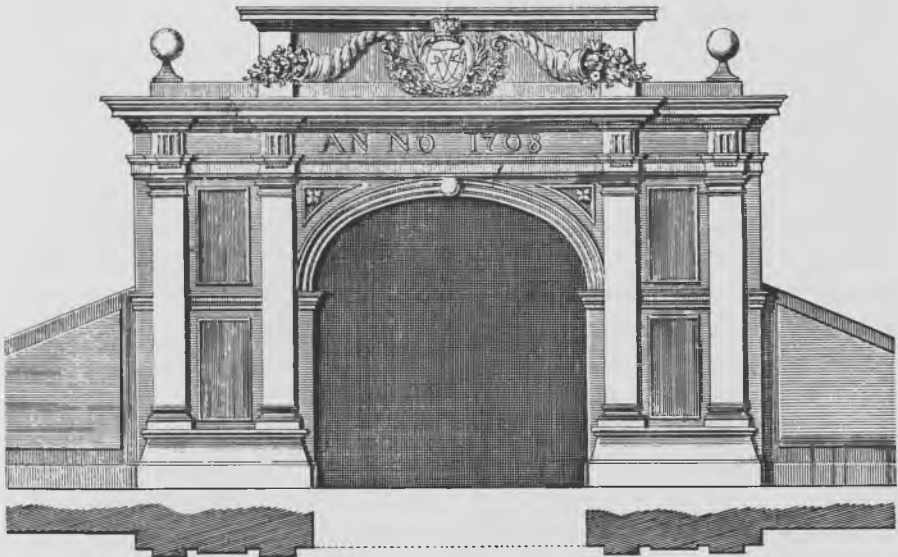
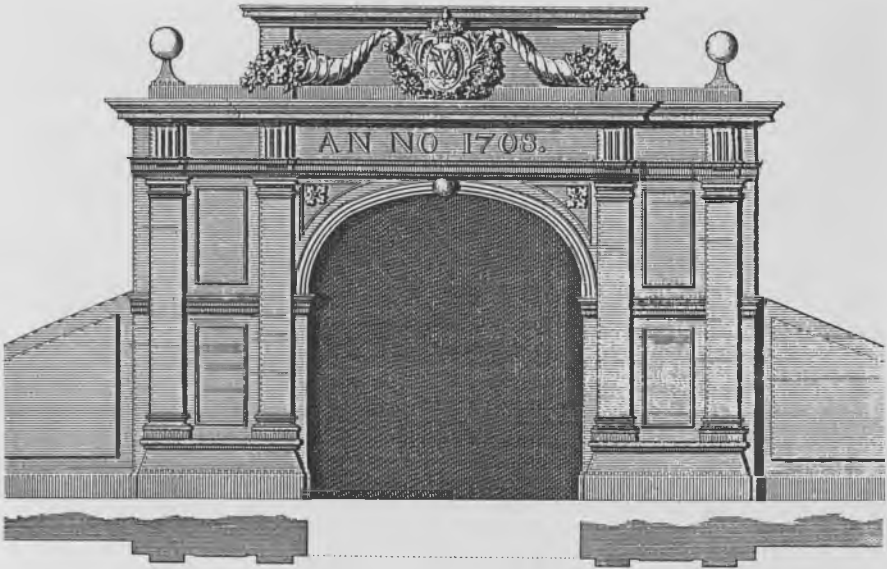
Medens de moderne bastionære anlæg omkring Rendsborg og Kronborg var jordværker, bygget med murede skarper, sådan som italienerne – og Vauban – gjorde det, var Københavns befæstning næsten helt igennem bygget som jordværker af ældre hollandsk type *uden* murede skarper.

Det var Pellis speciale at bygge sådanne mure, der rejste sig

Studietegning før 1708 af Østerport i Christof Marsellis album. Deponeret i Kunstakademiets samling af arkitekturtegninger.

svagt skrånende over kanten af fæstningens voldgrav, men derudover var han og hans folk i stand til at opmure fæstningsporte, krudttårne og andre bygninger, der hørte fæstninger til. Noget sådant kunne såvel den holstenske og den danske fortifikationsetats ingeniører naturligvis også projekttere, men deres uddannelse var i så henseende teknisk betonet og ofte noget summarisk. Det var derfor almindeligt, at de kongelige bygmestre blev sat ind, hvor der blev tale om monumentale, militære bygninger. Hertil regnedes gerne krudtmagasiner, og sådanne havde Steenwinkel 1688 tegnet til opførelse i de nye bastioner langs Christianshavns vold.⁵ Da der i 1702 skulle bygges et krudttårn i Kastellet, overlod man arbejdet til Pelli. Det fremgår af flere gode kilder og blev om-

Østerport. Øverst kobberstik, Tab. VI i L. Thurah: Den danske Vitruvius, I, 1746. Nederst kobberstik, Tab. VII i L. Thurah: Hafnia Hodierna, 1748.

talt af O. Nielsen i det 6. bind af hans fortræffelige »Københavns Historie og Beskrivelse« fra 1892. »Samme Pelli«, forsætter O. Nielsen, »byggede den Tid de fleste Vagthuse og *vel også Østerport*«. Antagelsen var rimelig, men forkert. Alligevel har Pellis navn gennem hundrede år været knyttet til porten i talrige danske og udenlandske bøger. Pelli byggede den end ikke som entreprenør efter en andens tegning. Men da det var velkendt, at Nørreport var bygget for Christian V efter generalbygmester Lambert van Havens tegninger, var det nærliggende at tænke sig Frederik IVs generalbygningsdirektør Wilhelm Frederik von Platen som portens arkitekt. Det gjorde Vilhelm Wanscher, men intet tyder på, at hofmanden von Platen var arkitekt.⁶ Han virkede fra 1702 som chef for det kongelige bygningsvæsen med pligt til at gribe ind, hvor han fandt det ønskeligt, og til at *fremskaffe* de fornødne tegninger. Dertil havde han forskellige fagfolk. Selv behøvede han ikke tegne noget som helst.

Fra Italien hentede von Platen 1702 en polskfødt arkitekt Christof Marselis, der var blevet uddannet i Warszawa og havde fuldendt denne uddannelse hos pavens arkitekt i Rom, Carlo Fontana.⁷ Af de erindringer, Marselis har efterladt sig, fremgår det, at von Platen satte ham på opgaven, da Østerport skulle tegnes. At han ikke blot tegnede porten, men også tilså opførelsen, som enhver ansvarlig arkitekt ville gøre det – fremgår af en ulyksalig hændelse.

En dag, hvor han indfinder sig på byggepladsen, konstaterer han, at der kommer for lidt kalk og for meget sand i mørtelen. Han gør selvfølgelig indvendinger, men bliver afvist. Han hæveder endog, at hvælvet vil falde ned, og beskylder entreprenøren for bedrageri. Det fører til en injuriersag, som han ikke evner at vinde. Alle vender sig mod ham, og han tvinges til at »gå på accord« og give en skriftlig erklæring om, at entreprenøren er en ærlig mand.

Det var han måske også, men hvem var entreprenøren? Marselis vil ikke nævne hans navn, men det kan vi få oplyst ad anden vej.

Chefen for den danske fortifikationsetat general H. E. von der Pfordten og hans medarbejder kaptajn H. H. Scheel oplyser i programmet for etatens byggeri i 1708, at von Platen i 1707 har

Østerport. Maleri af Rach og Eegberg, 1748. Nationalmuseet.

iværksat byggeriet og bl.a. fået porthvælvet færdigt. I begyndelsen af 1708 forberedes »fuldendelsen af Østerports bygning med portaler, corps de garde og portnerhus, som efter den sluttede kontrakt mellem Marchal von Platen og Ernst Brandenburg vil beløbe sig til 5069 rigsdaler«. ⁸

Der kan ikke være nogen tvivl om, at porten, som den kendes fra Thuras kobberstik og mange senere gengivelser, er bygget 1707-08 med Marselis som arkitekt og Ernst Brandenburg som entreprenør.

Men ingeniørofficererne var ikke tilfredse. I en skrivelse af 21. maj 1708 til kommandanten ønsker v.d. Pfordten og H. H. Scheel de øverste myndigheder gjort opmærksom på, at »ingeniørerne ikke fuldtud kan forsikre, at porten vil blive dygtigt og godt udført, når de er holdt udenfor. Såvel planlægningen som ledelsen af byggeriet er helt taget fra dem, idet Hr. Marchal von Platen har

Harald Langberg

Ingeniørkorpsets tegning af Østerport ca. 1750. Udsnit af tegning i Nationalmuseet.

kasseret de tegninger og overslag, ingeniøren har udarbejdet, og har ladet andre tegninger gøre (und andere Risse hat machen lassen), hvorefter han i kongens navn har skrevet kontrakt med bygningsinspektør Ernst Brandenburg. Byggeriet bliver derefter fortsat uden vor medvirken«.

Det var den samme praksis, von Platen havde brugt 1703-04, da ingeniørofficeren Georg Philip Müllers tegninger til Garnisonskirken blev kasseret og erstattet af tegninger udført af Marselis. Her var forholdet dog det, at Domenico Pelli, som havde påbegyndt arbejdet efter Müllers tegninger sammen med sin bror Marcantonio Pelli, også kom til at bygge for Marselis.⁹

Hvad det allerede udførte arbejde angik, fremførte ingeniørerne en kraftig kritik af hvælvet, som de fandt alt for lavt (viel zu flach und platt). Ville man have et hvælv, burde det være et tøndehvælv med halvcirkulært tværsnit og ikke et hvælv med et tværsnit som den kurvehanksbue, vi kender fra kobberstikket og fra senere billeder af Østerport. Kun tøndehvælv kunne holde i vort klima, hvor regn, sne og frost forvolder så store skader!

Uanset om en vold havde murede skarper eller ej, ønskede man i tiden omkring 1700, at voldkronen – med brystværnet, der dækkede kanoner og mandskab – blev opbygget af jord, så fjendtlige projektiler kunne havne blødt uden at gøre for megen skade. Samtidig ville man gerne have god forbindelse hen over portene, så man let kunne flytte rundt på styrkerne oppe på voldgangen. Men var volden ikke særlig høj, blev det vanskeligt at få afdækket porthvælvene med lerpakninger og sligt, der kunne sikre hvælvene mod nedsivende vand. Blev det tilmed frostvejr, og frosten trængte ind i porthvælvet, risikerede man det ulyksalige skift mellem frost og tø, som kunne gøre det af med selv velbygget murværk. Man sikrede sig flere steder ved at give portene overbygninger med saddeltag og gennemkørsel i voldgangens niveau. Et godt eksempel herpå er overbygningen over Kronborgs Kronværksport. I hovedstaden fik Christianshavns port en overbygning, men det gjorde den nye Østerport ikke, formentlig fordi portområdet helt skulle kunne overses og beherskes fra Kastelsvolden.

Hvordan det ulyksalige retsopgør mellem Marselis og Brandenburg forløb er ikke klart, men var det straks erkendt, at der var

fusket med mørtelen, kunne Brandenburg måske med rette have erklæret, at det var sket uden hans vidende. Noget sådant har åbenbart ikke fundet sted. Den advarsel, Marselis havde givet om, at hvælvet ville falde ned, var der set bort fra, og en sådan til-sidesættelse kunne han med rette føle dybt krænkende, men han var en religiøs natur og søgte trøst og beskærmelse hos sin gud.

Nu forholdt det sig sådan, at han var opdraget som katolik, havde konverteret til den reformerte tro i Holland, var igen kommet katolicismen nær i Italien, for atter i København at slutte sig til de reformerte.

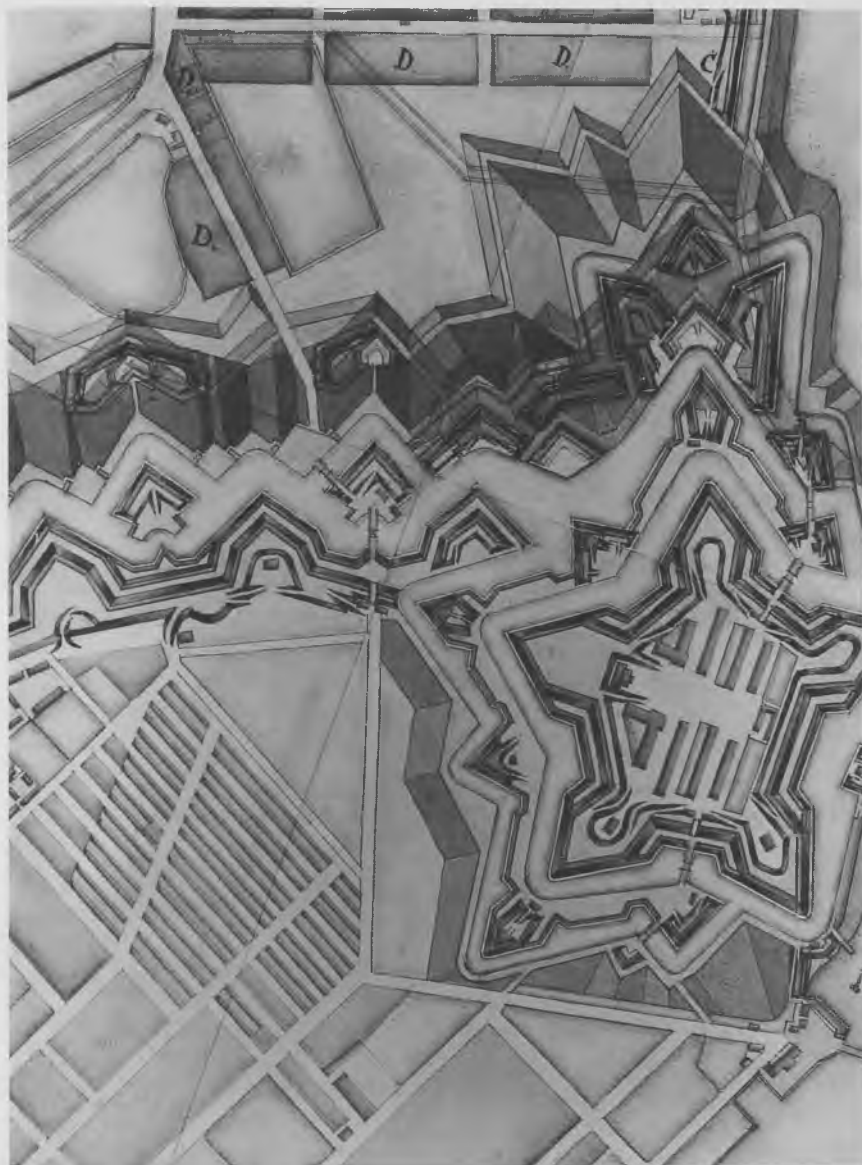
Det er ikke oplyst, hvilket år retssagen blev afsluttet, men den dag han fik en genpart af den erklæring, han havde følt sig tvunget til at underskrive, var rimeligvis en onsdag efter fastelavn (aske-onsdag), da fasten før påske blev indledt. Marselis tog i alle fald »Davids sæk og aske til hjælp« i sit håb om Guds støtte, og den udeblev heller ikke, fortæller han. Da han hen mod middags-tid skulle ordne nogle forretninger på Børsen og måtte forlade hjemmet, vaskede og salvede han sig, før han gik derhen.

Så kom nogle forretningsfolk, han kendte, ham i møde og graterede ham med, at han havde fået revanche! Det blev ham forklaret, hvad det drejede sig om, og han forstod, at ved nitiden om morgenen var kommandanten general de Cormaillon med kongen og geheimeråd von Platen redet ud til den nye Østerport for med egne øjne at se det »allerede forudsagte spektakel« af det helt nedstyrtede, nye hvælv. Det lå nu pladask på vejen gennem porten, og da byporte er noget, der i høj grad angår befolkningen, skriver Marselis, så var den halve by gået derud for at se, hvad der var sket, medens han selv »lå i aske«.

Arkitektens høje chef, geheimeråd von Platen, mente, at Marselis nu kunne triumfere, men han sagde ikke noget hverken til von Platen eller andre. I sit stille sind – og i sit efterladte manuskript – priser han Gud for den hjælp, han havde fået.

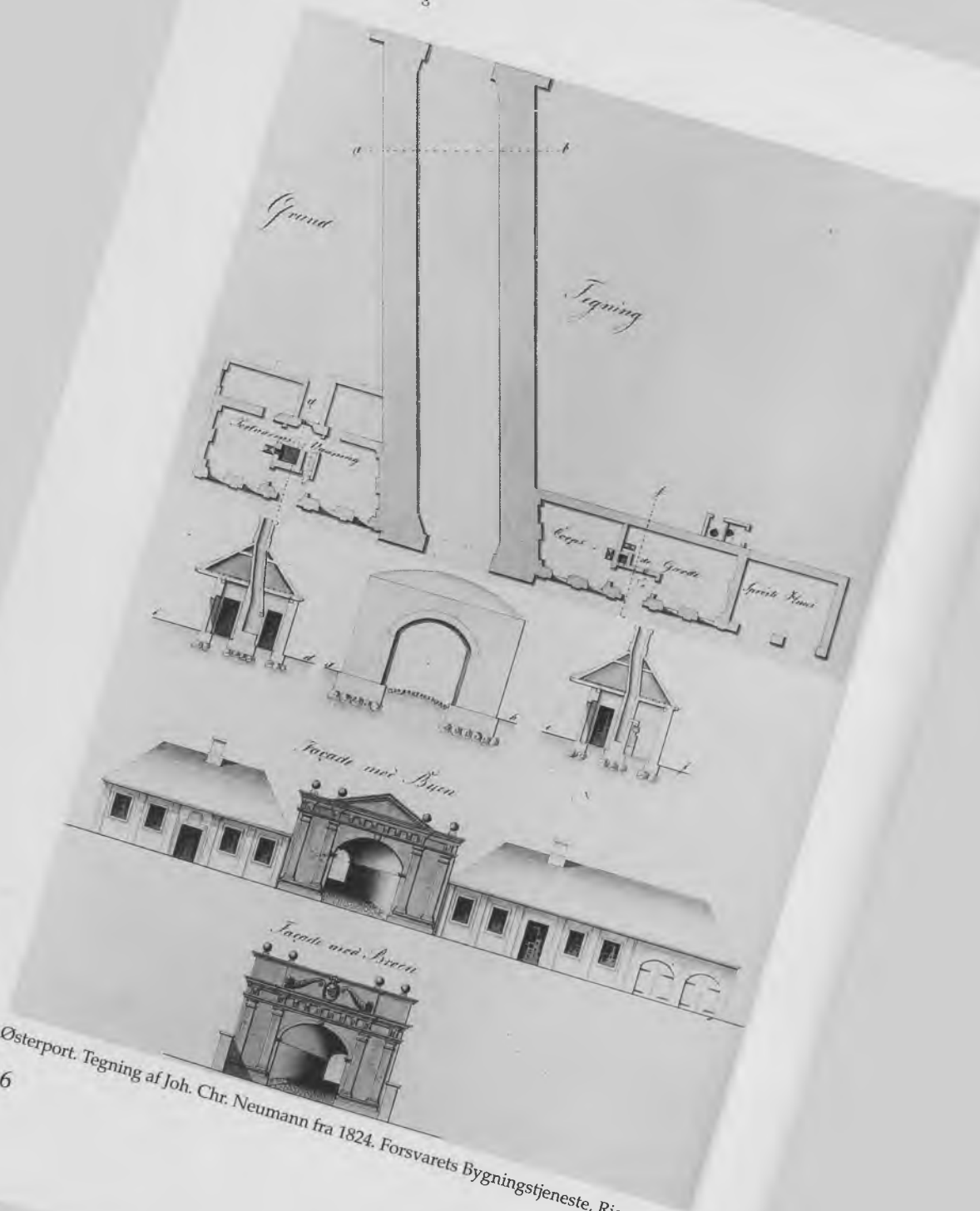
Men Gud gik videre, end Marselis havde forestillet sig.

Da porten blev bragt i orden, og Brandenburg en aften, kort før porten blev lukket, kørte udefra frem mod den i en lille, let, tohjullet vogn (kariol), gik det galt. Han blev – med vogn og hest – skubbet ud fra broen, der førte til porten, og ned i den brede, tørre grav. Kariolen var på den smalle plankebelagte bro ramt af

Østerport med foranliggende grav, ravelin og broer. Den regulære vej over »Grønland« (St.Kongensgades forlængelse) var planlagt fra starten, men det tog en rum tid, før den blev bragt i orden og brolagt. Til højre Kastellet. Operahuset (nuværende Østre Landsret) ses i midten forned. Udsnit af beliggenhedsplan fra 1757 af S.C. Gedde. Det kgl. Bibliotek.

Harald Langberg

Østerport. Tegning af Joh. Chr. Neumann fra 1824. Forsvarets Bygningstjeneste. Rigsarkivet.

Østerport set fra byen. Maleri fra 1851 af Philip Fischer. Københavns Bymuseum.

en larmende bondevogn, som rasede ud af byen. Det var halvmørkt, og det hele gik så hurtigt, at ingen så, hvad der skete.

Porten var smækket i efter bondevognen.

Da vagten en time senere runderer terrænet foran den lukkede port, er det helt mørkt, men vagten melder den vagthavende officer, at det spøger i voldgraven! Man hører sukken og stønnen. Officeren sendte folk ud med lygter. Man fandt hesten dræbt og vognen splittet i tusinde stumper, medens manden, der kørte den, endnu var i live. Kommandanten, der fik at vide, hvem det var, beordrede porten åbnet og Brandenburg bragt hjem.

Han levede, så vidt det kan ses, endnu et år og kom til forståelse med Marselis, som han havde arbejdet sammen med en halv snes år og havde gjort meget godt.

Men syg var Brandenburg, og da Marselis under hans sidste, svære sygdom blev sendt til ham i et »kongeligt ærinde« og førtes ind til hans seng for tjenstligt at forelægge ham en sag, der krævede en besvarelse, går noget galt. Brandenburg skælder sin kone ud for at udgive ham for syg. Han havde endnu aldrig

været syg! Og til Marselis siger han, at han kunne godt forstå på Marselis' ord, at han blev betragtet som døende. Marselis kom i vildrede, men lægen, som var til stede, hviskede ham i øret, at patienten allerede var på vej ind i sin døds kamp. Det svar, Marselis skulle have, fik han ikke. Han trak sig tilbage og afgav beretning om det passerede. Da han for anden gang blev sendt afsted, var det for sent.

Med et »Gud være os nådig«, slutter Marselis sin fortælling.

Ernst Brandenburg blev bisat i Sankt Petri kirke den 14. november 1713.¹⁰

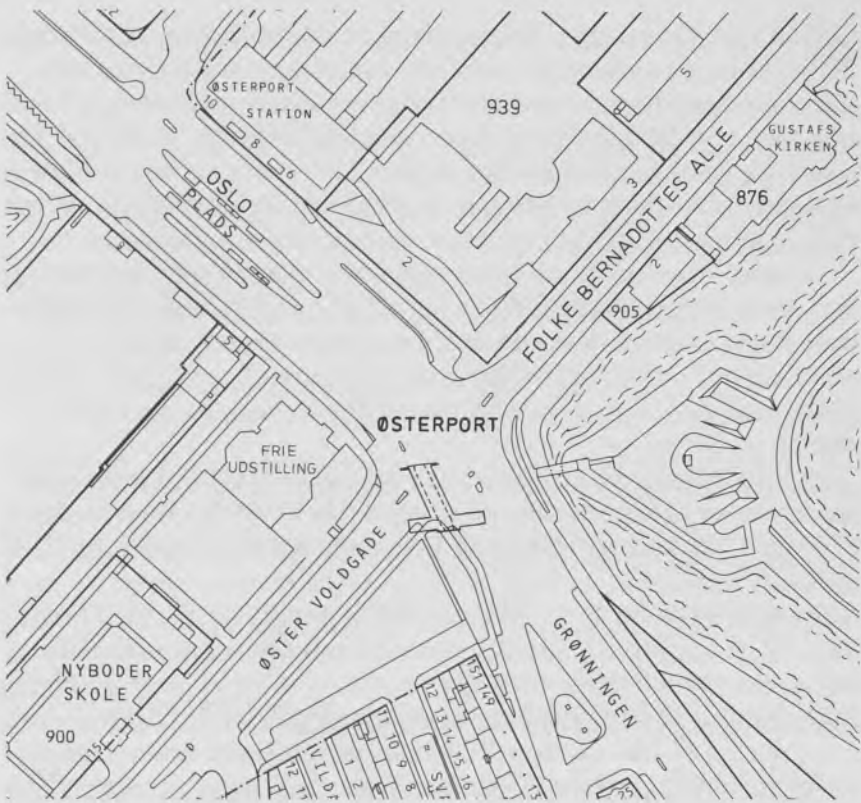
Østerport blev nedrevet 1857. Går man i dag ad Store Kongensgade ud mod Den Fri Udstillings bygning og passerer Øster Voldgade, kan man følge forløbet af den gamle portgennemkørsel. Foran den lå voldgrav med ravelin og broer.

I halvandet århundrede blev porten flittigt benyttet af rejsende, der ville ud til Nordsjælland, og af andre, der skulle ind til byen. De sidste kom straks efter gennemkørslen til et græsklædt område, der kaldtes Grønland og indtil midten af 1700-tallet dannede en del af det frie, åbne felt (Esplanaden) mellem Kastellets glacis og bebyggelsen.

Kongens nye operahus lå som *point de vue* for dem, der kom ind ad porten og kørte videre ad den nyanlagte forlængelse af Store Kongensgade. Det vældige teater, der løftede sig højt over bydelens almindelige huse, var med facadernes pilastre i stor orden også blevet til under von Platens ledelse.¹¹ Østerport blev den tidsvarende entré til dette vidunder, og portfacadens pilastre var for så vidt også i »stor orden«, som portbygningen ved en kordongesims var opdelt i to »etager«. De to etages huse med vagt og portnerbolig, der flankerede indersiden af porten, var også pilastersmykkede.

Kuglerne, der kronede porthusets gesims, blev som noget selvfølgelig brugt bl.a. af Borromini i det Rom, Marselis havde studeret så grundigt. Hans Østerport blev italiensk.¹²

Overflødhedshornene, der flankerer Frederik IVs kronede monogram, kan – om man vil – ses som en venlig velkomst til en blomstrende residensstad. Motivet var anvendt af Carlo Fontana.¹³

Østerport indtegnet på kort fra 1995. Kartografi: Copyright 1995. Stadsconductørembedet, Kbh. (Reproduktionstilladelse 224/1995).

Der findes mange gengivelser af Østerport. Blandt de ældste er Rach og Eegbergs maleri, der ofte gengives. Det synes udført med anvendelse af Thuras kobberstik og viser tillige broen, dog næppe i den ældste udformning. Trækonstruktionen er muligvis fra 1740'erne.¹⁴

Blandt de yngste projekter er Philip A. Fischers maleri, der er dateret juli 1851, og viser bysiden af porten kun seks år før nedrivningen.¹⁵

Af ganske særlig interesse er imidlertid en stor tegning, der stammer fra ingeniørkorpset og utvivlsomt hører til den lange række af »opmålinger«, der blev udført omkring 1750, da S.C.

Gedde var etatens chef. Tegningerne har det tilfælles, at de i reglen viser noget væsentligt, men ofte er behæftet med grove fejl.

Disse »opmålinger« er sædvanligvis udført med brug af forhåndenværende tegninger. Ved nærmere eftersyn viser det sig gerne at være tegninger eller kopier af tegninger, der er blevet ajourført med diverse rettelser. Som grundlag for Østerport-tegningen synes det projekt benyttet, som porten er opført efter.¹⁶

Normalt viser sådanne tegninger såvel planer som facader og snit, men Østerport-tegningen har en alvorlig mangel. Hovedfacaden »ud mod marken« er væk. Den synes engang at have været der, men er i så fald skåret fra. Kun facaden ind mod byen er gengivet med den tilstødende portnerbolig til venstre og vagten til højre.

Selve porthuset fremtræder med en trekantgavl ind mod byen, medens den anden facade på såvel de kobberstik, Thura udgav 1743 og 1749, som på Rachs og Eegbergs maleri – krones med en attika.

Det er vanskeligt at forestille sig disse gengivelser – med årstallet 1708 over porten – spredt ud over landet, hvis facaden ikke så sådan ud i 1740'erne.¹⁷ Men her står vi over for et sært problem. Ingeniørerne havde i 1704 tænkt sig at lægge et svært egetræsdæk over porten.¹⁸ Det fik von Platen forpurret, men efter hvælvets sammenstyrtning kunne planen måske være taget op igen. Man valgte dog at genopmure hvælvet. Georg Ph. Müller, der i december 1704 havde fremlagt egetræsløsningen, blev pensioneret, og den 7. april 1707 kunne H.H. Scheel meddele, at han nu var blevet Müllers efterfølger. Scheel har utvivlsomt kunnet finde en løsning på problemerne og har måske hævet voldgangen lidt, så der blev plads til en solidere hvælvkonstruktion. Hvornår og hvordan noget sådant skete, er uklart, men i *Dansk Atlas*, som blev udgivet 1831-35 af P.W. Becker og S.H. Petersen, ses en enkel løsning. Den smalle attika er gjort bredere og har således kunnet dække en lidt højere placeret voldgang.

En ajourført tegning, udført 1824 af ingeniørkorpsets designatør Joh. Chr. Neumann, viser facaden, som vi kender den fra *Dansk Atlas*, og tillige et snit af porten med en anden øvre grænse for hvælvet. Vi ser også, at begge facader nu alene har triglyffer¹⁹

Årstallet 1708 er væk!

NOTER OG HENVISNINGER

1. Carlo Palumbo-Fossati: L'Architetto militare Domenico Pelli, Bellinzona 1972, cf. *Architectura* 16, Kbh. 1994, 95 og 100, note 15.
2. Manuskriptet tilhører advokat Ferruccio Pelli, Lugano, der har bemærket, at der åbenbart var en Domenico Pelli, som virkede i Frankrig før den Domenico Pelli, der 1688 drog til Danmark. *Domenico Trezzini e la costruzione di San Pietroburgo*, Museo Cantonale d'Arte, Lugano, 1994.
3. Weilbachs Kunstnerleksikon IV udgave.
4. Harald Langberg: Kronborgs Kronværk. 1991.
5. Historiske Huse på Christianshavn. Kbh. 1993. s. 74 note 152. (Trykfejl s. 68, højre spalte linie 12: "1960", læs 1690.)
6. Artes II. Kbh. 1933, s. 134.
7. *Architectura* 16. Kbh. 1994, 89-100 og note 1. Oplysningerne om arkitektens ungdom, studier og ophold i Danmark findes i manuskriptet, han har efterladt sig i Videnskabsakademiet i Sankt Petersborg.
8. Københagens Festungs Bau. H.H. Scheels arkiv. bd. nr. 23. Bau Memorial von Kopenhagen. 1708, 1709 und 1710. RA.
9. Danmarks Kirker. Kbh. bd. 3, s. 183 ff. Kopi af kontrakt sluttet af Sø- og Landetaten 10. april 1703 med Domenico Pelli om opførelsen af Kastelskirken ligger under diverse sager i general H.H. Scheels arkiv. RA. Privat byggede Pelli 1705-07 Claus Biels hus i Bredgade efter tegning af Marselis. (*Architectura* 16, s. 90-91. Københavns Diplomatarium VIII, 1).
10. Om Brandenburg, se Weilbachs Kunstnerleksikon IV udgave. Brænding af kalk til statsligt byggeri blev ledet af Brandenburg, der aflagde regnskab for leverancerne til de enkelte byggepladser – også Østerports (Partikulærkammeret, Bilag til Bygningsregnskab 1708, II nr. 408-417 RA). At sætte hans omgang med kalk i et dårligt lys må i særlig grad have generet Brandenburg.
11. Thorkild Roepstorff: Operahuset i Kbh. 1970. Det skal andetsteds søges anskueliggjort, hvordan Marselis kan have medvirket ved opførelsen.
12. Tegninger af portaler med kuglekrone-de pilastre ses i det album, der indeholder studietegninger fra Marselis tid (pag. 95. Registrant pag. 71); Borrominis portpiller foran Palazzo Falconieri i Rom var velkendt af mange, bl.a. af Fr. IV og Marselis.
13. *Architectura* 16, 1994, s. 96.
14. Rach og Eegbergs maleri findes i Nationalmuseet. Træbroer måtte jævnligt udskiftes. På papiret, hvor den i note 16 nævnte tegning findes, er Østerports ravelinbro (den yderste bro) gengivet med bemærkning: Hvornår dens murede piller er bygget, vides ikke, medens broens *Overdeel eller Tømmerværk er tilsidst forfærdiget 1745*. Det skal her oplyses, at general Cormaillon havde skrevet kontrakt med brødrene Marco Antonio og Domenico Pelli om broens bygning, som må være sket 1710. Broen mellem port og ravelin stod færdig 1705. (Kopenhagens Festungs Bau, nr. 23 og 24, anfangen 1709. Scheels arkiv. RA). Se også Fæstningsregnskaber 1708-10. RA.
15. Philip A. Fischers maleri tilhører Bymuseet, der også har et tegnet forarbejde. En anden tegning findes i Nationalmuseets samling; F. Hendriksen: Mennesker og Oplevelser, Kbh. 1908-19, s. 385-86, fig. 40.
På Fischers maleri synes man at se hvælvet som et tøndehvælv noget inden for den åbnede port. Det samme er tilfældet med et maleri, solgt 29.5.1995 hos Bruun Rasmussen. Billedet er tilskrevet Andreas Juuel. (Katalog 612, s. 162 med gengivelse).
16. Tegningen findes i Nationalmuseets samling. (Til de mange tegninger af denne art hører Geddes Kronborg-opmålinger). Der er gjort godt rede for de to sidebygningers forhold med indgangsdøre der er ca. 2. meter høje og har indfatninger, hvori der er indsat runde vinduer over dørene! Portens *Corps de Garde* er understøttet med sene i to etager. Det kan anføres, at der i 1711

- var sat en løjtnant, 2 underofficerer og 42 menige på vagtposten (Krigskanceliets Memorialer litr. A-Q, 1711, RA. Skr. fra Cormaillon 25. juni 1711).
17. Thuras to kobberstik er forskellige for så vidt som Vitruvius' udgaven fra 1746 synes at vise en facade udført i et og samme materiale, medens Hafnia Hodierna stikket fra 1748 kan opfattes som et arbejde, hvor sokkel og pilastre fremtræder i et lysere materiale, men om den oprindelige farveholdning kan intet siges. Har en materialevirkning som Staldmestergårdens været tilstræbt 1707-08, kan den meget vel være opgivet en menneskealder senere, da Rach og Eegberg gengiver facaden, og ingeniørerne kopierer ældre tegninger.
18. Det er endnu ikke lykkedes at finde den tegning til Østerport, von Platen kasse-rede, men der nævnes i december 1704 et rids (med overslag) til den nye port, der tænktes bygget 1705 (Kopenhage-ner Festungs Bau, H.H. Scheels Archiv, bd. nr. 23 RA.). Med egetømmeret var det rimeligvis tanken at bygge en bro, der førte over kørevejen gennem volden. Træet i denne tømrede bro skulle så beskyttes med et tagværk af fyrretræ. Det har muligvis været hensigten, at taget skulle sløjfes, når fæstningen blev bragt i alarmtilstand.
- I Nationalmuseets billedsamling findes et prospekt af "det ydre af Nyport" (reg. som Østerport) med en gevaldig overbygning, som det ikke har været muligt at sætte i relation til ingeniør-korpsets tegninger eller arbejder af Marselis. Prospektet er tegnet af P.O. Hansen og lithograferet af P.J. Carstensen.
19. Neumanns tegning ligger blandt Forsvarets bygningstjenestes hist. tegninger, mappe I, blad 6 (fot. 391). Tegningen svarer til blad 7, opmålt af Kuhlmann 1834. RA.

Brødremenigheden i København

Af Jan Sættrup

Honningkager er vel det de fleste af os mindes, når talen falder på Brødremenigheden. Da dette søde gulf har navn efter den by, hvor kagerne bages, sættes menigheden oftest i forbindelse med det endnu eksisterende Christiansfeld. Gennem to århundreder spillede Brødremenigheden imidlertid en nok så væsentlig rolle i hovedstadens religiøse og politiske liv.

Pietismen

Til Danmark kom Brødremenigheden med pietismen, en vækkelsesbevægelse fra slutningen af 1600-tallet, som mente, at der i det religiøse liv burde lægges mere vægt på den personlige indgang til kristendommens værdier end på de statskirkelige interesser. Særlig i universitetsbyen Halle vandt pietistiske tanker udbredelse blandt studerende fra tyske fyrstendømmer og de danske hertugdømmer.

En mindre regelret pietisme repræsenterede den tyske læge og fritænder Johann Conrad Dippel, der i 1714 havde slået sig ned i Altona som en god bekendt af byens danske overpræsident, Greve Christian Ditlev Reventlow og hustru Benedicte Margrethe, født Brockdorff. Ægteparret havde gennem deres arvede godser samlet en af kongerigets allerstørste formuer, der til stadighed voksede »ved Grevindens pengeforstand og administrative evner«,¹ og det var på deres initiativ, at Frederik IV i 1709 havde gjort Dippel til dansk kancelliråd. Som sådan korresponderede han med kongen om kirkelige spørgsmål.

Bekendtskabet mellem Dippel og Reventlowerne fik sig imidlertid et knæk, da Dippel følte sig kaldet til at gøre kongen opmærksom på uregelmæssigheder i overpræsidentens embedsførelse, ligesom han påpegede, at grevinden på mandens vegne modtog bestikkelse. Svaret på Dippels beskyldninger blev, at han i 1719 dømtes for grov og grundløs bagvaskelse og herfor indsat i fængslet på Hammershus for livstid, mens hans skrifter om statskirkens degeneration blev offentligt brændt.²

Udover at være godsbesidder og overpræsident var grev Reventlow svoger til Frederik IV. Kongen havde i 1712 ladet sig vie på venstre hånd til grevens søster, Anna Sophie Reventlow. Dette førte i solidaritet med den pietistiske dronning Louise til opbrud ved hoffet. Kronprinsen, den senere Christian VI, stillede sig afvisende overfor forholdet. Kongens søskende, prinsesse Sophie Hedevig og prins Carl, forlod i protest hovedstaden og tog ophold på det stevnske gods Vemmetofte.³ Også ude i København udsattes Reventlowerne for pietistisk kritik.

Greveparret ejede i Købmagergade den såkaldte storkanslergård,⁴ som de i 1723 ønskede ombygget. Arbejdet gik til bygningsentreprenøren Matthias Wulf, der imidlertid ikke, da værket nogle år efter var fuldendt, modtog nogen betaling. Af egne sparepenge gav Wulf, hvad han kunne til håndværkerne, hvorefter han døde af næringssorger efterladende sig fem børn og en ubemidlet hustru, der ikke stillede sig tilfreds med denne skæbne.

Enken Marie Wulf, døbt Maren Mortensen, var vokset op i Gråsten, hvor hendes far var slotsdegn. Inden hun blev gift, havde hun fra tysk til dansk oversat og fået udgivet et tusinde siders udvalg af pietistiske skrifter. Nu fandt hun som enke støtte hos en ligesindet, vajsensuspræsten Enevold Ewald. Han havde studeret i Halle og virket i hertugdømmet Slesvig, inden han i 1727 blev kaldt til embedet som den første præst ved det nyåbnede Vajsenhus, en pietistisk indretning for forældreløse børn.⁵

Sammen vendte Marie Wulf og Enevold Ewald sig så stædigt mod Reventlowerne, at myndighederne måtte nedsætte en undersøgelseskommission, der enstemmigt konkluderede, at den forfaldne betaling skulle udredes til enken. Skyldnerne vægrede sig fortsat ved at bringe gælden ud af verden. Indtil 1731 verserede sagen for Højesteret, der idømte greveparret til af deres formue at betale det skyldige beløb samt sagsomkostningerne. Reventlowslægten var da ved Frederik IV's død faldet i unåde og greven afskediget fra sine embeder.⁶

Herrnhutismen

Også Nicolaus Ludwig von Zinzendorf, en grevelig slægtning til den nye danske dronning Sophie Magdalene, havde modtaget undervisning i Halle. Hun havde 1728 i Gera⁷ præsenteret ham

for ægtemanden, den kommende Christian VI, da de som kronprinspar var undervejs til et ophold i Halle.

Egentlig var Zinzendorf tiltænkt en embedsmandskarriere ved kurfyrstehoffet i Dresden, men inspireret af de pietistiske tanker havde han ladet en gruppe flygtninge fra den oprindelige Brødremenighed i det tjekkiske Bøhmen og Mæhren⁸ slå sig ned på godset Berthelsdorf i Sachsen, hvor de anlagde en menighedsby og gav den navnet Herrnhut.⁹ Efter en række stridigheder menighedens medlemmer imellem var de i 1727 blevet forenet af grev Zinzendorf, der dermed satte sig i spidsen for den herrnhutiske Brødremenighed. Om denne udvikling havde udsendinge fra Herrnhut aflagt beretning på Vemmetofte allerede inden mødet i Gera.¹⁰

Kronprinsparret og andre ved det danske hof så med velvilje på en adelsmand, som viede sit liv til at bekæmpe det skørlevned, der prægede de herskende kredse, som støttede reformer og var villig til gennem det kristne ord at bringe beskyttelse til de indfødte og slaverne i kolonierne, et ansvar der hørte under monarkerne.

Dette medførte, at grev Zinzendorf i sommeren 1731 kom til København for at deltage i højtidelighederne, da Christian VI og Sophie Magdalene officielt indsattes på tronen. Han opholdt sig i halvanden måned i hovedstaden, forhandlede om at Brødremenigheden skulle varetage missionsarbejdet i de danske kolonier, ligesom han med regentparret lagde planer om en uddannelsesinstitution i Slesvig. Ikke mindre vigtigt for dem var det, at vækkelsen fortsatte i den danske hovedstad.

Zinzendorf var overbevist om, at den indsigt, han havde nået, kunne tilskrives inspiration fra stærke kvinder i hans baggrund,¹¹ hvilket han så som bevis på kvinders særlige egnethed i vækkelsesarbejdet. Omsat i teologi var hans forklaring på den hellige treenighed, at Helligånden bør betragtes som kristendommens kvindelige element.

Efter personligt at have lært en række af de vakte i hovedstaden at kende fandt Zinzendorf, da han havde ført drøftelser herom ved hoffet, at den største kreds til at formidle Brødremenighedens tanker i København ville kunne samles omkring Marie Wulf og Enevold Ewald.¹² Marie Wulf indvilgede derfor på opfordring

i at stå for gudelige forsamlinger efter Zinzendorfs afrejse. Hun afholdt dem hver tirsdag og torsdag aften i gæstgiveriet Den forgyldte Oxe på Gammel Torv, hvor der blev sunget salmer, bedt bønner, fortalt om synder og frelse, man gennemgik evangeliernes indhold, ligesom gejstlighedens virke drøftedes. Ifølge samtidens opgivelser var deltagerne soldaterkoner, håndværksfolk, købmandsfamilier, menige og officerer, præster, studenter, frøke-ner og fruer fra hoffet.¹³

Indflydelsesrige dele af gejstligheden og statsmagten så med bekymring på disse lægmandsforsamlinger. Et var at acceptere en adelig, der drøftede kristendom med ligesindede standspersoner, noget andet var, at disse blandede sig med befolkningen i øvrigt. Politiske partier eksisterede ikke og dermed intet bredt forum, hvor samfundsudviklingen ellers kunne drøftes. Samtidig ønskede gejstligheden at værne om den forøgede magt, man senest havde vundet gennem svækkelsen af adelen ved enevældens indførelse. Endelig vakte den betydning, Marie Wulf havde som taler, modvilje i en tid, hvor statskirken nægtede at anerkende kvin-deres ret til at formidle Jesu ord.

Provokationer iværksattes, modstandere af forsamlingerne trængte ind i Den forgyldte Oxe og forstyrrede andagterne, udenfor blev døre og vinduer slået itu, der kastedes affald i hovedet på de hellige, når de forsøgte at undslippe optøjerne. Den optrappede situation brugtes som begrundelse for et forslag til kongen om, at han helt skulle forbyde forsamlinger udover i kirkerne.

Sammen med sine rådgivere resolverede Christian VI, at private forsamlinger, hvor der holdtes bøn og blev sunget salmer, fortsat skulle være tilladte, men at lægfolk ikke selv måtte foretage bibel-læsninger og udlægge skriften, da dette tilhørte præsteskabet.

Mens Brødremenigheden efter aftale med kronen afsendte herrnhutiske missionærer til Vestindien i 1732 og Grønland i 1733, fortsatte gejstligheden indsatsen mod de vakte i Køben-havn. Præst ved Vartov Hospitalskirke, Oluf Hersleb, suspenderedes for deltagelse i de gudelige forsamlinger. Han ønskede ikke at virke under sådanne betingelser, søgte sin afsked og drog til Halle og Herrnhut.

I 1734 nedsattes en kommission til at behandle gejstlige klager over Marie Wulf og Enevold Ewald.¹⁴ Resultatet blev, at der intet

Gammeltorv. Brødreminighedens tidlige møder fandt sted i 3 fags-huset med gæstgiveriet Den gyldne Oxe, der ses bag hestevognen på torvets nordside. Stik fra 1829. Det kgl. Bibliotek.

var at klandre Marie Wulf for, mens Ewald idømtes en mindre bøde, idet han havde anbefalet læsning af et herrnhutisk skrift, og det måtte han ikke som præst.¹⁵ I forlængelse heraf indskærpede kongen overfor gejstligheden og de vakte, at de fremover havde at afholde sig fra at forkætre, formæde og bespotte hinanden.

Brødre-Societetet

I de følgende år etablerede de hellige sig med daglige forsamlinger på slottet og i private hjem. Officielt ophørte forbindelsen mellem det danske kongehus og Zinzendorf, da denne i 1734 lod sig præstevie og overførte sine grevelige besiddelser til hustruen, Erdmund Dorothea Reuss. Men kontakten fortsatte på det personlige plan. Christian VI korresponderede året efter med Zinzendorf for at få hans råd til en udsoning med stedmoderen og Reventlowslægten.¹⁶

Efter Marie Wulfs død i 1738 blev det stadig mere klart for de københavnske herrnhutere, at for ikke at blive slået i hartkorn med andre sideløbende vækkelsesbevægelser af mere mystisk ka-

rakter, måtte de finde fastere rammer inden for den danske statskirke. Af denne årsag oprettedes den 14. september 1739 et egentligt Brødre-Societet til at afholde lægmandsforsamlingerne og varetage forbindelsen til Herrnhut og de andre menighedsbyer, der på den tid anlagdes i Tyskland, Polen og Holland.¹⁷

Heroverfor stod hovedstadens nys tiltrådte biskop Peder Hersleb,¹⁸ der med stor styrke hævdede bispeembedets magt og indflydelse over for kongen. I konsekvens heraf udsendtes 1741 en forordning, som dels krævede præsteligt tilsyn med de gudelige forsamlinger, dels indskærpede at disse i private hjem kun måtte finde sted med ganske få deltagere.

Forordningen fik stiftprovst Henrik Gerner, sognepræst ved Vor Frue Kirke, til at åbne sine døre for Brødre-Societetets større møder. De mindre forsamlinger afholdt samme kirkes kapellan, Preben Schiøtt, der desuden husede en herrnhutisk pigeskole med tretten elever fra fire til otte år, undervist af tre lærerinder.

Så vidt kunne der i 1744 indsættes en forstander ved Societetet. Valget faldt på Enevold Ewalds unge fætter, Lorenz Prætorius, fuldmægtig i Rentekammeret. Han blev bistået af to hjælpere, Else Maria Hansen fra Skærbæk som ansvarlig for Societetets kvindelige tilknyttede, Søsterkoret, mens den svenskfødte Jonathan de Briant blev ansvarlig for Brødrekoret og oprettelsen af en drengeskole.

Snart begyndte vakte borgere fra Danmark, Norge og Hertugdømmerne at besøge de tyske menighedsbyer og deres institutioner, hvorfor det næste skridt fra den københavnske biskop og hans støtter blev et forbud mod statsembede til personer, der havde besøgt Herrnhut eller lignende steder, og et forbud mod arveret mellem udvandrede dertil og deres slægtninge. Efter at biskop Hersleb var blevet opmærksom på, at der udover pigeskolen hos Schiøtt fandt herrnhutisk undervisning sted på Fyn, og at stiftprovst Gerner og forstander Prætorius havde sendt deres sønner til opdragelse på kostskoler tilhørende Brødremenigheden i Tyskland, udsendtes en forordning vendt mod, at børn undervistes af herrnhutere.

Straks efter Christian VI's død i 1746 tilskrev biskoppen sin stiftprovst om, at han hverken måtte tillade undervisning i sit eget el-

Brødremenigheden købte i 1783 ejendommen til venstre, Stormgade 21. Societetets forstander fik bolig på første etage. Porten førte ind til gården, hvor der året efter rejstes en bygning til mødesal. I 1795 erhvervede menigheden tillige ejendommen til højre, Stormgade 23. Efter ældre foto i Brødremenighedens Missionsblad 1923, VI, s.131.

ler andres hjem, lige så lidt som han måtte have forbindelse til Brødremenigheden. Pigeskolen blev lukket, pastor Gerner opsagde sit embede ved Vor Frue Kirke, rejste til Schlesien for at blive inspektør ved de derværende evangelisklutherske Brødremenigheder.

Snarere end at indskrænke menighedens betydning synes gejstlighedens modstand imidlertid at have udvidet den. Så godt som alle Vajsenhusets lærerinder og lærere var tilsluttet Societetet, ligeledes en kreds af studerende ved Københavns Universitet, der fik deres eget selskab. Gennem disses senere præsteembeder

bragtes vækkelsen ud i den danske konges lande, andre virkede i selve hovedstaden, Peder Saxtorph kaldtes til sognepræst ved Nicolai Kirke og salmedigteren Frederik Boye fik embede ved Trinitatis Kirke.

Hertil kom, at kronen til stadighed satte pris på menighedens arbejde for de indfødte og slaverne i de danske kolonier. Det var derfor Zinzendorf den øverste administrator under Frederik V, overhofmarskal A. G. Moltke, henvendte sig til, da Danmark i 1755 tog Nikobarerne i den bengalske havbugt i besiddelse. Gejstligheden søgte indtil biskop Herslebs død i 1757 at stoppe initiativet, mens Zinzendorf på sin side tog imod anmodningen og sørgede for udsendelse af herrnhutiske missionærer til Frederiksøerne, som de blev navngivet.

Grundet tilslutningen til Societetet, der i Zinzendorfs dødsår 1760 nåede op på 417 medlemmer, og Lorenz Prætorius' øgede embedsmandsarbejde, måtte det københavnske forstanderskab formaliseres med en egentlig heltidsstilling. Fra menighedsbyen Marienborn hentedes den norskfødte lærer Michael Crøger til at pleje Brødre-Societetets forhold til kristendommen indadtil. Mens Jonathan de Briant som missionsagent fik ansvaret for menighedens virke udadtil, indskærpede Crøger medlemmerne, at den enkeltes levevis og handlemåde måtte fremstå med en renhed, som ikke blot skulle omfatte sjælen, men også krop og klædning.

Forbindelsen til hoffet blev samtidig intensiveret gennem Hørsholm Slot, hvor enkedronning Sophie Magdalene residerede. Hendes overhovmester Christian Stolberg og dennes hustru, Frederikke Christiane,¹⁹ ansatte en af de københavnske brødre, Niels Hansen Møller,²⁰ til lærer for deres yngste søn, hvorefter enkedronningen kaldte ham til sognepræst ved Hørsholms sognekirke i Bløvstrød. Straks efter Frederik V's død i 1766 bad grevinde Stolberg om, at missionsagent Briant og forstander Crøgers hustru, Anna Henning, som repræsentant for Søsterkoret, kom til slottet, hvor hun meddelte dem, at hun ønskede at blive en del af menigheden og at blive holdt orienteret om dens arbejde.

Året efter indkaldtes Briant til forhandlinger om anlæggelse af et missionsetablisement i Vestafrika. Briants forhandlingspartner i statsadministrationen var Lorenz Prætorius, da udnævnt til kommitteret i det vestindiske og guinesiske generaltoldkammer.

Resultatet af forhandlingerne blev, at herrnhutiske missionærer med kongelig godkendelse afsejlede til fortet Fredensborg på Guineakysten.

I sommeren 1768 rejste Christian VII i selskab med en række ministre og ledende embedsmænd ud på et længere ophold i Europa. Undervejs besøgte de den hollandske Brødremenighedsby Zeist og mødtes med menighedens øverste ledelse fra Herrnhut. Som resultatet heraf viderebragtes til missionsagent Briant i København en forespørgsel fra rejseselskabet om, hvorledes det ville være muligt at anlægge en lignende menighedsby med industri, håndværk, handel og kostskoler i Hertugdømmerne.

Forespørgslen afvist med henvisning til, at forordningerne vendt mod Brødremenigheden først måtte ophæves. Inden Christian VII og hans følge ved årsskiftet kom tilbage til hovedstaden, var i kongens navn udstedt et edikt, der påbød gejstligheden i Slesvig at ophøre med ethvert angreb på herrnhutere.

Med henblik på fornyede forhandlinger overflyttede statsadministrationen i 1771 Lorenz Prætorius til en stilling som kommitteret i Tyske Kancelli, hvorunder Hertugdømmerne hørte. Gennem ham modtog Briant atter en anmodning om anlæggelse af en menighedsby, denne gang fulgt af en kabinetsordre, hvori Brødremenigheden anerkendtes som et egentligt trossamfund. Da der tillige indløb løfter om økonomisk støtte og særlige privilegier, mente Brødreunitetsledelsen, at en aftale om driften af en menighedsby syd for Kongeåen burde færdigbehandles.

Imens tog Briant ophold i Slesvig. På menighedens vegne erhvervede han den 23. september 1771 den kongeejede Tyrstrupgård med tilliggende jorder, hvor den by skulle anlægges, man gav navnet Christiansfeld. Før nytår var alle forordninger vendt mod herrnhuterne ophævet, og de to parter godkendte en koncession, der gav den kommende Brødremenighedsby vidtgående økonomiske rettigheder og fri religionsudøvelse under egen forfatning.

Salen i Stormgade

I Christiansfeld fik menigheden kirke og prædikant, i hovedstaden fortsatte tilknytningen til statskirken og egne forsamlinger

Mødesalen i Stormgade 21 udvidet med balkon i 1816. Ifølge traditionen skal prædikestolen være den eneste, som Søren Kierkegaard betrådte. Foto, Det kgl. Bibliotek.

hos Vor Frue Kirkes kapellan, Preben Schiøtt. Konferensråd Prætorius lod sig pensionere og tilbragte sine sidste år i Christiansfeld, det samme gjorde lederen af Søsterkoret, Else Maria Hansen, og også siden forstander Michael Crøger, alle efter mere end et kvart århundredes virke i hovedstaden.

Tilbage i København blev Jonathan de Briant ansvarlig for alt herrnhutisk arbejde i de skandinaviske lande. Som sådan ansøgte han i 1782, efter Schiøtts død, kongen om tilladelse til at erhverve egne lokaler til Societetets 462 medlemmer. Dette blev imødekommet ud fra, at såfremt Brødrene og Søstrene også fremover søgte sognekirkerne, skulle intet hindre dem i at finde et sted, hvor de til fælles opbyggelse kunne være sammen. I gården til Stormgade 299, der 1783 tilskødedes det evangeliske Brødre-Societet og dets agent, rejstes da en bygning, der blev til Societetets mødesal, mens der i forhuset indrettedes lejlighed til forstanderen.

På samme tid var Nicolai Balle blevet udnævnt til biskop over

København. Som ung havde han opholdt sig i Halle. Hjemvendt derfra fik han stillingen som rejsehovmester for Christian Ditlev Reventlow, et barnebarn af overpræsidenten i Altona, ledsagede ham til universitetet i det sachsiske Göttingen, idet han skulle forberedes på et virke i dansk statstjeneste.²¹ Reventlow blev nogle år efter – ligesom hans foresatte statsminister A.P. Bernstorff var det²² – gennem ægteskab optaget i kredsen af herrnhutismens fornemste familier,²³ og kom siden til at stå som den, der gennemførte Danmarks store landbrugs- og skolereformer.

I sit kirkelige virke fandt biskop Balle sammen med den norskfødte Peter Treschow, der havde været elev på skolen i Zeist, var uddannet på menighedsseminariet i Niesky og virkede som præst i Amsterdam, da han i 1792 hentedes til København som ny forstander for det københavnske Brødre-Societet. I stedet for i mismod at opgive præstegerningen og slå sig ned i Sachsen, som det en tid havde været hans hensigt, fik Balle gennem Treschow og Brødremenigheden inspiration til at afholde ugentlige bibellæsninger under stort fremmøde i såvel Vajsenhuskirken som i Garnisons Kirke. Indsatsen for kristenlivet i hovedstaden medførte, at Balle i år 1800 kaldtes til hoffet som konfessionarius.

Året inden havde Peter Treschow forladt forstanderstillingen for at rejse til Christiansfeld som præst og senere skoleleder. Briant havde slået sig ned i Herrnhut og var som missionsagent blevet afløst af sønderjyden Christian Wilhelm Satterup, der i 1795 erhvervede naboejendommen Stormgade 300 til Brødreneunitet.²⁴

I et par år virkede Christian Ludwig Crøger som forstander,²⁵ hvorefter det københavnske Brødre-Societet blev ledet af en bestyrelse, hvor økonomien varetoges af grossererne Michael Kierkegaard og Johannes Hammerich, formand for Stadens 32 mænd, mens forbindelsen til statsadministrationen holdtes vedlige gennem justitsråd Johannes Boesen, kontorchef i Rentekammeret, og til bystyret af hofinspektør Morten Hiorthøy, borgmester i København.

Da biskop Balle i 1808 nedlagde sit hverv, var hovedstadens etablerede kirkeliv i krise. Præsterne havde for en stor del ladet deres forkyndelse af det kristne budskab træde i baggrunden for mere indbringende forretninger som praktiske embedsmænd ved dødsfald, fødsler og andet, ligesom de havde forøget deres indtje-

ning ved at privatisere sognekirkernes bænkerækker, hvilket betød, at mindrebemidlede kirkegængere måtte stå op ved gudstjernerne.²⁶ En del af hovedstadens 100.000 sjæle ønskede derfor at søge andetsteds hen.

Opfordringer til at åbne forsamlingerne i Stormgade for alle var det første, der mødte den i Christiansfeld fødte og opvoksede Johannes Christian Reuss,²⁷ da han i 1815 tiltrådte som Societetets nye forstander. Heroverfor stod imidlertid, at salen allerede var fyldt ud af de da 244 medlemmer og inviterede gæster. Efter at have fået forsikring fra myndighederne om, at enhver, der ønskede det, fremover kunne deltage i forsamlingerne uden særlig tilladelse, satte Reuss en ombygning i gang.

En udvidet sal med balkon og siddepladser til 600 var færdig til indvielse i november 1816, men det var ikke nok. »Allerede klokken 5 (søndag eftermiddag) er gården som regel fuld af mennesker, hvordan vejret end er, og de må sidde og fryse en hel time inde i salen, før mødet begynder, blot for at være sikre på at få en plads«, meddelte forstander Reuss 1818 i en skrivelse til Unitetsledelsen i Herrnhut. Ved en forsamling i anledning af nytåret 1819 noterede han, at 400 tilhørere havde måttet afvises.

De fleste af dem, der kom i Stormgade, var familier af håndværkere og handlende, der ikke er kendte i dag. Andre københavnere med midler dertil sendte, selvom de ikke nødvendigvis var herrnhutere, deres sønner og døtre til opdragelse på kostskolerne i Christiansfeld, som maleren Christian Gebauer, tømmerhandler og fattigforstander Siegfried M. Røding, skuespiller Johan Ryge og provst ved Holmens Kirke, Frederik Gutfeld.²⁸ Ud af miljøet omkring salen i Stormgade og den herrnhutiske opdragelse voksede da også en kreds af drenge, der siden som mænd var med til at forme resten af århundredets politiske og kulturelle liv: Teologerne Emil Boesen, Johannes og P. A. Fenger, Frederik Hammerich og P. C. Kierkegaard, pædagogen Martin Hammerich, komponisten Johan Christian Gebauer og filosofen Søren Kierkegaard.²⁹

Videre udbredelse vandt Societetet, da det gav husly til en nydannet lægmandsbevægelse, der havde som formål at bringe evangeliet ud i den ikke-kristne verden. Københavns gejstlighed nægtede at stille kirker til rådighed for sammenkomster herom, i

Brødremenighedens mødesal i Stormgade 21 før nedrivningen. Foto 1931. Nationalmuseet.

stedet traf 500 interesserede af begge køn i januar 1822 sammen i Stormgade til det første årsmøde i Dansk Missions Selskab, hvis virke desuden fandt økonomisk støtte fra grev Reventlow, Frederik VI og dronning Marie.³⁰

Dette var med til at forstærke interessen for menigheden i hovedstadens befolkning og medførte en sådan trængsel af mænd, kvinder og børn ved de offentlige forsamlinger, at Reuss efter nytårshøjtidelighederne 1828, hvor tilhørerne stod og sad overalt, kunne meddele Herrnhut, at luften havde været så tæt, »at lysene begyndte at gå ud«.

Tilhørertallet var jævnlgt op mod 800 og interessen svækkedes ikke, da pastor N. F. S. Grundtvig, med onkelen biskop Balle som forbillede, i 1832 begyndte sin aftensangtjeneste i Frederikskirken.³¹ Ligesom medlemmer af Brødre-Societetet deltog i Grundtvigs forsamlinger på Christianshavn, søgte grundtvigianerne til Stormgade. Herrnhuterne havde fulgt Grundtvig på tæt hold fra

han i 1822 kom til Vor Frelser Kirke som kapellan for præsten Rasmus Fenger, og de støttede ham i hans bestræbelser på at åbne statskirken indefra. »En tro forkynder af evangeliet og en Jesu Kristi stridsmand«, var forstander Reuss' karakteristik i en meddelelse til ledelsen i Herrnhut. Da hovedstadens gejstlige søgte at hindre Grundtvig i at samle en fri menighed omkring sig, sørgede Frederik Hammerich i 1838 for, at auditoriet på Borchs kollegium i Store Kannikestræde blev stillet til rådighed for de velbesøgte forsamlinger Mands Minde.³² På grundlag heraf nåede Frederik VI inden sin død at formidle det afgørende embede som præst ved Vartov Hospitalskirke til Grundtvig.

Da var Johannes Reuss, efter at have tjent det københavnske Brødre-Societet i tyve år, vendt tilbage til Christiansfeld.

Som forstander for Societetets 223 medlemmer efterfulgtes han 1835 af J. F. Matthiesen, under hvem en stor del af hovedstadens vækkelsesliv flyttede til Vartov. Snart meddelte en kongelig resolution i 1848 borgerne religionsfrihed, med grundloven året efter erstattedes statskirken af en folkekirke,³³ siden fulgte i 1853 den kirkelige frihed gennem sognebåndets løsning.

Dermed afsluttedes den del af Brødremenighedens virke, der havde været rettet mod demokratiseringen af det danske samfund gennem reformer af det åndelige og materielle liv. Societetet indskrænkede sig ved midten af århundredet til 64 medlemmer, som mødtes til de officielle forsamlinger i Stormgade og under mere private former på Lille Ejegod hos tømmerhandler Røding i Classens Have.³⁴

Grundtvigshus

I 1859 kom tidligere Brødremissionær i Vestindien, Hans Hastrup Wolther, til som forstander. I hans tid medførte de nationale kampe, at Danmark ved grænsedragningen efter 1864 adskiltes fra Christiansfeld, hvilket var med til at lukke byens kostskoler for piger og drenge i 1891. Sideløbende påbegyndtes afviklingen af arbejdet for den danske stat i kolonierne. Dansk Missions Selskab havde overtaget missionen på Guineakysten, gennem Wolther fik en dansk skolekommission i 1876 overdraget undervisningen af slavernes efterkommere på de vestindiske øer, som Brødremenigheden indtil da havde været ansvarlig for.

Den i Grønland fødte og opvoksede missionær og præst Georg Frederik Lund fulgte i 1882 efter som missionsagent og forstander for Societetets godt 20 medlemmer i hovedstaden. I Stormgade lod han ved siden af salen indrette en lejlighed, der fik navnet Grønland, til at huse de mange rejsende til og fra kolonien. Nedenunder var der lager for de varer, der skulle fragtes nordpå, indtil forhandlinger mellem staten og Lund i 1899 lod Brødre menighedens 1630 grønlandske medlemmer og 7 distrikter med skoler, kirker og menigheder indgå i den danske folkekirke. Flere gange dekoreret af Christian IX i sit 25-årige virke i København døde missionær Lund i 1907 og efterlod forstanderskabet ubesat i en halv snes år.

Menighedens egne rammer for forsamlinger var forlængst blevet for store. Så snart en ny sal og en række mindre mødelokaler i 1909 var færdigbyggede af Kirkeligt Samfund i Studiestræde som Grundtvigshus,³⁵ begyndte de københavnske herrnhutere at benytte dette til missionsmøder. En ny forstander, præsten S. Grøndahl, undersøgte dog tillige ved sin tiltræden i 1917 muligheden for at erhverve egne nye lokaler, inden ejendommene i Stormgade året efter blev solgt til Københavns Håndværkerforening. Grøndahl blev boende i forstanderlejligheden indtil 1920, det år Christiansfeld kom tilbage til Danmark. Derefter flyttede missionær J. A. Johansson ind som forstander. Han afviklede embedet frem til den 1. april 1923, hvor hovedstadens Brødre-Societet officielt opløstes.³⁶

I 1930 påbegyndtes nedrivningen af hele Stormgades sydlige side for at gøre plads til det nuværende Nationalmuseum og kolonnaden. Dermed forsvandt de sidste jordiske rester af Brødre menighedens virke i København.

LITTERATUR OG KILDER

Generelt har til undersøgelsen været benyttet:

Dansk Biografisk Leksikon. 1887-1905 og 1979-84.
København. Før og Nu – og Aldrig. 1987-93.
Salmonsens Konversationsleksikon. 1915-30.

Nøjere beskrivelser af personer og sammenhænge i tiden er uddraget af:

- Louis Bobé*: Efterladte papirer fra den Reventlowske familiekreds. Bd. I-X. 1895-1932.
Chr. H. Brasch: Vemmetoftes historie. Bd. I-III. 1859-63.
Jonas Brodersen: Fra gamle dage. Det kristelige livs vækkelse og vækst i Nordslesvig fra begyndelsen af Brødremenighedens missioner til midten af det 19. århundrede. 1912.
Kaj Baagøe: Vækkelse og kirkeliv i København *Anders Pontoppidan Thyssen*: Vækkelsernes Frembrud i Danmark i første halvdel af det 19. århundrede. Bind I. 1960.
Ellen Jørgensen og Johanne Skovgaard: Danske Dronninger. 1910.
Erik Lund, Mogens Pihl og Johannes Sløk: De europæiske ideers historie. 1962.
Jørgen Lundbye: Herrnhutismen i Danmark. 1903.
M. H. Løbner: Brødremenigheden. Dens historie og betydning. 1915.
S. V. Wiberg: En almindelig dansk præstehistorie. Bd. I-III. 1870-71.

Til de enkelte afsnit kan derudover nævnes:

Pietismen.

- Danmarks Adels Årbog 1885 og 1938. Slægterne Holstein og Reventlow.
Holger Fr. Rørdam: Madame Maria Wulf født Martens. Et tidsbillede. Kirkehistoriske Samlinger 5RkV. 1909-11.

Herrnhutismen.

- H. L. Møller*: Kong Kristian den Sjette og Grev Christian Ernst af Stolberg-Wernigerode. 1889.
Lorenz Bergmann: Grev Zinzendorf. Bd. I-II. 1957-61.
Knud Heiberg: Fra den religiøse brydningstid i årene o. 1725-50. Kirkehistoriske Samlinger 5. Rk. III. 1905-07.
H. U. Ramsing: Københavns Ejendomme 1377-1728. Vester Kvarter. 1945.

Brødre-Societetet.

- L. Koch*: Kong Christian den Siettes historie. 1886.
Wilhelm Jannasch: Erdmuth Dorothea Gräfin von Zinzendorf. Herrnhut 1915.
De kortfattede levnedbeskrivelser i Sterberegister. Kirkebog for Christiansfeld 1773-1837.
C. F. Wegener: Grev Adam Gottlob Moltkes efterladte mindeskrifter. Historisk Tidsskrift 4. Rk. II. 1870-72.
Knud Heiberg: Fra det kiøbenhavnske Brødre-Societets dagbogsoptegnelser 1749-69. Kirkehistoriske Samlinger 4. Rk. V. 1897-99.
Hof og Statskalenderen 1734-80.
C. Olsen: Christian 7s udenlandske rejse i året 1768 – en dagbog. 1837.
Protokoll die Unitätsältesteconferenz vom 28 juni 1768 og Diarien Zeist 1768, begge i Archiv der Brüder-Unität, Herrnhut.
Dansk Præste og Sognehistorie. Christiansfeld provsti. 1978-79.
Anders Pontoppidan Thyssen: Herrnhuter-Samfundet i Christiansfeld. Bd. I-II. 1984.
Trap. Haderslev Amt. 1965.

Salen i Stormgade.

- Skødeprotokoller København. Vester Kvarter.
Danmarks Adels Årbog 1934. Slægterne Bernstorff og Schimmelmann.
Vejvisere for Københavns Beboere og Husregistre for København. 1800-1925.
F. Schiern: Danske, især kjøbenhavnske, tilstande og stemninger ved og efter overgangen til det nittende århundrede. Efterladte optegnelser af konferensråd, Prof. Dr. E. Werlauff. Historisk Tidsskrift 4. Rk. IV. 1873-74.
Jens Holdt: Kostskolerne i Christiansfeld og Elevfortegnelse. Sønderjyske Årbøger. 1943-44.
A. Fibiger: Brødremenighedens sal i Stormgade – et historisk minde. Dansk Missionsblad 1930.

Den Danske Salmebog – udgivet af det kongelige Vajsenhus. 1988.
Steen Johansen og Henning Høirup: Grundtvigs erindringer om Grundtvig. 1948.
Københavns Bymuseums Billedarkiv.
Skædeprotokoller København. Udenbys Klædebo Kvarter.

Grundtvigshus.

F. C. Høy: Sendebud i Kristi Sted – 200 danske i Brødremenighedens mission. 1943.

Vore gamle tropekolonier. Bd. I-VIII. 1966-68.

En ny kirkebygning for Brødremenigheden i København. Brødremenighedens Missionsblad. IV 1917.

Brødremenigheden i København. Brødremenighedens Missionsblad. VI 1923.

Fr. Schrøder: Kirkeligt Samfund af 1898 gennem 50 år. Vartovbogen. Bd. II. 1948.

NOTER OG HENVISNINGER

1. DAÅ 1939.
2. Dippel blev sat på fri fod i 1726 og opholdt sig en tid i Sverige, hvorefter han virkede som læge i danske hofkredse, indtil han 1728 vendte tilbage til Tyskland. Inden sin død i 1734 skal Dippel være blevet tilbudt ophold i Brødremenighedsbyen Herrnhut af grev Zinzendorf.
3. Efter dronning Louises død i 1721 holdt Frederik IV og Anna Sophie Reventlow bryllup til højre hånd, og kongen lod hustruen ophøje til dronning. Det var dette, der fik kongens pietistiske søskende til at forlade hoffet i hovedstaden, selvom kronprinsen samtidig tillodes at rejse til Sachsen, hvor han ægtede den ligeledes pietistiske Sophie Magdalene, datter af markgreve Heinrich af Brandenburg-Culmbach og hustru, Sophie Christiana von Wolfstein.
4. Storkanslergården i Købmagergade med haveanlæg ud til Pilestræde lå på det areal, hvor Kronprinsensgade løber.
5. Det første pietistiske vaisenhus grundlagdes 1698 i Halle. Det københavnske Vaisenhus var 1727-95 på Nytorv, hvor i dag Domhuset er at finde.
6. Christian Ditlev Reventlow afskedigedes som overjærgemester og overpræsident i Altona, sønnen Conrad Ditlev Reventlow som amtmand i Haderslev. Søsteren Anna Sophie Reventlow forvistes til barndomshjemmet Clausholm og blev frataget en stor del af sin arv efter kongen. Andre fra den såkaldte "Reventlowske Bande" mistede tillige deres embeder, herunder storkansler Ulrich Adolph Greve Holstein af godset Holsteinsborg, som Frederik IV havde skænket ham.
7. Mødet i Gera fandt sted hos grev Heinrich Reuss, der på slottet Ebersdorf havde en filadelfisk menighed.
8. Den oprindelige Brødremenighed var grundlagt i 1457 af tilhængere af den tjekkiske teolog og hofpræst for dronningen i Prag, Jan Hus, som gejstligheden i 1415 havde brændt som kætter. Menigheden omfattede ved midten af årtusindet 300 samfund i Bøhmen og Mæhren med mere end 70.000 medlemmer, der kæmpede for en national folkelig kirke på eget sprog. Under trediveårskrigen 1618-48 ødelagdes Brøderkirken næsten fuldstændigt, og dens tilhængere myrdedes. Det var efterkommere af de få overlevende, der i 1722 nåede frem til bjerget Hut på Berthelsdorf og indviede det til Herren.
9. Grev Zinzendorf købte i 1722, af arven efter sin fader, godset Berthelsdorf af mormoderen Henriette Catharina von Gersdorf. Samme år kaldte han pietisten J. A. Rothe til embedet som præst ved godsets kirke og dermed den første prædikant ved den herrnhutiske Brødremenighed.

10. Hoffet på Vemmetofte korresponderede med Zinzendorf fra 1724. Året efter finansierede prinsesse Sophie Hedevig og prins Carl en pietistisk bogudgivelse ved Zinzendorf.
11. Grev Zinzendorfs fader døde i hans fødeår 1700. Blandt den kreds af kvinder, som varetog hans opdragelse og derigennem fik indflydelse på hans videre virke, var moderen, Charlotte Justine, født von Gersdorf, mormoderen Henriette Catharina, født von Friesen, fasteren Dorothea Renata, gift Castell-Remlingen, og dennes niece, Sophie Christiana Brandenburg-Culmbach, født von Wolfstein, dronning Sophie Magdalenes moder.
12. Enevold Ewald var fra 1730 Marie Wulfs svigersøn, da han ægtede datteren Marie. Ægteparret blev 1743 forældre til Johannes Ewald, den senere digter.
13. Lundbye.
14. Rørdam. Kilder og litteratur: Pietismen.
15. Bøden fik ingen indflydelse på Enevold Ewalds videre virke ved Vajsenhuskirken. "Død 1754. Var den første danske præst, som bragte pietismen på prædikestolen; hans prædikemåde var så yndig og behagelig, at han indtog alle dem, som hørte ham, hvorfor og mange af de fornemste i byen søgte denne kirke, sålænge han levede". Wiberg.
16. I sommeren 1742, mens grev Zinzendorf opholdt sig i Nordamerika, aflagde hans hustru, Èrmund Dorothea, født Reuss-Ebersdorf, besøg hos Brødre-Societetet i København og blev modtaget af dronning Sophie Magdalene på Hørsholm Slot.
17. Der var tillige Brødremenigheder i Baltikum, England og i Nordamerika, hvor den første menighedsby grundlagdes julen 1741 med navnet Bethlehem i staten Pennsylvania.
18. Biskop Peder Hersleb var en ældre bror til den førnævnte Vartovpræst Oluf Hersleb.
19. Grev Christian Stolberg var pietistisk opdraget og gennem hustruen Frederikke Christiane, født Castell-Remlingen, beslægtet med dronning Sophie Magdalene og grev Zinzendorf.
20. Niels Hansen Møller var, indtil han 1760 kaldtes til Hørsholm, lærer i Vesterborg på Lolland under det reventlowske gods Pederstrup.
21. Samtidig blev C.D. Reventlows fader, geheimekonferensråd Christian Detlev Reventlow, udnævnt til Ridder af Elefanten, hvorved udsoningen mellem Reventlowslægten og kongehuset besegledes.
22. A.P. Bernstorff indgik i 1762 ægteskab med Henriette Stolberg, datter af overhofmester Christian Stolberg og Frederikke Christiane Castell-Remlingen. Som enkemand giftede Bernstorff sig i 1783 med den afdøde hustrus søster, Auguste Louise Stolberg.
- Christian Ditlev Reventlow indgik i 1774 ægteskab med Sophie Frederikke von Beulwitz, datter af tidligere hofmester for kronprins Frederik V, geheimeråd Christoph von Beulwitz, og Sophie Hedevig von Warnstedt, der som kammerfrøken ved hoffet var en af grev Zinzendorfs mest faste støtter og fortrolige korrespondenter i Danmark, ligesom hoffrøken Maria Christiane Henriette von Beulwitz.
- Slægterne Reventlow og Stolberg blev i 1777 forbundet gennem ægteskab mellem grev Reventlows ældre søster, komtesse Frederikke Louise, og kammerherre Christian Stolberg, Stolbergernes ældste søn.
23. Til kredsen af herrnhutisk sindede familier hørte tillige den i Sachsen fødte finansminister Ernst Schimmelmann og dennes slægt.
24. Sælgeren var den velhavende handelsmand, skibsreder og borgerkaptajn Cay Friedrich Hammerich, der havde erhvervet ejendommen i 1788. Hans søn var grosserer Johannes Hammerich. Udover til forstanderbolig tjente Brødreneitets ejendomme i Stormgade som en mulighed for herrnhutere, der en tid havde behov for et sted at bo. Således vendte Sophie Astrup, født Præm, enke efter biskop i Viborg, Frederik Astrup, 1823 derigennem tilbage til København, hvor hun var opvokset hos Søsterkorets leder, Else Maria Hansen.
25. Christian Ludwig Crøger var søn af den tidligere forstander Michael Crøger og Anna Henning.
26. Baagøe.

27. Johann Christian Reuss var den 11. juni 1778 det første barn, som blev holdt over døben i Christiansfelds da opførte kirkesal.
28. Blandt eleverne på pigekostskolen i Christiansfeld var den norske senere forfatter og kvindesagsforkæmper Camilla Collett, født Wergeland. Opholdet har hun skildret i erindringsbogen "I de lange nætter", 1862.
29. Emil Boesen var søn af justitsråd Johannes Boesen og Sophie Frederikke Hammerich. Brødrene Johannes og Peter Andreas Fenger af sognepræst ved Vor Frelsers Kirke Rasmus Fenger og Martha Meinert. Johan Christian Gebauer var søn af maleren Christian David Gebauer og Mariane Høegh. Brødrene Frederik og Martin Hammerich af grosserer Johannes Hammerich og Meta Adolph. Brødrene Peter Christian og Søren Kierkegaard af grosserer Michael Kierkegaard og Ane Lund. Brødrene Fenger og Hammerich, og en tid også P. C. Kierkegaard, hørte til inderkredsen omkring Grundtvig. Emil Boesen var Søren Kierkegaards eneste fortrolige.
30. Baagøe. I 1833 blev grev Frederik Holstein formand for Dansk Missions Selskab efter at have givet de gudelige bevægelser fristed på Holsteinsborg. Han var oldebarn af storkansler Ulrich Adolph Holstein til Holsteinsborg og gennem sin mormoder, grevinde Friederica Louisa Castell-Remlingen, beslægtet med grev Zinzendorf.
31. Salmesang og salmedigtning var et særkende for den herrnhutiske Brødremenighed fra dens stiftelse. I Den Danske Salmebog er, foruden melodier af J. Chr. Gebauer, fra Brødremenigheden overleveret salmer af grev Zinzendorf, Carl Bernhard Garve og Johann Andreas Rothe, begge præster i Herrnhut, Frederik Boye og Bjørn Christian Lund, begge Vajsenshuslærere og præster, og Niels Johannes Holm, prædikant i Christiansfeld. Desuden af de herrnhutisk opdragne Johannes Ewald, Frederik Hammerich og P. C. Kierkegaard. Også biskop H. A. Brorson havde nær tilknytning til Brødremenigheden, der vejledte ham gennem hans religiøse kriser. Siden blev Grundtvig vor flittigste salmedigter.
32. Grundtvigs aftenforelæsninger samlede efterhånden 5-600 tilhørere; først fra 1843 fik kvinder adgang til forsamlingerne på Borchs kollegium.
33. Begrebet folkekirke udvikledes i 1840'erne af senere biskop P. C. Kierkegaard.
34. Grunden lå ud til den daværende Strandpromenade, nu efter opfyldning Strandboulevarden. Ejendommen blev 1884 erhvervet af ingeniør Holger Hammerich, søn af rektor Martin Hammerich og Anna Aagaard, Iselingen.
35. Kirkeligt Samfund erhvervede i 1947 tillige det tidligere plejehjem og fattighospital Vartov. Foreningen var stiftet 1898 til at udbrede Grundtvigs kirketanker blandt især hovedstadens brede lag, efter adskillige års forsømt vækkesesarbejde i København.
36. På denne måde markeredes 150-året for grundstensnedlæggelsen til den første bygning i Christiansfeld den 1. april 1773.

Et sendebud fra Tranquebar Sennapa Naik i København 1795-1801

Af Knud Waaben

Rejsen og klagen

Det er bedst at oplyse med det samme at overskriften muligvis er ukorrekt. Som det vil ses af det følgende, blev det aldrig bragt på det rene at Sennapa Naik var udsendt af nogen anden end sig selv. Men han foregav i det mindste at være rejst fra Tranquebar til København på et fornemt mandat, og som en sådan envoyé extraordinaire blev han også behandlet medens sagen blev undersøgt og indtil hans noget tvivlsomme akkreditiver kom i afgjort miskredit. Hvis hans sendelse er ubevist, er den på den anden side ikke modbevist, og vi må tro at Sennapa Naik repræsenterede stærke stemninger i en fraktion af den indfødte befolkning, vendt mod guvernøren.

Navnet på den unge inder – han var omkring 25 år – skrives lidt forskelligt. Historikere har kaldt ham *Sennapa Naik(e)*, og dette navn er brugt her, selv om man også kunne vælge andre. Stavemåden *Sinnaja Nacker* forekommer, og hos myndighederne i København blev det almindeligt at kalde ham *Sinnia Naiker*. Højesteret skrev i en dom år 1800: »indianeren Senopa eller, som han kalder sig, Sinnia Naiker«. I 1799 betegnede han sig selv som »naiker af første rang«.

Sennapa Naik forlod Tranquebar den 4. februar 1795 som blind passager om bord på Asiatisk Kompagnis »Juliane Marie«. Den følgende dag blev der skrevet i skibsprotokollen: »Befandt at en sort matros ved navn Senepa havde indsneget sig i skibet og bortstukket sig imellem pumperne om læ. Da han fremkom for kaptajnen, erklærede han, at han ønskede at blive kristnet og at blive employeret som matros. Herr kaptajn Lemming beordrede derpå, at siden han dog nu var i skibet, og vi har flere matrosvakancer, så kunne han ansættes for halvbefaren med 5 rdl. månedlig gage. Herr kaptajnen troede heri at handle ret og billigt på grund af, at da denne unge mand viste lyst til at være kristen, vi

Asiatisk Kompagnis »Juliane Marie,« der bragte Sennapa Naik fra Tranquebar til København i 1795, blev solgt samme år og blev ødelagt ved en brand i den Bengalske Bugt i 1796. Det førtes af kaptajn Madsen. I Bengalen blev der til Blacks Enke & Co. købt et andet skib der fik samme navn. Det blev på hjemrejsen opbragt og prisedømt i Nantes. Farvelagt tegning, Handels- og Søfartsmuseet.

kristne bør encouragere sådan en hedning ved at udvise en billig medfølelse med den uerfarne og fattige, – at da han jo dog ved hjemkomsten ville være kompagniet til byrde, siden han jo kom hjem i et kompagniskib, så kunne det dog alligevel være det samme, om han da nu straks blev aflagt med noget vist eller siden fik det som et gratiae«. ¹ En senere mundtlig beretning fra kaptajnen har tilføjet at Sennapa fortalte at formålet med rejsen bl.a. var at klage i København over Tranquebars guvernør, generalmajor *Peter Anker*. Højesteretsadvokat Klingberg skrev i 1799 i et proces-skrift at inderen fremkom med dette klageformål »da han nærmede sig vor kyst og formodentlig lugtede Danmarks hospitable landluft«.

Skibet nåede København den 27. juli 1795, og kaptajnen kunne afslutte sin skibsjournal: »Gud være lovet for beholden rejse«.

Sennapa gik straks i aktion. Han fik omgående foretræde for *kronprins Frederik*, til hvem han også på opfordring sendte et skriftligt andragende af 29. juli, indledt i tilbørligt underdanige vendinger: »Rygtet om det danske kongehus' så overordentlig udmærkede kærlighed til dets undersætter af alle klasser og alle nationer, som er udbredt over alle verdens dele, har bestemt mig i det fjerne Indien til at vove liv og frihed, samt en sørejse af mange hundrede mile, for at kunne fremføre for Deres kongelige højhed de det danske scepter undergivne indianeres formentlig billige klager«. ²

Dette første dokument blev oversendt til Det Kgl. General Land- Oeconomie- og Commercekollegium. Her tilsagde man Sennapa til et formiddagsmøde »i collegii forsamling«. Flere møder fulgte; man hørte tålmodigt på hvad den bizarre gæst havde at fremføre og opfordrede ham til at søge oplysninger fra folk med kendskab til forholdene i Tranquebar. ³

Da Kommercekollegiet i november mente sig i stand til at sammenfatte Sennapas klager, var det navnlig følgende påstande der tildrog sig opmærksomhed. ⁴ Guvernør Anker havde med bistand af sin »dubash« *Piragasam Pulley* fordret penge af de indfødte »ved alle mulige i handel og købmandskab forekommende lejligheder«. Da kasternes overhoveder var i færd med at udfærdige en klage til kongen, kom Anker under vejr med planen og lod to af inderne, *Maturaja Pulley* og *Tambu Setti*, kaste i fængsel. Sagens dokumenter havde været forvaret i Sennapas kiste, og denne kiste med indhold var blevet fjernet af *Piragasam Pulley*, medens Sennapa selv måtte skjule sig. Ved overtalelse og trusler søgte Anker først at bevæge de to fængslede til at erklære at hans embedsforhold havde været upåklagelige; derefter besluttede han at »nu skulle de sorte hunde straffes«, og det skete ved en offentlig korporlig revselse. Kasterne skulle da have besluttet at sende Sennapa til Danmark for at udvirke undersøgelse af sagen og suspension af Anker.

Det var småt med beviser for de påståede overgreb, men Sennapa var dog i stand til at aflevere to papirer. Det ene var et brev underskrevet af ni personer, af hvilke de fleste betegnede sig som formænd for indbyggerne i Tranquebar og de dertil hørende distrikter. Blandt underskriverne var de påståede overgrebs ofre, anført som henholdsvis første og anden formand for indbygger-

Kronprins Frederik var 27 år, da Sennapa Naik ankom til København og aldeles omgående fik foretræde for ham. Også kronprinsessen fik lejlighed til at føre en lang samtale med den interessante gæst. Den kongelige bevågenhed vakte mishag hos brødrene Anker, og det ville have været en alvorlig sag om de meget frimodige ytringer i deres private brevveksling var faldet i forkerte hænder. Maleri af Jens Juel 1794, Frederiksborgmuseet.

ne, samt Walti Suhiramanien, der som beskikket providitør stod i offentlig dansk tjeneste. Det andet brev var fra Sennapas far. Begge disse breve synes at være kommet til Sennapa i København med skibet »Prinsesse Lovisa Augusta«, der afgik fra Tranquebar i marts og nåede hjem i august. Kommercekollegiet fandt at brevet fra kasternes formænd nok måtte tages som tilstrækkelig klageadkomst for Sennapa, »når man ikke vil fatte og forfølge den mening, at dette brev kunne være et af ham selv og hans rådgivere sammensat dokument for at forekomme den indvendning, at han aldeles mangler adkomst til sagens påtale...«

Sennapa var virksom for at supplere sine oplysninger med andres udsagn. Meget held har han vistnok ikke haft i disse bestræbelser. Han fik forbindelse med to indfødte kokke fra kaptajn Yorks »Hercules«⁵ og synes fra første færd at have nærret en særlig

tillid til tidligere faktor i Asiatisk Kompagni H. Lindam, som han fik til at deltage i nogle af møderne. Det var hans forslag at Lindam skulle gøres til midlertidig guvernør og indsættes i undersøgelseskommissionen.⁶ Den 43-årige *Peder Holger Lindam* havde siden 1770 skiftet meget mellem ude og hjemme. Nu var han altså i København, hvor han boede i Amaliegade nr. 69 B på 1. sal. Men i slutningen af 1796 rejste han igen til Ostindien. Han drev en privat handel både i kolonien og i København og døde i 1799.⁷

Medens Sennapa Naik stred sin besværlige strid med sagens forelæggelse og med det danske sprog, rustede sig imod ham en mægtig modstander i København: guvernørens yngre broder konferensråd *Carsten Anker*, den 47-årige førstedirektør i Asiatisk Kompagni, tidligere kommitteret i Kommercekollegiet.⁸

Ret hurtigt efter inderens ankomst er Carsten Anker blevet klar over at der blev ført klager mod hans broder. Snart gik rygtet i København, og i september måtte Anker lide den tort at læse om sagen i »Hamburgische Neue Zeitungen«. Han satte sig nu for at demaskere slynglen. Carsten Anker skrev breve til Kommercekollegiet i september og oktober og fik henholdende svar: man havde endnu ikke overblik over hvad sagen drejede sig om, men ville underrette konferensråden når tiden var inde dertil.⁹ Da Anker pressede på måtte Kommercekollegiet gøre ham opmærksom på »hvor lidet de af Dem brugte udtryk findes passende«.

Efter Ankers tredje brev lod man ham den 5. november vide hvad der var Sennapas klagemål. Var Carsten Anker i stand til at meddele noget om sagen, ville det være kærkomment at modtage sådanne oplysninger, før man om kort tid forelagde sagen for kongen. To dage senere rettede Carsten Anker henvendelse til notarius publicus, justitsråd Christian Schmidt, og begærede en række forhør optaget til belysning af Sennapa Naiks forhold.¹⁰ Aktionen var velorganiseret. Anker havde på forhånd opnået tilsgagn fra 13 skibskaptajner, styrmand og andre officerer i handelsflåden om at give møde hos notarius den 10. november mellem kl. 3 og 5. Han foreslog Sennapa indkaldt gennem en henvendelse på inderens bopæl i St. Kongensgade 261, og han formulerede otte spørgsmål til de andre, spørgsmål der ikke var fri for at have en suggestiv karakter, fx.: Er det rekvisitus bekendt at Naiks fader solgte mælk og hverken var af gejstlig eller adelig stand? Ved De

om Naik selv eller nogen af hans pårørende har været tiltalt og straffet, og om Naiks rygte i Indien var aldeles uplettet? Kunne begivenheder som de i sagen omtalte have udspillet sig i Tranquebar uden at rygter nåede Dem?

Carsten Ankers næste træk var at skrive til de syv største handelshuse i hovedstaden den 11. november: »Ikke som mine venner, men som venner af sandhed, giver jeg mig den frihed at henvende mig til Dem, mine allerhøjstærede medborgere!« Det var oplyst, skrev han, at ingen af Asiatisk Kompagnis kaptajner eller officerer havde hørt noget til de forhold som Naik berettede om. Men, skrev Anker, han kunne jo selv mistænkes for at have påvirket forklaringerne. Ville herrerne nu ikke som uafhængige mænd venligst give dette brev påtegning om hvad de måtte have erfaret fra hjemvendende landsmænd eller korrespondenter i Tranquebar? Det gjorde alle herrerne i løbet af én dag, og af disse påtegninger fremgik det at ingen havde hørt noget ufordelagtigt om guvernøren. C.W. Duntzfeldt erklærede sig i disse vendinger: »Jeg underskrevne, som formedelst mit lange ophold i Ostindien har bekendtskaber med næsten hver mand af høj og lav stand såvel i Tranquebar som andre steder på kysten og i Bengalen, og som siden jeg kom her til staden har bestandig haft breve, dels til huset Duntzfeldt, Meyer & Co. og dels particulært til mig selv, fra de fleste indvånere af nogen distinktion i Tranquebar og andre danske kolonier i Indien, ligesom jeg også undertiden modtager breve fra indianere i det persiske sprog, erklærer herved på ære og honnet mands ord, at intet er meldt fra nogen person i Tranquebar eller andet sted...«.¹¹

Carsten Ankers materiale blev overgivet til Kommercekollegiet, og den 17. november 1795 blev sagen forelagt kongen i en 30 sider lang forestilling. Det billede af klagens indhold og baggrund som kollegiet var nået frem til er allerede præsenteret. Der måtte efter kollegiets opfattelse ske en undersøgelse. »Det er unægtelig en nødvendighed, når man vil vedligeholde fred og rolighed blandt indianerne, at holde deres såkaldte formænd eller egentlig deres patres familias i behørig agt og anseelse, derfor, når (hvis) de angivne data befindes rigtige, så er og den mod formændene øvede straf uden sagens foregående behørig undersøgelse og påkendelse så meget mere utilladelig og overilet, og man kan ik-

ke nægte, at de under disse forudsatte omstændigheder er blevet udsat for skam og skændsel«. Det ville være betænkeligt at udsætte sagen, »da på den ene side den begivenhed, at en indianer i egen person fremstiller sig her, for med tillid at søge beskyttelse og ret for Deres majestæt imod undertrykkelse og fornærmelse af de kongelige betjente i Indien, fortjener al opmærksomhed, og det på den anden side altid vil have gode følger, når governmentet deraf lærer, at deres fremgangsmåde i Ostindien også på denne måde kan komme til undersøgelse«.

Samtidig var der oplysninger i sagen som var til ugunst for Sen-
napa Naik. Forklaringerne for notarius publicus kunne tyde på at Naik havde indtaget en beskeden social stilling og levet af at forrette enkle tjenester for skibsofficerer. Man sagde at hans broder var straffet og at han selv havde været »en mere end tvetydig person«. Søløjtnant Blume havde haft ham som oppasser og afskeditget ham efter tabet af noget guldtråd.

Efter kollegiets indstilling resolverede kongen den 20. november at der skulle nedsættes en kommission i kolonien til at undersøge forholdene. Opgaven var vanskelig, dels fordi nogle af påstandene havde en meget ubestemt karakter, dels fordi en undersøgelse måtte ske »uden at krænke den myndighed og anseelse, som er og bør være forbunden med guvernørens embede«. Man så bort fra den uspecificerede påstand om udsugelse af befolkningen og koncentrerede undersøgelsen om de forhold som direkte havde at gøre med fængslingen og afstraffelsen af de to kasteformænd. Dette tema for undersøgelsen blev formuleret i otte spørgsmål.

Et par uger senere blev de fornødne brevskaber betroet kaptajn *Valerius York*, der skulle afgå til Ostindien med »*Hercules*«. ¹² Kaptajnens svoger *Jacob Gude* fortæller i sine erindringer med megen varme om denne retskafne mand og hans ophold i København: ¹³ »Ved hans hjemkomst fra Indien til København havde han haft en del sorte skibsfolk, blandt disse nogle morer, som var voksne, raske karle med krumme næser og langt kulsort hår; de stak af mod sædvanlige negre som livvagtskarle mod unge rekrutter i almindelighed. Klædte i rene, hvide kattuns klæder med turbaner af samme tøj opvartede altid et par af dem ved måltidet, når jeg i

Justitsråd Schlegel i Kommercekollegiet efterlyser i oktober 1795 den undvegne ostindiske matros Francisco de la Cruz fra det forulykkede skib »Helsingør«. Det er sandsynligt, at Sennapa har kendt ham. Skønt Schlegel efter bekendtgørelsen »med temmelig vished« kender Franciscos opholdssted, vil han dog betale for oplysning derom. Adresseavisen 5. oktober 1795.

Undvigte.

Indianeren Francisco de la Cruz, af de saa kaldede Portugisere og hørende til det forulykkede ostindiske Skib, Helsingørs Mandskab, er den 23 Sept. skibleden undvigte fra det ham til hans forplejning og Logis anviste Sted; for at undgaae hans Afreise til Ostindien; endtligst det med temmelig Misbrød er mig bekendt, hvor og hos hvem han opbejder sig, saa vil jeg dog herved, for et frit Vedkommende fra det ubekjærlig; som en af Drengene forlangt Underfølgelse maatte tilføie dem, forst advare enhver, at de ikke bulje eller længefordelede bearbejtede undvigte Indianer; den som ogsaaer mig hans Opholdstid saaledes, at jeg der kan forefinde ham og lade ham absente, under dersom 5 Rd. dansk Courant i Opbringelsen, i øvrigt tiener det, saavel bemeldte Franciscos selv, som enhver der har noget tilgæde hos ham, til Eksterretning, at han fra den Dag af han somelst sin Afreise med Skibet Prindsesse Frederica, Capitain Rodsin, herved med en forhyret; inret videre beholder udbetalt af det ham tilhørende Foræld og Hver Schlegel.

dagliglauget spiste hos ham; var vi flere, opvartede fire af dem«. Om dette mandskab ved vi dels at to sømænd af Sennapa blev ført som vidner i Kommercekollegiet,¹⁴ dels at York i november indsatte følgende bekendtgørelse i Adresseavisen: »Da nogle få af det sorte mandskab af mit førende skib Hercules for nogle dage siden har absenteret sig, så ombedes enhver, som træffer dem, at bringe dem til mig i mit logi på Christianshavn i Lille Torvegade no. 96, mod godtgørelse af de på opbringelsen medgående omkostninger«.¹⁵

Yorks rejse til Ostindien blev ramt af uheld. Ifølge Gude led han svært havari under uvejr ved Norge og måtte ligge stille i Bergen. Her blev Hercules gjort i stand og York gift med en jomfru Ane Maartman, som hverken var ung eller smuk, men forsynet med alt udstyr, oprindeligt beregnet for en anden søfarende som i sidste øjeblik var rømt fra hende. York kom vistnok ikke fra Bergen før i april 1796. Han ankom i januar 1797; fire måneder tidligere havde guvernementet modtaget duplikaterne af papirerne som var sendt fra København med kaptajn Schultz' »Dannemark« i april.¹⁶

Undersøgelsen i Tranquebar

Her sad han nu i København, denne fremmede fugl, ved nytårstid 1796 og var vel godt tilfreds med hvad det gamle år og den

lange rejse havde bragt ham. Vel havde han ikke uden videre fået guvernør Anker sat fra styret. Men man havde hørt på hvad han havde at sige, og rigets monark havde – uanset hvad der blev hvisket i byen om hans kongelige forstand – vist uforlignelig statsklogskab ved at anordne en undersøgelse i Tranquebar.

Til medlemmer af kommissionen var udpeget regeringsråd *Frantz Theodor Lichtenstein*, kaptajn ved det tranquebarske infanterikompagni *Otto Christian Stricker*, prokurator og bogholder *Jacob Luxdorff Schmidt* samt missionærerne *John* og *Rottler*.¹⁷ En fremtrædende embedsmand i Tranquebar, major *M. Mühlendorff*, måtte forbigås fordi han selv var nævnt i klagerne. Kommissionen skulle kunne foretage afhøringer, dog skulle der fra Peter Anker og fra guvernementets øvrige medlemmer indhentes skriftlige erklæringer. Arbejdet ønskedes afsluttet senest tre måneder efter kommissoriets modtagelse.

I midten af september 1796 holdt undersøgelseskommissionen sit første møde på fæstningen Dansborg, og i november var man færdig med sagen.¹⁸ Kommissionsprotokollen fylder 63 sider. Heraf er halvdelen referat af de mange afhøringer, resten en gengivelse af kommissionens korrespondance. De fem medlemmer formulerede ikke nogen fælles konklusion, men valgte at lade protokollen tale for sig selv. Før akternes afsendelse fra Tranquebar blev der dog affattet nogle individuelle erklæringer.

Afhøringerne efterlod ingen tvivl om at Tambu Setti og Matura-ja Pulley i september 1794 havde været genstand for fængsling og offentlig afstraffelse med henholdsvis 50 og 25 rottingslag. I en skriftlig erklæring bekræftede guvernør Anker at både arrestation og afstraffelse var sket efter hans ordre. Grunden var at de tiltalte »var i begreb med at udføre en hemmelig plan sigtende til at forstyrre den offentlige fred og rolighed«. Mod Strickers stemme valgte kommissionen at spørge det samlede guvernement – og ikke Anker personlig – om sagen var blevet behandlet i rådet. I protokollen hedder det om flertallets synspunkt: »at hr. generalmajor Ankers myndighed var så udstrakt ved guvernementets instruks, kunne ingen af kommissærerne som (stående) uden for guvernementet (except mig, Lichtenstein, som ved det modsatte) være vidende om, da guvernementets instruks ej er publik«. Major Mühlendorff mente at både arrestation og afstraffelse havde været

Peter Anker (1744-1832) havde, før han i 1788 kom til Tranquebar, i mange år været dansk konsul i England, senest generalkonsul. Ifølge Fr. Sneedorff havde en engelsk søofficer udtalt, at Peter Anker var den eneste udlænding, han havde kendt som på grund af sin sprogfærdighed og sit udseende blev taget af alle for englænder. Maleri af C. A. Lorentzen, Frederiksborgmuseet.

bekendt i hele kolonien, og at efterfølgende forelæggelse i guvernementsrådet havde været overflødig. Derimod udtalte regeringsråd Lichtenstein at han havde været ubekendt med begivenhederne indtil han senere hørte rygtevis om guvernørens dispositioner. Han mente ellers at det måtte kræve en justitssag at iværksætte en aktion mod Tambu Setti og Maturaja Pulley. Om Sennapas klage sagde Mühldorff i øvrigt: »Af kommissionsakten ses det temmelig tydeligt, at Sinapas foregivende er falsk«. Lichtenstein tog afstand fra Mühldorffs »apologetiske erklæring«, men uddybede ikke sin egen opfattelse.

Der foreligger kun en enkelt antydning om Sennapas forbindelse med begivenhederne. Det er i en vidneforklaring afgivet af Sevenu Setti, og den lyder således: »En dag, da Tambu Setti og Maturaja Pulley blev pryglede i providitørens gade, gik dér depo-

nenten (vidnet) og så en mængde mennesker. Han spurgte: Hvorfor der var så mange folk forsamlet? – hvorpå han blev svaret, at bemeldte personer, efter at de var pryglede her, skulle også bringes til andre gader for at piskes; hvor stod Sinnapa Naiken, til hvilken deponenten sagde: Sådant uretfærdighed sker, og ingen taler derpå; man frygter at tale, – da svarede Sinnapan at han skulle rejse til Europa med en kaptajn og dér tale om denne sag, – da sagde deponenten: Om nogen vidste, hvad vi nu har talt i denne sag, så skulle vi komme i en stor fare – og kom til sit hus, af skræk blev syg og endnu er syg«. Det er en mærkelig historie. Den kan være rigtig, og måske læser vi da her om den tilfældige situation som fik en rejseplan til at spire i Sennapas sind.

Nogle af de klager og konflikter som undersøgelsen kredsede om var velkendte i Tranquebar. De havde deres baggrund i indrepolitiske skærmydsler som i årevis havde præget livet i kolonien.¹⁹ Undertolken Piragasam Pulley, som stod i guvernementets tjeneste, havde pådraget sig vrede hos en stor del af den indfødte befolkning. I maj 1795 – altså efter afstraffelsen af de to indere og efter Sennapas afrejse – var det kommet til en demonstration: en stor del af de indfødte indbyggere var rømt fra Tranquebar – en aktionsform der også tidligere havde været anvendt – og havde fremsat klager mod Piragasam Pulley, bl.a. for misbrug af stillingen som medlem af »sorteretten« (de indfødtes domstol). Da Piragasam i den anledning var blevet suspenderet og sat i husarrest og guvernementet havde nedsat en undersøgelseskommission, var de indfødte vendt tilbage den 1. juni 1795.²⁰ Undersøgelseskommissionen arbejdede fra juni 1795 til april 1796 og producerede en tre binds kommissionsakt. Stemningerne i befolkningen havde således nylig været genstand for officiel undersøgelse, da den nye kommission satte sig i sving i september 1796.

De første efterretninger om Sennapas ankomst til København havde nået kolonien i foråret eller forsommeren 1796. Der kan dog godt tidligere været opstået forlydender om at Sennapa – som jo var forsvundet – var rejst i dette ærinde. »Prinsesse Friderica« bragte i sin post guvernør Anker nogle aviser og et brev af 16. oktober 1795 fra broderen. Guvernørens første kendte reaktion er et brev af 20. juli 1796 til Carsten Anker. Han har her samlet en del ufordelagtige oplysninger om Sennapa. Han giver her ud-

Carsten Anker og hans meddirektører residerede med hele deres stab af ekvipagemestre, bogholdere, kopister mv. i Asiatisk Kompagnis palæ i Strandgade, der var opført i 1733-39 efter tegninger af Philip de Lange. Nogle årtier senere blev det samtidig opførte lave pakhus erstattet af en ny pakhusbygning, tegnet som en pendant til kompagniets hovedsæde. Rach og Eegberg o. 1750, Nationalmuseet.

tryk for hvor lidt han endnu ved om klagerens indhold, men han gætter på at oprindelsen må søges i sagen om de to straffede indere, som han i korthed gør broderen bekendt med. Efter nogle bemærkninger om Tambu Setti og Maturaja Pulley skriver Peter Anker i brevet: »Dette er altså en kort beretning om disse tvende personer, som jeg næsten skulle tro, at Sinapa er instigeret til at anbringe i et falsk lys, hvortil han er fuldkommen kvalificeret ved sin dristighed i at lyve«. Tydeligere kunne Anker næppe udtrykke den opfattelse at Sennapa ikke kom til Danmark kun i sit eget ærinde; han kom for at tale Ankers modstanderes sag.

Medens embedsmændene havde travlt med at tilvejebringe deres officielle versioner af disse års begivenheder, skrev de også med hver sin spidse pen en anden slags historie, og den handlede om dem selv og deres konflikter, om utryghed og fjendskab i koloniens styrende kredse.

Den godt 50-årige guvernør *Peter Anker*, der var udnævnt i 1788, var ubestrideligt regeringens fornemste repræsentant i kolonien. Men han var både juridisk og faktisk henvist til et nært samarbejde med andre ledende embedsmænd, først og fremmest de øvrige medlemmer af guvernementsrådet. De var normalt fire i rådet, men i efteråret 1796 var tallet midlertidigt reduceret til tre, idet *J. E. Colbjørnsen* var afgået som justitiarius og 2. medlem af guvernementet for at overtage en post i Kapstaden, derefter som konsul på Isle de France (Mauritius). Han var endnu en ung mand på 28 og søn af den ældre J.E. Colbjørnsen, en af de mest beundrede jurister i det sene 1700-tal, justitiarius i Højesteret fra 1799 til sin død i 1802. Sønnen havde gjort tjeneste i kolonien lige siden han bestod sin juridiske embedseksamen i 1787; han blev justitiarius og indtrådte i guvernementsrådet i 1789. Få år senere måtte der foretages et opgør med ham i anledning af en gæld til overformynderikassen på henved 9.000 rdl.²¹ Det var et af de såre almindelige underskud hos embedsmænd som dengang behandlede med nogen overbærenhed.

Noget fremragende skud af den Colbjørnsen'ske stamme var den unge embedsmand næppe, og mellem ham og guvernøren udviklede der sig et dårligt forhold. Colbjørnsens sympati var hos dem der besværede sig over chefen og Piragasam, og da dette parti samlede mange underskrifter på en klage, gav Colbjørnsen klagen sin anbefaling: »Da jeg nu ej mere har med guvernementet i Tranquebar at bestille, altså ingen bihensigter kan lede mig, så erklærer jeg herved, at jeg tror klagen sand og vil gøre juramentum credulitatis på det hele. Det er den sidste tjeneste jeg kan gøre de af Piragasam undertrykte indianere«. ²² Anker på sin side omtalte i et brev af 20. juli 1796 til Schimmelmann Colbjørnsens embedsvirksomhed som fuld af kabaler og uretfærdighed.

I februar 1795 var der reserveret plads til ham på »Juliane Marie«, hvorved han ville være kommet til at rejse sammen med Sennapa. Men bestillingen blev til faktoriets fortrydelse aflyst i sidste øjeblik.²³ Vi har kendskab til endnu en annulleret rejse, idet Colbjørnsen i februar 1797 skulle have været med »Dannemark« til Kapstaden, men måtte blive i Tranquebar på grund af sygdom. Colbjørnsen døde i 1799 under en rejse fra Isle de France til Bengal. I et brev af 5. oktober 1799 fra L. Kierulf til Peter Anker med-

Frantz von Lichtenstein (1766-1802) var født i Ostindien som søn af en tyskfødt officer og embedsmand og dennes franske hustru. Han blev også selv fransk gift, og hans franske sympatier blev, i forbindelse med embeds- og forretningsmæssige letsindigheder, en del af baggrunden for hans konflikter med guvernør Anker og det engelske guvernements anklager mod ham. Miniature af ukendt kunstner, Frederiksborgmuseet.

deles at »i den korte tid, han var om bord, inden han gjorde ende på sig selv, var han så godt som aldeles berøvet fornøftens brug, og ofte fandt de ham krøbet ned om læ, sidde i bugten af ankertovene«. Anker skrev til broderen: »Han har enten i fuldskab eller raseri (afsindighed) gået om natten overbord og druknet sig. Som han levede så døde han«.

Guvernørens modstander frem for alle andre blev dog finansråd *Frantz Theodor Lichtenstein*, født i Ostindien som søn af en dansk embedsmand og en fransk mor. Den dybe konflikt mellem dem kan have haft mange årsager som ikke nu kan efterspores. Mest synlige er de forhold der hænger sammen med udbrudet af krig mellem England og Frankrig i 1793. Koloniens officielle politik måtte være neutralitet. Det har formentlig også været Ankers bestræbelse, men hans hjerte var hos englænderne; han havde i

mange år været konsul i England. Det måtte derfor slå gnister da guvernøren blev opmærksom på Lichtensteins stadig grovere fraternisering med franskmændene. Han udnyttede til egen fordel de handelsmuligheder som især var knyttet til den franske koloni Isle de France, hvis isolation under krigen gav neutrale mellem-mænd et virkefelt. Hertil kom egentlige embedsmisbrug fra Lichtensteins side i form af en udstrakt praksis med udstedelse af søpas der i deres indhold var urelle og vildledende.

Guvernørens mening om Lichtenstein gav sig i den sidste halvdel af 1790'erne mange udslag i indberetninger og private breve. Anker havde med bekymring set »franske vagabonder« og »ryggesløse republikanere« invadere Tranquebar, hvor han antog at de nød Lichtensteins protektion. Anker skrev om Lichtensteins politiske upålidelighed, »hans frække frihedsprincipper og offentligt erklærede hengivenhed for de franskes uafhængighedsgrundsætninger«, og han refererede (i kode) en dristig udtalelse af Lichtenstein til Anker selv: At der om få år ikke ville være nogen konge i Danmark. Det kan være lidt uklart hvad det var for franskmænd der kom til Tranquebar og hvor mange der har været af dem. De har næppe alle været politiske agenter; flertallet er vel rejst fra områder der blev besat af englænderne. I oktober 1796 skrev faktoriet til Asiatisk Kompagni at faktor Lindams hus ikke havde kunnet sælges fordelagtigt på auktion, men måske kunne der opnås et bedre bud fra en fransk familie blandt dem der ventedes fra Isle de France.²⁴

Lichtenstein var efter Ankers mening besluttet på at opnå den guvernørpost som Colbjørnsen havde gjort sig uværdig til, en post som for Anker selv »ved idelige kabaler og chikaner er forvandlet til en daglig tortur«.²⁵ Når Anker som begrundelse for at afgøre Tambu Settis og Maturaja Pulleys sag på egen hånd hævdede at det var »en forsigtighed, som de med forbrydelsen forknyttede liaisons udfordrede«, da mente han uden tvivl at Colbjørnsen og Lichtenstein ikke var til at stole på. Carsten Anker skrev i 1800 til sin broder at J.E. og Christian Colbjørnsen betragtede Lichtenstein som årsag til sønnens og nevøens ulykke.

En side af konflikten kom for et københavnsk forum i 1797-98. Guvernøren klagede til Danske Kancelli over at nogle for ham selv fornærmelige publikationer, udgivet af fuldmægtig Korne-

Efter først at have betjent sig af hjælp fra folk der konciperede og skrev hans breve blev Sennapa i stand til selv at skrive på dansk her et brev til kronprinsen, afsendt fra Frederiksberg, hvor Sennapa formentlig da logerede hos værtsholder Lange. Herfra flyttede han til Gammel Mønt. Rigsarkivet.

Underdanigt Promemoria

Da jeg ofte har i afkiellige Promemoria Collegiet bedet om Copi af alle Diplager som fra min Nation her til er ankommet men Desuagtel at Eric erholdt ingen Svar, tager jeg mig den underdanigste Frihed og beder Deres kongelige Højhed om Copi gjort af min Gielmagt Deruigt af Svar fra den Comission som blev Satt Saa og Copi af alle Diplager som her til er ankommet og alt Vad ieg i den tid har forrettet og Satt Copi af den Høge Deres kongelige Højhed har Erholdt

Underdanigt af

Sinnianather

Den 27 August 1798

rup i Generaltoldkammeret, blev sendt til Tranquebar og distribueret af Lichtenstein. Kommercekollegiet tilkendegav Lichtenstein at hans optræden ikke var stemmende med den værdighed der hørte til hans embede.²⁶

Kontroverserne kulminerede i en affære med storpolitiske perspektiver.²⁷ Den 18. januar 1799 skrev den engelske generalguvernør Lord Mornington til sin danske kollega og henstillede at han greb hurtigt og effektivt ind over for Lichtenstein og sendte ham til Europa for at en undersøgelse kunne iværksættes. Et afslag på denne henstilling ville blive opfattet som en klar neutralitetskrænkel­se fra den danske kolonis side. Englænderne havde op-

snappet et brev fra en franskmænd, og heri havde man læst nogle linier der handlede om en forbindelse med Lichtenstein. I en skrivelse til kongen måtte Lichtenstein omgående fralægge sig beskyldningen og afgive erklæring om sin absolutte neutralitet. Anker underrettede Lord Mornington og tilføjede at Lichtenstein nu agtede at rejse til Danmark, og at uønskede franskmænd var fjernet fra Tranquebar. Carsten Anker kunne senere meddele hvor fuldkommen fornøjede kronprinsen og Schimmelmänn havde været ved at erfare om guvernørens beslutsomme optræden. Lichtenstein rejste fra Tranquebar i maj 1799, og Peter Anker skrev til sin broder: »Jeg har allerede følt den gode virkning af hans afrejse, thi kabaler og intriger er ophørt«.

Lichtensteins og andres søpas-affærer gav anledning til at der i juni 1799 blev nedsat en undersøgelseskommission i København. Det tilgængelige bevismateriale synes ikke at have kunnet underbygge mistanken, og efter Lichtensteins død i januar 1802 blev kommissionen ophævet.²⁸

Som situationen havde været indtil 1799 så Anker sig omgivet af næsten lutter modstandere: »Alle koloniens civile betjente er jacobinere, og den juridiske bande udfører hensigterne, alt under privat anførsel af L.«²⁹ Anker regnede også den konstituerede justitiarius, byfoged *Bendix D. Prahl*, for delagtig. I 1798 indberettede Anker og Mühldorff at Prahl havde afholdt en fordækt ekstraret, ved hvilken Lichtenstein havde foretaget mærkelige deklamationer om ladninger til København.³⁰ Ved nytår 1799 betegnede Anker samme Prahl som »en ren jacobiner og en klient af Lichtenstein«. Men da dette blev skrevet var der brev på vej fra Kommercekollegiet med kongens resolution om at Prahl var afskediget, udnævnt til virkelig kancelliråd og sat på ventepenge.³¹

Vi vender tilbage til året 1796 og kommer nu til bogholder Schmidt, der blev medlem af undersøgelseskommissionen. Heller ikke han kunne tælles blandt guvernør Ankers venner. *Jacob Luxdorph Schmidt* var i 1796 en mand på 35 år og veteran i kolonien. Han var kommet derud i 1781 som underofficer, havde gjort springet fra den militære til den civile løbebane og i 1789 bestået dansk juridisk eksamen, ifølge Anker »uden at være behørigt kvalificeret, da det blot kommer an på, at de juridiske kvæstioner besvares, som i den hensigt udsendes fra Europa til justitiarius,

hvis private interesse bestemmer kandidatens duelighed.«³² Schmidt var bogholder ved guvernementet og praktiserede desuden som prokurator, i hvilken egenskab han havde pådraget sig Ankers mishag ved at bistå inderen Supremanni Setti i en gammel sag som havde brod mod Anker og for øvrigt endte for den danske Højesteret. Under denne sag fik Schmidt i Tranquebar en rettergangsboøde på to gange 24 rdl. for uheldig opførsel.

Efter Ankers mening havde Schmidt en god forstand men en slet opdragelse og et ondt hjerte. »Han giftede sig som underofficer med et sort fruentimmer af den klasse, man her kalder pariaer, der er blandt indianerne anset med foragt, og eftersom hans attrå er at blive medlem af guvernementet, qua justitiarius, så vil Deres excellence (Schimmelmänn) selv indse, at guvernementets anseelse blandt de sorte indbyggere ville derved underkastes ringeagtelse, da hans slægtskab er temmelig udstrakt i den foragtede klasse, der forsyner garnisonen med pibere og tamburer.«³³ I 1798 blev Schmidt under ophold i København udnævnt til justitiarius og 4. medlem af guvernementet.³⁴ Udnævnelsen forbedrede ikke forholdet mellem ham og guvernøren; Anker fandt at den som han frygtede havde skadet guvernementets anseelse blandt de indfødte. Dertil kom at Schmidt hørte til Lichtensteins jacobinske bande og engagerede sig i Lichtensteins handelsspekulationer. Alle de her gengivne oplysninger om Schmidt stammer fra Ankers hånd, og det kan ikke udelukkes at Schmidt også har haft sine gode sider. Schmidt tog sin afsked i 1803 og døde samme år.

De eneste helt loyale landsmænd i guvernørens øjne var vistnok major *Mathias Mühlendorff*, der var chef for garnisonen og blev 3. medlem af guvernementet efter Colbjørnsens fratræden, og kaptajn *Otto Christian Stricker*. Det ser altså ud til at Anker har kunnet bedst med de militære, måske fordi de var oplært til at anse en chef for en chef. Blandt de indfødte blev Anker og Mühlendorff betragtet som faste allierede.

Oppe i logen Frederiksnagor (Serampore) i Bengalen sad som chef med rang af oberst *Ole Bie*, koloniens ældste medarbejder. Ham behøvede guvernøren ikke at have daglige konflikter med, men han blev lejlighedsvis noteret blandt de mindre venligtsindede. I 1797 kom der en voldsom protest fra Bie fordi guvernøren havde konstitueret sekretær *Peter Hermanson* som chef i Frede-

riksnagor under Bies forestående bortrejse. Hermanson blev i 1799 finansråd i Tranquebar og i 1806 guvernør efter Anker. Bies skrivelse om ham røber karakteristiske prøver på de synspunkter som kunne gøre sig gældende i embedsforhold: »Herr kammerråd Hermanson er en indfødt indianer, hvis kulør enhver både i København, Tranquebar og Frederiksnagor ved har den største lighed med landets indfødte, ja det som mere er, mangel af deres egne bengalere overgår ham endog i hvidhed. Man forestille sig nu alene, hvad fremmede må tænke, at se en kongelig chef, i hvem den allerhøjeste person er nedlagt, med en farve som en indfødt, og er der noget eksempel på, at de fremmede magter i Bengalen har ansat en sådan mand til at være repræsentant for deres nation?« Hvad vil ikke englænderne tænke?³⁵ Oberst Bie benyttede lejligheden til at reflektere over et spørgsmål som sikkert har optaget andre i kolonien, nemlig hvad der var studerede folks kvalifikationer frem for de ulærde: »En offentlig eksamen gør ingenlunde en mand til jurist, hvilket krigsråd Koefoed er et levende bevis på...« Det var den nævnte Koefoed dog ikke længe endnu; han døde samme år.

Trange tider i hovedstaden

Sennapa Naik kom til at opholde sig i København i knap 6 1/2 år. Om hans skæbne i disse år, kendeligt præget af dérouté, kan der samles adskillige oplysninger i forbindelse med hans talrige henvendelser til offentlige myndigheder og hans rolle i retssager.

Den 3. februar 1796 resolverede kongen at der af den ostindiske fond skulle tillægges Sennapa 1 rdl. om dagen fra den 20. november 1795, dagen for resolutionen om kommissionens nedsættelse. I henhold hertil og til en ny kgl. resolution af 9. marts fik Sennapa udbetalt 302 rdl., svarende til hans underhold frem til den 16. september 1796.³⁶

En rigsdaler om dagen var et anseligt beløb for en jævn mand i København. Men Sennapa opførte sig ikke som en jævn mand. Han havde allerede fået dyre vaner og stiftet gæld. Den 24. maj 1796 ansøgte han om et forskud eller lån på 4.000 rdl. Han hævdede at guvernør Anker hidtil havde forhindret at der blev sendt ham penge. 4.000 rdl. var mere end Kommercekollegiet turde bede kongen om. Der blev i juli 1796 og februar 1797 af kollegiet ud-

Hyrekusk A. C. Friis lod i juni 1799 Sennapa arrestere for gæld, og i et brev af 14. november klagede han sin nød til kronprinsen. To dage før dette blev sendt var Friis arrest imidlertid ophørt, fordi han forsømte sin underholdspligt, men Carsten Ankers arrest fortsatte. Rigsarkivet.

Ed.
Gentfængelige Friis
Kronprinsens fæl.

Til _____ Simon Nairner og mig desværre fældede,
fødering og deale for laante penge og deale for ^{høj} (væ)^l
Højedig i aet 1752/278/ som jeg af dem ills for kunden,
føde betalt, og dermed tog tie mine tilhøje, for at jende
for for stille boetings, betalt som 200000. —

Allemandigt to Kronprinsens! Jeg for i dattet
der mest nu sigelig talende, der deale med det at
11 1/2 for mig og deade, og deale formidlet og jofte
væde sigelig for tiebet det mest af det jeg sigede, som
at jeg sigelig tranquebar tie god jeg for anders for tie,
gode; og der jeg sig bragt i løfning om, at det sigelig
af dem alle to Simon Nairner Kronprinsens (hæ) god
sigelig behaling; som er det jeg god. giver dem alle
indordning to siged at angige om dem sigelig
sigelig vade tie at siged mit tie gode god med
med indgangens sigelig tingens betalt, for tie
jeg som angammet, og sigelig tranquebar. —
Kjøbenhavn den 14de Novbr. 1799. —

allemandigt
A. C. Friis
Kronprinsens sigelig
Kjøbenhavn den 14de Novbr. 1799.

betalt Sennapa to gange 300 rdl., og disse udbetalinger godkendte kongen den 1. marts 1797.³⁷ Efter den oprindelige beregningsmåde havde inderen nu fået 1 rdl. pr. dag frem til maj 1798. Men denne måde at regne på kommer helt til kort over for Sennapas letsindige forbrug af penge.

Blandt de første dokumenterede gældsposter er et beløb på 38 rdl. til en hr. Schwabe, for hvilket faktor Lindam havde kautioneret. Det var sent på året 1795, og vi ved at Schwabe det følgende år holdt Lindam fast ved forpligtelsen og fik ham dømt ved Hof- og Stadsretten. Det skulle blive langt værre med Sennapas økonomi.

Han lærte en løjtnant Carl Wilhelm Carlsen af det sjællandske in-

fanteriregiment at kende. Navnet var muligvis von Carlsen. Hvor bekendtskabet stammede fra er uoplyst. Men en advokat, der senere tog sig af Sennapas sag, gav udtryk for noget af sammenhængen: »Rygtet om, at han skulle være af en fornem familie, bragte ham snart mange bekendte, og følgen heraf blev den, at han i en kort tid blev indviklet i en temmelig betydelig gæld, for hvilken han kun skal have fået liden eller ingen valuta ... Også hr. løjtnant Carlsen viste ham den ære at tilbyde ham som fremmed hjælp og vejledning her«. Det sikre er at Carlsen fra begyndelsen af 1796 har betalt regninger for Sennapa, uden tvivl også lånt ham penge i endnu større målestok, og at Sennapa i december 1796 skyldte Carlsen ikke mindre end 6.000 rdl. På dette tidspunkt udstedte han nogle såkaldte anvisninger på fornemme folk i Tranquebar, og den 15. juli 1797 gav han den stadig mere utålmodige løjtnant et gældsbrief på beløbet. Den 6. september 1797 blev Sennapa ved gæsteretten dømt til at betale Carlsen de 6.000 rdl., forudsat at Carlsen ved ed fralagde sig indsigelsen om at have begået åger eller på anden måde ikke at have ydet hvad der svarede til den påberåbte pengefordring.³⁸ Carlsen aflagde eden i Hof- og Stadsretten den 24. juli 1798.

Denne sag i gæsteretten fik et efterspil, også i form af en retssag.³⁹

Rentekammeret havde fået inderens forskrivninger oversendt fra gæsteretten og lod kammeradvokat *J. M. Schönheyder* anlægge sag mod Sennapa og Carlsen for overtrædelse af stempelreglerne. Sennapa fik bevilget fri proces, og prokurator Fugl blev beskikket som hans advokat. Hof- og Stadsretten afsagde dom den 11. december 1797 og fastslog at stempelreglerne var overtrådt. »Det af Sinnia Naiker til løjtnant Carl Wilhelm Carlsen under 15. juli 1797 udstedte gældsbriefs pålydende sum seks tusinde rigsdaler bør være forbrudt, og bør Sinnia Naiker, såfremt løjtnant Carlsen aflægger den ham ved gæsterettens dom af 6. september 1797 pålagte ed, udbetale bemeldte seks tusinde rigsdaler til kongens fiscus, men ifald løjtnant Carlsen ikke aflægger fornævnte ed, bør Sinnia Naiker kun udbetale tre tusinde rigsdaler til kongens fiscus. Så bør Sinnia Naiker som udsteder af bemeldte gældsbrief bøde 10 rigsdaler til kongens fiscus og begge indstævnte in solidum 20 rdl. til kammeradvokaten i salær«.

Dommen blev stadfæstet af Højesteret den 25. juni 1798. Carlsen, der havde anket, skulle yderligere betale 20 rdl. til kammeradvokaten og 5 rdl. til justitskassen.

Det var et horribelt resultat (uanset at en fordring på Sennapa næppe var to skilling værd), og der ville ikke være indtrådt konfiskation ved pådømmelse efter en ny stempelforordning af 1804.⁴⁰ Så hurtigt gav en lovændring Carlsens advokat *Jens Torst* ret, da han under sagen rejste det spørgsmål »om det er moralsk og politisk rigtigt eller grundet i et retfærdigt og til den egentlige lovkunst også passende finanssystem at tilvende statens, eller, som den hos os kaldes, kongens kasse indtægter ved konfiskationer af pengesummer for, med eller uden forsæt, at have handlet imod stempelpapirslove«. Men i 1798 fulgte dommens resultat af loven. Gælds brevet var stemplet på papir af 2. klasse, skønt det angik lån i rede penge (eller, hvad der måtte ligestilles dermed, betaling af gæld på Sennapas vegne). Hertil krævedes efter forordning af 26. november 1731 et stempel af 1. klasse, jfr. forordning af 27. november 1775 § 1. Der var i denne sag sparet ca. 26 rdl. i stempelpenge. Det var den formelle forseelses omfang målt i penge. Reglerne om konfiskation af fordringen og strafansvar for papirets udsteder fandtes i forordningen af 1775 § 26. Der skulle ifølge dommen ikke betales renter til statskassen, da loven kun fastsatte konfiskation af kapitalen »og straffelove ej bør forklares (fortolkes) udvidende«.

Om gælds brevet blev det oplyst af Torst at det ikke var skrevet af Carlsen og heller ikke af en jurist, men af en person som Carlsen havde tillid til. Formelt var Sennapa udsteder af gælds brevet. Hans advokat, Fugl, henviste til at hans klient som »naturmenneske« var ukyndig i landets sprog, sæder og lovgivning. Han kunne ikke have gjort sig skyldig til straf efter love han ikke kendte. Men disse betragtninger deltes ikke af Carlsens advokat: »At han ikke er ukyndig i det danske sprog, men kan både tale og læse det, håber jeg hr. Fugl ved samtale med ham er blevet overbevist om.... Skønt en indfødt indianer, og skønt han ikke i alle dele har haft europæisk kultur, er det langt fra, at han er et såkaldt naturmenneske, som det lader at hr. Fugl vil gøre ham til, og det er uimodsigeligt, at han i henseende til naturligt talent kan måske sættes om ikke over så dog ved siden af mangan en europæer«. Fra

statskassen lød det noget hult: »Sennapa er dansk undersåt og havde, førend han udgav beviset, været over et år her og altså både burde og kunne kende landets love«. Domstolene tiltrådte at et ukendskab til loven ikke kunne fritage Sennapa for straf. »Sinnia Naiker må anses som temporær borger og kende loven«, hed det i Højesterets dom.⁴¹

Derefter blev statens fordring mod Sennapa på Rentekammerets anmodning søgt inddrevet efter alle kunstens regler. I september blev dommen forkyndt for Sennapa i hans logi hos værts-husholder Lange på Frederiksberg. Men da man ville skride til eksekution var han flyttet, og den 4. oktober kl. 8 1/2 om morgenen mødte Andreas Rohde, assistent hos kongens foged, i Sennapas nye logi hos parykmager Chr. Fred. Ibsen i Gammel Mønt nr. 155. Samme Ibsen overværede det processuelle optrin; han meldte sig i øvrigt senere som en af inderens kreditorer. Rohde var ledsaget af to fogedbude og kammeradvokatens fuldmægtig. Domme og andre dokumenter blev læst op, og Rohde »æskede den konfiskerede kapital 6.000 rdl. i mindelighed betalt«. Sennapa blev desuden afkrævet bøden på 10 rdl., advokatsalæret fra Hof- og Stadsretten, et salær for domsforkyndelsen og betaling for fogedforretningen. Skyldneren erklærede at han ikke ejede andet end det tøj han gik og stod i, og dermed sluttede fogedforretningen.⁴²

Muligvis har Sennapas forbrug af penge været endnu langt større. Der foreligger nogle antydninger om at en ritmester von Strambow, også fra det sjællandske infanteriregiment, i de samme år har lånt ham 10.000 rdl.⁴³ Dette spor kan ikke følges videre.

Hvad var det for en tilværelse Sennapa førte i København?

Efter al sandsynlighed har han med stort talent spillet rollen som sit folks udsending til regeringen i København og som søn af en fornem familie. Han lod sine omgivelser vide at han rådede over store rigdomme der meget ubelejligt befandt sig i det fjerne Indien. Al økonomisk forlegenhed var forbigående; med lidt tålmodighed ville enhver få hvad der tilkom ham. Sennapa har brugt enhver mulighed for at skaffe sig lån eller kredit, og vi er ude af stand til at afgøre hvad han selv har troet på. Hans trængte situation og hans psyke har sløret grænsen mellem at være i god og ond tro.

Nogle oplysninger tyder på at Sennapa tillagde sig den dyre vane at lade sig befordre i hyrevogn. »Kørt fire ture i byen og en på Christianshavn; holdt to timer«, hedder det fx. på hyrekusk Nøragers regning for 21. januar 1796. I samme måned har der været ture til »kronprinsens plads«, Torvegade, Brogade, Borberggade, Vandkunsten, Bredgade med flere steder. Sennapa har rimeligvis ment at hvis han ville opfattes som en betydelig person, var der steder hvor han ikke kunne ankomme til fods. »Jeg har anset ham som en gesandt, der ville søge retfærdighed«, skrev hyrekusk A. C. Friis på Kgs. Nytorv. Der er blevet kørt meget for de beløb som Friis skrev regninger på. I maj 1797 var hans tilgodehavende 139 rdl. som han forgæves søgte at få betalt af Kommercekollegiet, men i juni synes han at have fået 193 rdl. af løjtnant Carlsen. To år senere fik Friis arrest og dom over Sennapa for et krav på 155 rdl.; nu synes der også at være tale om pengelån og udlæg i henhold til en kaution.⁴⁴ Sennapa påstod uden held at vognmanden skulle dømmes til at specificere hvor meget Carlsen og andre havde kørt på hans regning. Sagen bragte naturligvis ikke Friis andet end ulejlighed og udgifter. Han forsøgte en henvendelse til kronprinsen og anførte at han var en meget uheldig mand, havde mistet 11 heste og kæmpede mod de stigende priser på hestefoder.⁴⁵

En stor del af Sennapas tid er antagelig gået med at opsøge skibsofficerer og matroser som kunne have noget at fortælle om forholdene i Tranquebar. Men der synes aldrig at være kommet noget frem der kunne støtte hans sag. I Helsingør aflagde han besøg for at gå om bord på hjemvendende skibe. I 1796 deltog løjtnant Carlsen muligvis i en eller flere af disse ekskursioner. Rådmand Estrup i Helsingør havde i maj 1796 regninger til Carlsen på mindst 17 rdl. for udlæg til en færgemand og for kost og logi, rhinskvin, øl, kaffe og te.

Den faste udgift til kost og logi var i de første måneder af 1796 30 rdl. om måneden, ligeledes betalt af Carlsen. En beskeden post på budgettet var fast aftale med barber Ranfft til 1 rdl. om måneden. Dyrt var det derimod at ekvipere sig, når han skulle skifte apparition fra praktisk talt ingenting på kroppen til størst mulig lighed med en prins eller en gesandt. Man læser om både ostindiske og euroæiske klæder. I 1798 anslog Sennapa at hans euroæiske klæder havde kostet ham (eller Carlsen) 5-600 rdl. På

samme tid forelå der en ubetalt regning på godt 57 rdl. fra skrædder Hildeman.

I året 1797 gik det afgørende tilbage for Sennapa Naik. Hans officielle status som gæst på dagpenge var ganske vist uforandret indtil marts 1799. Men dagpengene var jo allerede rigeligt udbetalt, og den private kredit har stort set været opbrugt. Også sygdom stødte til. Den 15. april 1797 blev Sennapa indlagt på Frederiks Hospital, hvor han opholdt sig i to uger. Kommercekollegiet betalte regningen som lød på 12 rdl. og 1 mark, heraf 4 rdl. 4 mk. »for en karl til ekstra vagt hos ham i 14 nætter og dage«. ⁴⁶ Sennapas bedste tid i 1797 har måske været et 1½ måneds ophold på landet, nemlig på Suserup mølle ved Sorø. Han ansøgte den 18. juli Kommercekollegiet om tilladelse til at logere i møllen. Det kan have drejet sig om et rekreationsophold arrangeret af justitsråd Schlegel i kollegiet. Der er dunkle punkter omkring dette landophold, men det kan konstateres at bekendtskabet med møller Lassen senere førte til splid mellem dem.

Den 15. august 1797 kom Sennapa i gældsfængsel i Frederiksholms arrest, Blåtårn ved Langebro. ⁴⁷ Det var løjtnant Carlsen der satte ham ind. Sennapa blev syg i arresten, men arrestforvarer Rieber tog sig af ham, og Kommercekollegiet besluttede at supplere Carlsens obligatoriske forplejningspenge med 16 sk. om dagen. Der foreligger fra Riebers hånd nogle lister som viser at der i august og september regelmæssigt er bragt Sennapa kaffe, te, øl, vin, smørrebrød og middag; alle beløb blev godtgjort af justitsråd Schlegel. Det viste sig igen nødvendigt at indlægge Sennapa i Frederiks Hospital 26. september til 25. november. Danske Kancelli oplyste at det drejede sig om »en hidsig sygdom«, og man bad kongens foged, assessor Feddersen, sørge for bevogtning ved fogedbetjente. Kancelliet gik ud fra at Kommercekollegiet på grund af sin deltagelse i menneskets skæbne ville erstatte sagsfaldskassen de påløbne udgifter. Det skete også. Regningen blev på 112 rdl. ⁴⁸

Sennapas ophold i Blåtårn varede til 26. juni 1798, da Højesteret havde afsagt dom i Carlsensagen. I al den tid fortsatte skriverierne fra arresten, og Sennapa havde her som sekretær den bekendte *Johan Chr. Heuss* som i 1790 var dømt til døden for seddelfalsk og efter benådning sad i fængsel på livstid. ⁴⁹ Heuss bad senere Kom-

Sennapa tilbragte i årene 1797-1800 i alt 19 måneder i arrest og sad formentlig i al den tid – bortset fra et ophold i Frederiks Hospital – i Frederiksholms Arresthus eller Blåtårn ved landsiden af den gamle Langebro. Bygningen lå på den anden side af kanalen ved Christian 4.s bryghus. Tegning i Det kgl. Bibliotek.

mercekollegiet godtgøre ham 24 rdl. der var Sennapas gæld til ham for udført arbejde, bl.a. skrivelser »i det franske sprog til den kejserlige ministers frue og tvende hofdamer, som skal være fødte i Tranquebar«. Kollegiet har næppe hæftet sig særlig ved de besynderlige adressater, men svarede at regningen ikke vedkom dem.⁵⁰

Sennapa klagede den 14. februar 1798 fra arresten over at han gentagne gange forgæves havde anmodet møller Lassen om at få tilsendt en kasse med tøj. Justitsråd Schlegel havde endda betalt hvad Sennapa skyldte Lassen for 45 dages logi. Kommercekollegiet bad mølleren om en udtalelse. Den blev i april i afskrift sendt til Sennapa med besked om at man ikke kunne foretage mere. Samme måned skrev Sennapa tilbage at det var løgn hvad Lassen påstod: at han havde hjulpet Sennapa i arresten og at Lassen havde betalt en skrædderregning. Sennapa havde set sit eget tøj på mølleren. Det måtte befales Lassen at udlevere tøjet. Den 1. maj

svarede Kommercekollegiet at forklaringerne var modstridende, og at Sennapa selv måtte påtale forholdet. Der er brev igen fra Sennapa den 25. september om denne tøjstrid; kulden tager til, og Sennapa beder om tøj. Her findes også en af de antydninger fra Sennapas side som ikke kan efterforskes nærmere: at han allerede før opholdet hos Lassen havde mistet sine ostindiske klæder da han opholdt sig hos »kongens mundskænk« (hvis navn muligvis var Vallert).⁵¹

Afgørelser i Kommercekollegiet

Det var vanskelige år for guvernør Anker i Tranquebar. Hans private breve er fulde af skældsord og påstande om revolteplaner mv., for en del vel produkter af indbildningens bearbejdelse af modgangen på stedet og uvisheden om hvad der gik for sig i København. Han betegner sig selv som forhadet og forfulgt; Sennapas klager stammer ikke fra indfødte men skyldes »nogle ildtænkende europæeres instigationer«; han anser sig for omgivet af »de dumdrigtigste kanaler«; han sidestiller Tranquebar med den britiske straffekoloni Botany Bay i Australien. Broderen underrettede og trøstede ham så godt han kunne. Deres korrespondance er skrevet i kode på steder der kræver særlig diskretion. Nøglen til koden er kendt.⁵²

Brødrenes behov for at give kritikken af sagsbehandlingen en personlig adresse har kunnet opfyldes. Den egentlige skurk var den kommitterede *Heinrich Fr. Schlegel*, chefen for det ostindiske kontor. Det er vanskeligt at afgøre om Schlegel har udtrykt meninger og taget skridt der var unødigt ugunstige over for guvernøren. Det var et utaknemmeligt hverv at være kontaktperson i forhold til Sennapa, som både skulle holdes på afstand og hjælpes i vanskeligheder.

Ret beset er der ingen grund til at tro at guvernør Anker var faldet i unåde i København. Det blev ved mange lejligheder fremhævet at man måtte vente og se hvad der kunne bevises. Og der var ingen anledning til at nære synderlig sympati for de embedsmænd i Tranquebar som var Ankers modstandere. Kollegiet må have set at guvernøren arbejdede under vanskelige forhold; både landsmænd og fraktioner i den indfødte befolkning gav ham problemer. Men Peter Anker kan godt ved sine massive fordømmel-

Frederik 4.s kancellibygning var fra 1721 centraladministrationens hovedsæde. Derefter brede kollegiekontorerne sig længere ned i hoved- og sidebygninger i den senere Slots-holmsgade, først til den Stormske Gård, hvor Kommercekollegiet i en periode havde til huse (en del af bygningen ses til venstre på billedet), fra o. 1805 også til den Lercheske Gård (det Württembergske Palæ). Rach og Eegberg o. 1750, Nationalmuseet.

ser af »jacobinerne« have undervurderet de frihedsstemninger der også rørte sig i København. Med Kommercekollegiets førstemand *Ernst Schimmelmann* opretholdt Peter Anker en fortrolig brevveksling. Det kan på den anden side have vakt fortrydelse at guvernørens broder optrådte så pågående.

Hele sagen kan ses under en for statsstyret gunstig synsvinkel. Man afviste ikke beskyldningerne mod en guvernør blot fordi han var guvernør; også han kunne tænkes at have begået fejl. Man sagde at den indfødte befolknings klager skulle komme til orde og undersøges i retlige former. I et årti hvor Schimmelmann havde bragt et moment af idealitet ind i den vestindiske kolonipolitik og slaverispørgsmålet, havde nu også den sære ostindiske gæst med det ubestemmelige bagland fået nogen til at tænke over om nationen udøvede sin kolonimyndighed med værdighed.

I januar 1798 var man i Kommercekollegiet færdig med at studere kommissionsakten fra Tranquebar, og resultatet af granskningen blev forelagt kongen i en 60 sider lang forestilling, et juridisk arbejde af udmærket kvalitet.⁵³ Kollegiet havde stået over for en vanskelig opgave. Man måtte sætte sig ind i de utrolig komplicerede kompetence- og modsætningsforhold i den indfødte befolkning. Det svirrede med navne og titler som man sikkert aldrig havde hørt om i København. Hertil kom at der var punkter som undersøgelseskommissionen havde forsømt at stille spørgsmål om eller ikke havde udtalt sig om. Major Mühldorff havde i sin erklæring anset det som en fejl at spørgsmålet om en eventuel fuldmagt til Sennapa ikke var blevet behandlet.

Det stod imidlertid fast at de to indere var blevet arresteret og pryglet efter ordrer der alene udgik fra guvernør Anker. Tambu Setti opgav sin samlede arresttid til 7¹/₂ måned, fordelt på flere ophold. Maturaja Pulley sagde for sit vedkommende 5 måneder. Setti fik to gange 25 rottingslag, tildelt to forskellige steder i byen; Pulley fik kun 25 slag, idet eksekutionen blev indstillet efter en aftale mellem Mühldorff og Piragasam. Det var uafklaret om guvernøren havde foretaget en undersøgelse før han skred ind. Anker sagde at det var sket, men han huskede ikke nærmere og havde ikke haft tid til at lede efter papirer (der har sikkert ingen papirer været). Anker anførte i øvrigt at hans forgængere i en del tilfælde havde ladet indfødte mulkttere og prygle. Straf på kroppen var almindelig.

Kommercekollegiet opholdt sig lidt ved guvernementsinstruksens § 12, der tillagde guvernøren myndighed til under ansvar over for kongen at anordne midler til at stille oprør eller afværge opstand. Han kunne dog anmode om råd og vejledning fra de andre i rådet, og hvis tiden tillod det skulle han konsultere dem. Man kunne ikke i § 12 læse noget om situationer hvor guvernementskolleger fandtes upålidelige.

Det fandtes i forestillingen ubevist at de indfødte havde opsat en klage til kongen som de ved Ankers aktion blev forhindret i at afsende. Det forekom endvidere ubevist at den af Sennapa påberåbte fuldmagt fra 9 overhoveder for kasterne var ægte. Tre af disse personer benægtede at en fuldmagt var skrevet, fire andre nægtede at udtale sig herom, og en navngiven person var død

flere år før disse begivenheder udspillede sig. Det kan måske i nogen grad svække værdien af vidnernes udsagn på dette punkt at de ikke havde udtalt sig for kommissionen men under en af Anker iværksat notarialforretning.

I den kongelige resolution, som fylder et par sider, hedder det at kongen ingenlunde vil svække den magt og myndighed som instruksens § 12 giver guvernøren. Men når han ser sig nødsaget til at arrestere nogen, må straf forudsætte behørig undersøgelse og kendelse, og om arrest skal guvernementet og Kommercekollegiet have underretning. En undersøgelse for strafbart forhold må ikke vare længere end højst nødvendigt, for at arresten ikke ved sin varighed skal blive til en tyngende straf. »Vi vil allernådigst, at guvernøren tillige med guvernementet på det alvorligste skal påse, at vore indiske lige så vel som vore europæiske undersætter nyder rettens mest upartiske og hurtigste pleje«. Sorteretten kunne indrettes bedre, og de indfødte burde have bedre mulighed for ved valgte repræsentanter at fremkomme med klager for guvernementet eller med henblik på videresendelse til København med guvernementets påtegnede erklæring. Uden at fastlægge ordningen i enkeltheder gav kongen ordre til at noget i den retning skulle ske. En kritik af guvernør Ankers sagsbehandling var kommet til orde, indsvøbt i et sæt af almindelige retsprincipper der skulle forbedre tilstanden for de indfødte og styrke guvernementets autoritet og anseelse.

Der blev ved samme lejlighed truffet afgørelse i sagen om den særlige undersøgelse mod undertolken Piragasam Pulley. Selv om beskyldningerne mod ham var ubeviste, skulle han afskediges. Man lod Anker vide at der var tilstrækkelig formodning om at Pulleys karakter, stilling og indflydelse på rettens pleje var anledning til kasternes misfornøjelse og uroligheder.⁵⁴

Den ggl. resolution af 9. februar 1798 havde ikke gjort regnskabet med Sennapa Naik endeligt op. Ved flere lejligheder forstærkede han sine beskyldninger mod guvernøren og andre embedsmænd.⁵⁵ Han gav råd om hvorledes styret af kolonien skulle gribes an: foruden Anker var Schmidt og Mühldorff fjender af hans nation og burde ikke benyttes; velegnede var derimod Bie, Lindam og en major Lefevre. Sennapa fremlagde en forvirret skrivelse på tysk der fremtrådte som en ny klage fra Tranquebar, forsy-

net med underskrifter der alle syntes skrevet med samme hånd. Det antoges senere som ikke usandsynligt at dette tyske brev var skrevet af missionær Johns tjenestedreng, som efter politimesterens kendelse havde fået hug i anledning af opsætsighed mod og undvigelse fra missionæren.

Til Sennapas nye påstande hørte en besynderlig historie om at han før sin afrejse i 1795 havde fået det hverv af »kongen af Ceylon« at købe krigsskibe i København. Han havde i den anledning modtaget en æske med diamanter som guvernør Anker havde taget fra ham, hvorefter Anker og Mühlendorff havde foreslået den ceylonesiske repræsentant at de selv påtog sig hvervet. Historien kompliceres yderligere af en vidneforklaring afgivet i København af en kaptajn Møller: Sennapa skulle før sin afrejse fra Tranquebar have fortalt Møller om en ikke nærmere oplyst kommission for kongen af Ceylon; desuden havde samme konge foreslået Møller selv at købe krigsskibe i København, hvilket Møller havde undslået sig for. Regeringsråd Schmidt, der nu var i København, kunne tilføje at der sandsynligvis var tale om kongen af Candia, som imidlertid ikke rådede over nogen havn hvor skibene kunne ligge. Historien synes ikke at have øget Sennapas troværdighed, og det måtte i hvert fald virke påfaldende at han først i 1798 kom frem med et sådant fund af en anklage mod guvernøren.

I august 1798 sammensatte kongen en kommission bestående af de deputerede kammerherre *Ove Sehested* og etatsråd *Chr. Otto Lawaetz* samt den kommitterede justitsråd *Andreas Wendelboe*. Højesteretsadvokat *Rasmus Lange* skulle tiltræde kommissionen for at føre protokol og »give sagen den behørig form«. ⁵⁶ De gjorde hurtigt deres rapport færdig. Da Sennapa stadig påstod at han kunne føre bevis, spurgte man i oktober Danske Kancelli til råds, og kancelliet henstillede at der blev optaget forhør ved Hof- og Stadsretten. Det skete også.

Det er bemærkelsesværdigt at Kommercekollegiet endnu i efteråret 1798, medens denne nye undersøgelse stod på, behandlede Sennapa ganske favorabelt. Schlegel betalte en regning på godt 39 rdl. fra skrædder B. Friehling, der havde fremstillet adskilligt: en frakke, nogle kjoler, vest, bukser, en hvid flonels brystdug; der var leveret silke og kamelhår samt overtrukne og gyldne knapper. Skomager Petersen fik penge for støvler og sko. Der

Om Sennapas forbindelse med hjemlandet er det bl.a. oplyst i 1798 af regeringsråd J.L. Schmidt, at både han og »en sort dreng ved navn Muttuas« havde breve med til Sennapa, da de ankom fra Tranquebar med »Kronprins Frederik« (kaptajn H.H.Mandix). Farvelagt tegning, Handels- og Søfartsmuseet.

blev købt en stor kuffert med dobbelt lås, seks par bomuldsstrømper og to sorte silkehalstørklæder og i januar lærred til 12 skjorter, hvortil kom syløn.⁵⁷

I marts 1799 blev sagen igen forelagt kongen.⁵⁸ Nu blev det fastslået at der ikke var gran af bevis for Sennapas påstande. Han fortjente ikke længere tillid, og dagpengene blev taget fra ham. Hvis han fremturede skulle der forholdes med ham efter forordningen af 20. februar 1717 om urolige supplikanter; det betød at han da kunne holdes i forvaring.

Der fulgte i april 1799 en række nødråb om penge til kongen, kronprinsen og Kommercekollegiet. Men den 30. maj tilbagekalder Sennapa alle beskyldninger.⁵⁹ »Mit og min nations had mod Piragasam for hans undertrykkelses skyld har forledt mig til at beskyldte general Anker og flere herrer af guvernementet som

deltagende i alle de uretfærdigheder, jeg har frembragt om Piragasam; da kollegiet har sat grænser for denne mands handlinger i fremtiden, så er hovedsagen af min sendelse opfyldt, og det ville være utaknemmeligt af mig, om jeg ikke genkaldte alt, hvad jeg har beskyldt general Anker og flere herrer for i den hensigt derved at befordre hovedsagen og opvække større medlidenhed mod mig og min nation. I særdeleshed bør jeg genkalde som ubesvigeligt og ugrundet, hvad jeg i min klage mod general Anker har anført om de mig fratagne diamanter med videre, som angår det foregivne af kongen af Ceylon modtagne ærinde. Jeg håber og beder, at General- Land- og Kommercekollegiet selv vil tilgive mig dette mit forhold, for at samme ligeledes vil udvirke mig Hans Kongelige Højhed kronprinsens forladelse og anbefale mig til kongens nåde til en understøttelse....«

Nogen må have gjort indtryk på Sennapa ved at fortælle ham at alt var tabt, og at han kun kunne afvende den værste skæbne ved uden forbehold at bekende sin skyld og bede om nåde.

Carsten Ankers retssag

I maj og juni 1799 så Kommercekollegiet frem til at kunne sende Sennapa Naik ud af landet. Men her, hvor myndighederne kunne løsne deres greb i den besværlige supplikant, forstærkede Carsten Anker sit. Det var en privat straffesag om ærekrænkelse der tilføjede Sennapa den sidste ydmygelse.

Carsten Anker havde længe med dyb utilfredshed set Kommercekollegiet holde hånden over Sennapa. Ganske vist fortalte man ham i november 1798 at sagen blev undersøgt for at rydde alt det forkerte af vejen som blev påstået om embedsmændene i Ostindien. Men man lagde også vægt på at undgå fremgangsmåder »som kunne betage klageren den ret, han kan fordrø, nemlig at der gives ham adgang til på lovlig måde om muligt at bevise sit foregivende«. Der var, hed det dengang, størst formodning for at Sennapas nye klager var usande, men de måtte prøves hvis embedsmændene skulle kunne frikendes »med den fuldeste overbevisning«. ⁶⁰ I maj 1799 havde Carsten Anker hørt at kongen endnu ikke ville arrestere Sennapa. Han bad om at se den kongelige resolution af 24. maj og fik den tilsendt. Da han hørte om Sennapas tilståelse fik han også den. ⁶¹ Carsten Anker forberedte sig på at

Carsten Tank Anker (1747-1824) havde i sin ungdom sammen med broderen været på en længere rejse i Europa. I 1774 blev han knyttet til Kommercekollegiet, fra 1776 som kommitteret, og de følgende år bragte ham mange andre offentlige hverv, indtil han i 1792 blev direktør for Asiatisk Kompagni. I 1811 vendte han hjem til Norge. Litografi ved O. Bentzon, Det kgl. Bibliotek.

bruge en procesfuldmagt fra broderen som han havde haft siden 1797.⁶² Han fik også af sin broder stillet en opgave der krævede mere diskrete fremgangsmåder.

Når guvernøren i disse trængselstider hengav sig til drømmen om et stille og lyksaligt otium i den norske natur, meldte sig straks tanken om hans trykkende økonomiske forhold. Der var måske den mulighed at gifte sig til penge? Broderen i København fik det selv for en handelsmand meget specielle hverv at fremskaffe et ægteskabsløfte fra den hovedrige fru *Martha Wærn*, som var blevet enke i 1796 i en alder af 55 år: »For Gud i himlens skyld, min timelige lykke beror derpå...« Peter Anker skrev at han var i en fortvivlet situation, manglede det nødvendige til livets ophold og absolut måtte have fru Wærn: »Hun har vist folk, som besidder hendes tillid. Disse må vindes, ja om det end skulle ske ved at love dem nogle 1.000 rdl., når giftermålet er fuldbyr-

det«. ⁶³ Dette vink er forståeligt nok skrevet i kode. Broderens svar gav ham ikke meget håb, men synes at have rummet et forslag om et andet parti. Hertil svarede guvernøren: »Med en sand glæde overlader (jeg) mig ganske og aldeles til kære broders valg, og har i den henseende intet videre at observere, som ikke tvivles om, ja fuldkommen indses: at man bør være circumspect med de nominale fortunes, f.eks. når 40 à 50.000 rdl. fradrages, som desværre er min gæld, hvad er der da til overs at leve af? Kære broder vil selv bedst kunne dømme, om ikke 3 à 4.000 rdl. årligt kunne udfordres. Nogen vished herom vil være fornøden, førend noget afgørende blev bestemt. Jeg for min del ser hen til intet andet end en god gemyts beskaffenhed, den øvrige udvortes anseelse er mig ganske og aldeles ligegyldig. Mit ønske og uforanderlige attrå er at opnå en ugenert retræte i Norge. Med inderlig glæde og en uforanderlig og broderlig tillid giver jeg mit carte blanche. Afgør i den vigtige sag, hvad kære broder finder mest passende med omstændighederne, og dermed er jeg fuldkommen tilfreds«. ⁶⁴ Peter Anker blev aldrig gift. Den kvinde der havde været i hans liv var en englænderinde som døde i 1791.

Carsten Anker udtog på sin broders vegne stævning ved Hof- og Stadsretten den 6. juli 1799. ⁶⁵ Den 33-årige højesteretsadvokat *Chr. Klingberg* førte sagen for ham. 12 dage tidligere var Sennapa blevet arresteret for sin gæld til hyrekusk Friis, og Anker sluttede sig den 30. juni til arresten. ⁶⁶ Sennapa fik fri proces i injuriersagen, og prokurator Torm blev beskikket for ham. Klingbergs første processkrift blev indledt således: »For nogle år siden fik indstævnte malabar eller ostindianer, der kalder sig Sinnia Naiker, men hvis rigtige navn er Senopa, det indfald at ville drage på eventyr«. Det blev derefter refereret hvad officererne på »Juliane Marie« havde berettet om Sennapa og rejsen.

Sagens skriftlige forberedelse tog nogen tid, bl.a. fordi oversætter *Raphael Meldola* fik en mængde dokumenter fra Tranquebar til oversættelse, dokumenter hvis sprog krævede »lang tid til at fattes i meningen og endnu længere til at fordanskes«. Sennapa gjorde flere spredte forsøg på at bringe noget nyt ind i sagen. En bådsmænd *C. F. Fich* forklarede i Hof- og Stadsretten at han var sejlet hjem med skibet »Lille Cathrine«. I Tranquebar havde en indfødte givet ham et brev fra Sennapas far, og ved skibets an-

To gange, i 1798 og 1800, blev retssager mod Sennapa endelig afgjort ved Højesteret. Retten havde mistet sit domicil ved slotsbranden i 1794, og herefter holdtes retsmøderne i den såkaldte riddersal i Prinsens Palæ (nu Nationalmuseet), indtil retten i 1854 flyttede til Amalienborg. Stik af N. A. Müller 1762, Det kgl. Bibliotek.

komst til København kom Sennapa – som han sikkert havde for vane – om bord; han fik brevet på Fichs bopæl i Klosterstræde,⁶⁷ men der blev ikke oplyst noget om brevet indhold. Samme Fich fortalte i øvrigt – antagelig på et spørgsmål fra Sennapa – at han ikke havde hørt noget om at guvernør Anker havde forbudt at medtage breve til Sennapa.

Den 20. januar 1800 blev Sennapa ved Hof- og Stadsretten dømt for ærekrænkelse, og den 24. juni samme år stadfæstedes dommen ved Højesteret, hvor Wilster mødte for Sennapa. Også her fik han fri proces; dog skulle han, hvis han vandt sagen, erlægge en erkendtlighed af 3 rdl. til de underofficerer af livgarden som gjorde tjeneste i retten.⁶⁸

Dommen blev afsagt i medfør af Danske Lov 6-21-7: »Befindes nogen med skammelig løgn, mundtlig eller skriftlig, at ville sætte

deres øvrighed, gejstlig eller verdslig, eller andre hæderlige folk og ærlige hustruer eller møer nogen skandflik på, bøde sine tre mark, og derforuden trende fyrretyve lod sølv; og hvis han ikke har at bøde med, da bør han at slås til kagen og bære stene af byen«. Den sidstnævnte straf blev ikke længere brugt og kagstrygningen ikke i en sag som denne. Sagen blev pådømt på grundlag af beviser der også havde foreligget for Kommercekollegiet, især breve til kronprinsen og kollegiet og de tidligere afhøringer i Hof- og Stadsretten. Den førstvoterende i Højesteret var *Chr. Bagger*, som havde udgivet den hidtil mest omfattende fremstilling af dansk strafferet og i mange år docerede retsvidenskab ved universitetet. Han fremhævede beskyldningerne mod guvernør Anker for at have frataget Sennapa diamanter, mishandlet og undertrykt indfødte og købt vidner under kommissionssagen i Tranquebar. Der var ingen uenighed mellem de voterende dommere om sagens realitet, og man berørte ikke spørgsmålet om hvorvidt Sennapa kunne have troet på rigtigheden af noget af det som han havde påstået – et spørgsmål som formentlig var bortfaldet ved Sennapas tilbagekaldelse af sigtelseerne, hvis det overhovedet kunne blive relevant.

Domfældte var nu tremarksmand og dermed æreløs. Hans udtalelser var døde og magtesløse. Sennapa skulle tillige bøde med den gamle straf af 120 lod sølv (ca. 60 rdl.). Han skulle betale modpartens sagsomkostninger i to instanser med i alt 80 rdl. (kravet blev senere frafaldet af Carsten Anker) samt til justitskassen 24 rdl. for unødigt trætte. Denne sidste bøde må have været begrundet i at Sennapa ved Ankers appel havde udtaget kontrastævning, hvilket også var anledning til at Højesteret måtte statuere frifindelse af guvernør Anker. Til de nævnte beløb kom bl.a. 9 rdl. for Meldolas oversættelser. To dommere i Højesteret, *Thestrup* og *Falsen*, ville spare Sennapa for at bære Ankers omkostninger for Højesteret, da Anker ikke skønnedes at have haft grund til at anke Hof- og Stadsrettens dom.

Carsten Anker var ikke tilfreds med dommen. I en skrivelse af 19. juli 1800 til Kommercekollegiet kommenterede og kritiserede han den.⁶⁹ Han ønskede en mere virksom form for afskrækkelse. De anvendte straffe kunne fx. slet ikke måle sig med dem der brugtes i Indien, og det tror man gerne. Fra sin broder vidste

Carsten Anker at Sennapa efter indisk ret ville blive dømt til at miste næse og øjne. Men Kommercekollegiet svarede 2. august at man ikke kunne lave om på det som Højesteret havde bestemt.⁷⁰ Carsten Anker må vel have vidst at kongen kun gav sig af med at formilde idømte straffe. Alt hvad kollegiet kunne love var at Sennapa ikke ville blive sendt til Tranquebar, og at der ville blive tilstillet guvernementet en fremstilling af sagen med henblik på offentliggørelse.⁷¹ I et privat brev fremstillede Carsten Anker dommen som en sejr: efter den »har vedkommende (myndighederne) fået så mange ørefigen for deres uoverlagte conduite, som de anstændigvis kan tåle, og som det nogenlunde er muligt for en privat mand at give de første folk i staten«.

Frihedsstraf blev ikke idømt, men Sennapa havde været arresteret i henved 9 måneder fra slutningen af juni 1799 til 14. marts 1800. Han afsonede bøden i 16 dage fra 14. februar til 2. marts 1801.⁷²

For brødrene Anker var og blev den hele affære en dum og ondsindet kabale. De beklagede at *kronprins Frederik* var kommet til at spille med i det slette spil. Han nævnes ofte i kode i deres brevveksling. Den stakkels kronprins bliver aldrig til noget, hedder det i et af Carsten Ankers breve; han er uvidende, egensindig, mistænksom og indbildsk og kan, trods visse gode egenskaber, aldrig blive en nyttig regent. Carsten Anker var en nær ven af arveprins Frederiks ældste søn, den (i 1800) 14-årige prins *Christian Frederik* (senere Christian VIII):⁷³ »Det er ej længe siden jeg måtte fortælle ham den hele historie med Sennapa og Kommercekollegiet, især Schlegels conduite (opførsel). Han forundrede sig, begreb den overmåde godt, thi han har megen forstand og herlig dømmekraft, og spurgte hvorfor jeg ikke talte rent ud til kronprinsen derom. Jeg gjorde frimodige anmærkninger derom og sagde, at kronprinsen havde uheldigvis indladt sig for meget med Senopa og ville vel ikke tåle at høre dette hverken på en direkte eller indirekte måde. Det er dog ret ulykkeligt, svarede han, med ægte og oprigtig deltagelse«. ⁷⁴ Den unge prins skrev senere i sin dagbog: »Og en slig agtværdig, redelig mand (Peter Anker) har engang ved calomnie af en bortrømt mulattisk slave, der udgav sig for prins og spillede en rolle her, understøttet af en uværdig Schlegel i Kommercekollegiet, stået i fare for at blive ført i

lænker til Europa (for ca. 7 år siden); men Carsten Ankers driftighed og kronprinsens retfærdighed beskyttede ham«.75

Sennapas ægteskab og Cruse-sagen

Den 30. januar 1799 meddelte Adresseavisen under rubrikken »Copulerede« at der den 25. i samme måned var indgået ægteskab mellem »indianeren hr. Sennaja Naicker og mad. Birgitte Yelling« (trykfejl for Yding). På dette tidspunkt var den nye kommissionsundersøgelse i gang i København, men Carsten Anker havde endnu ikke anlagt sag.

I Danske Kancelli læste man aviser og forstod at der var noget galt. *Birgitte Tønnesen*, født *Yding*, var i 1792 blevet skilt fra fuldmægtig *Tønnesen* og havde i august 1798 søgt kancelliet om tilladelse til at indgå nyt ægteskab. Et par måneder senere søgte *Sennapa* om tilladelse til at ægte madam *Tønnesen*. Kancelliet gav hende den ansøgte tilladelse, men forbigik *Sennapas* andragende i tavshed. Der står udtrykkeligt i kancelliets resolution at *Sennapas* ansøgning »forbigås«. Da de sammen søgte om tilladelse til at gifte sig, svarede kancelliet den 22. januar 1799 at det måtte have sit forblivende ved den tilladelse der var givet hende. Det var en mærkelig besked at give et forlovet par der havde spurgt om noget andet.⁷⁶ Men man må gå ud fra at Københavns Magistrat, hvortil resolutionen var sendt, har forklaret meningen. Hvis Adresseavisens notits var korrekt, har parret indgået ægteskabet et par dage efter at have modtaget det forblommede svar fra kancelliet. Men det er også muligt at de endnu ikke var underrettet om kancelliets afgørelse da de blev viet.

Kancelliet bad den 16. marts 1799 biskop *N. E. Balle* spørge pastor *Cruse*, som havde forrettet vielsen, »om denne vielse er sket efter forudgående lysning fra prædikestolen, eller i andet fald, hvad adgang han har haft til at vie fornævnte *Sinnia Nacker* med bemeldte *Birgitte Yding*, og endelig om denne har produceret nogen attest om enten at være døbt eller konfirmeret og i så fald af hvem«. Den 7. maj fremsendte biskoppen pastor *Cruses* erklæring og foreslog en alvorlig irettesættelse samt »en så tilstrækkelig mulkt, at lysten til kaperier herefter forgår ham«. Uden at tøve gav Danske Kancelli den 11. maj biskoppen ordre til at lade pastor *Cruse* tiltale.⁷⁷

Niels Christian Bang Cruse (1757-1808) havde allerede i sin studietid gjort sig bemærket ved sin »næsten til tåbelighed grænsende enfoldighed« (H. Steffens). Under hans præstegerning ved Skt. Hans Hospital udvikledes både drikfældighed og den sindsygdøm som i 1801 førte til hans afskedigelse og ophold på hospitalet. Stik af ukendt oprindelse. Det kgl. Bibliotek.

Niels Christian Bang Cruse var født i 1757 og var siden 1788 præst ved Skt. Hans Hospital. Læsere af Adresseavisen kendte hans navn fra nogle underligt skruede taksigelser som han indrykkede når folk havde bidraget til hans indsamlinger til de fattige eller sindssyge. Han var en fabel blandt dem der havde kendt ham siden hans studietid.⁷⁸

Der fulgte nu en provsteretssag mod Cruse. Retten bestod af stiftsprovst *P. D. Bast* samt de to residerende kapellaner ved Vor Frue kirke *L. N. Fallesen* og *H. G. Clausen*.⁷⁹ Som anklager (aktor) beskikkedes kapellan ved Trinitatis kirke *Jacob Lønborg Paludan*. Defensor blev højesteretsadvokat *J. L. Rotbøll*. På foranledning af provsteretten bad Danske Kancelli om afhøring af Cruse ved Hof- og Stadsretten.⁸⁰ Der faldt dom i sagen den 7. oktober 1799.⁸¹ Sennapa selv sad i disse måneder i arrest. Pastor Cruse havde hjem-

meviet Birgitte Yding og Sennapa Naik uden kongeligt brev på hjemmevielsen og uden forudgående lysning. Han havde desuden foretaget vielsen uden at have bevis for at Sennapa var døbt. De bestemmelser som Cruse havde overtrådt var Danske Lov 1-1-5, forordning af 15. marts 1683, forordning af 7. september 1736 og kirkeritualet. Cruse blev idømt en bøde på 50 rdl. Det var en femtedel af hans årsløn.

Var Sennapa blevet døbt?

Pastor Cruse erkendte at hans eneste viden herom stammede fra en notits i Adresseavisen i 1797 om Sennapas dåb. Provsteretten fandt denne offentlige bekendtgørelse blottet for troværdighed, men sagde ikke at den var urigtig. Som grund til at dømme Cruse anførte man alene hans letsindige omgang med bevisligheder, thi »om (Sennapa) virkelig var døbt, blev indstævnte dog strafskyldig som den, der havde viet ham uden at have noget gyldigt bevis for hans dåb«.

Meddelelsen i Adresseavisen den 30. december 1797, som pastor Cruse altså enten huskede et år senere eller fik forevist af inderen, havde denne ordlyd: »Indianeren Sinnia Naiker har i maj måned dette år antaget den kristelige tro og ved dåben erholdt navnene Carl Christian Friderich, som bekendtgøres til vedkommendes efterretning«. Der var ikke umiddelbart noget påfaldende ved denne meddelelse. Det skete af og til at hedninge blev døbt i København, i nogle tilfælde under kongelig bevågenhed, og at dåben blev offentlig bekendtgjort (normalt, oplyste stiftsprovst Bast, kort tid efter dåben og ikke som her godt et halvt år senere). Den 4. oktober 1796 havde Adresseavisen indeholdt denne meddelelse: »Den 3. oktober lod Hans Kongelige Højhed prins Friderich døbe en bengalsk dreng, som fik det navn Friderich Sophus. Faddere var D.K.H. kronprinsen og kronprinsessen, arveprinsen, hertuginde af Augustenborg og prins Christian Friderich. Dåben skete i Helliggeist kirke ved hr. Rørbye«.

Til meddelelsen om Sennapas dåb må nu først bemærkes at han ikke var blevet døbt i maj 1797. Den 1. juni 1797 skrev han et brev til Kommercekollegiet af følgende indhold: »Allerede for lang tid siden har jeg, efter modent overlæg, besluttet at antage den kristelige religion. Men adskillige omstændigheder har hidindtil bestandig lagt mig hindringer i vejen. For nu endelig engang at ud-

føre mit forsæt og tillige at være befriet for alle slags adspredelser ved dette så vigtige foretagende, har jeg begivet mig på landet, hvor jeg allerede bliver undervist i kristendommen og siden vil modtage dåben. Men for nærværende tid er jeg ikke endnu i stand til at bestride de hermed forbundne udgifter. Det kgl. kollegium ombedes derfor underdanigst, at jeg til dette vigtige øjemed opfyldelse måtte nyde et forskud af 300 rdl., hvilket jeg forbinder mig til igen at betale, såsnart kaptajn Schultz, som i denne måned ventes herhid, ankommer, da jeg i disse dage ved en anden skibskaptajn allerede har fået brev fra min nation, at min så længe ventede remisse endelig overbringes mig af bemeldte kaptajn Schultz. Svaret skal jeg underdanigst bede adresseret til hr. købmand og urtekræmmer C. Nic. Møller, boende i Gothersgade 19«. ⁸² Heraf må man slutte at Sennapa ikke var blevet døbt, men at det var hans i det mindste foregivne ønske at blive det.

Andragendet om forskud blev ikke imødekommet, og Sennapa omtalte ikke siden et ønske om at blive døbt, så lidt som han nogensinde betegnede sig som døbt eller anvendte navnene Carl Christian Friderich eller et andet døbenavn. Når Sennapa betegner likvide midler som en praktisk forudsætning for at blive døbt, må det fremhæves at hans økonomiske situation ikke bedredes efter juni 1797.

Men hvad er da forklaringen på den offentlige bekendtgørelse i december 1797? Sennapa kan jo være blevet døbt engang i 1797. Det er i så fald en lapsus at begivenheden tidsfæstes til maj måned. Vi er nødt til at gå ud fra at Sennapa ikke var blevet døbt, men – hvis han stod bag bekendtgørelsen i Adresseavisen – havde en bagtanke med at udbrede den opfattelse at dåben havde fundet sted. Måske skal motivet søges i den omstændighed at det nu trak op til en endelig afgørelse i hans sag. Eller Sennapa kan allerede da have truffet Birgitte Yding og ønsket at gøre et godt indtryk.

Et par gange bruger Sennapa den vending i sine breve at han har »antaget den kristne religion«. Trosforholdet kan ikke efterforskes, men provsterettens problem var om han var døbt. Et holdpunkt for at antage at han ikke var døbt har Københavns magistrat givet. Da Sennapa i 1798 ansøgte Danske Kancelli om tilladelse til at ægte Birgitte Yding, bad magistraten ham om bevis for

en dåb. Han skal da blot have svaret at ifald hans ansøgning ikke blev imødekommet, agtede han at rejse til Ostindien med hende og indgå ægteskabet dér.⁸³ Der skal også have været udtalelser fremme under provsteretssagen, men denne sags akter er ikke bevaret. Man kan blot se af dommen at Sennapa har afgivet en erklæring for notarius publicus i juni og i Hof- og Stadsretten den 23. juli 1799; dette synes ikke at have ført til noget der lignede en sandsynliggørelse af dåben. Biskop Balle spurgte uden resultat sine præster om de kendte noget til dåben.

Pastor Cruse havde ikke mistet sit embede, men også det skulle komme. Allerede på provsteretsdommens tid færdedes han i sindssygdommens mørke og havde efter fru Marie (eller Maren) Cruses begæring tilbragt en dag under bevogtning i et af de »honnette kamre«. Hans ulykkelige hustru ventede forgæves på at der skulle ske en forandring til det bedre. Dette havde fattigdirektionen meddelt biskop Balle den 24. oktober.⁸⁴

Biskoppen undlod at informere Danske Kancelli om præstens tilstand, måske fordi han afventede en bedring. I oktober havde han spurgt kancelliet om provsterettens dom skulle ankes. Hertil svarede kancelliet at man først ville se sagens akter. Denne skrivelse blev først besvaret den 18. februar med undskyldninger fra stiftsprovsten. Nu havde Danske Kancelli imidlertid hørt om Cruses sygdom, og Balle indsendte den 1. april en erklæring fra lægen Seidelin, »hvoraf behageligst vil erfares, at han skal være berøvet forstanden«. Etatsråd Ove Malling og hans kolleger i fattigdirektionen kunne yderligere oplyse at pastor Cruses truende og voldsomme adfærd havde bevæget hustruen til at bede om bevogtning fra 14. april.⁸⁵ Det syntes uundgåeligt at Cruse måtte have sin afsked. Dette kunne efter biskoppens og kancelliets opfattelse ske uden dom i et tilfælde som dette.⁸⁶

Marie Cruse sad med fem børn og en trykkende gæld. Hun så ingen anden udvej end at sætte de sparsomme ejendele på auktion. En kreditor havde lagt beslag på præstens løn.

Auktionen er formentlig blevet afværget. Kancelliet bestemte at boets forvaltning skulle overlades til pastor Rørbye, der blev beskikket som Marie Cruses tilsynsværge. Biskop Balle var på den anden side indstillet på at pastor Cruses bøde skulle søges ind-drevet. Under trekvart års brevveksling om auktion, værgebe-

I Sennapas breve fra Blåtårn er brugt to brevsegl. Det ene tilhørte formentlig hans medfange og skriver, seddelfalskneren Johan Chr. Heuss; det andet har Heuss fremstillet til ham. Dets tekst kan ikke tydes præcist, men der synes bl.a. at stå: »Trangoebarske Nation af Sinn(i)a Naisher« (og muligvis: »Natsion Afs(e)nnt a(f)«). Forsynet med krone og en tynd løve med sværd, samt malebariske skrifttegn. Fot. Tage Ludvigsen, Rigsarkivet.

skikkelse og pension nærmede sagen om afskedigelse sig sin afslutning.⁸⁷

Pensionering af en præst var ingen let sag i de tider. Cruses faste årsløn var 250 rdl. og hans samlede indtægt, når det uvisse kom til, næppe over 300 rdl. Hvis statskassens byrder ikke måtte forøges, var der ikke meget at dele mellem pension og løn til en efterfølger. Den 27. februar 1801 bestemte kongen på kancelliets forestilling at pastor Cruse skulle afskediges og modtage en pension på to trediedele af den faste løn, 166 rdl. og 4 mark årligt. Et mere ugunstigt forslag var i mellemtiden blevet frafaldet; det lød på at pensionen skulle fordeles på antallet af personer i familien, således at hver andel bortfaldt efterhånden som børnene nåede konfirmationsalderen. Efter den kgl. resolution skulle præsteforretningerne ved Skt. Hans Hospital indtil videre besørges af en ny mand mod den resterende løn og de uvisse indtægter. I 1803 blev der udnævnt en efterfølger, H.C. Mølsted, som fik tillagt en løn på 150 rdl., idet han samtidig skulle beholde sin stilling ved Trinitatis arbejdsanstalts skole.⁸⁸ Et halvt år efter pastor Cruses

afskedigelse blev bøden på 50 rdl. eftergivet ved kgl. resolution. Biskop og landemode havde anbefalet denne nådesakt.⁸⁹

Pastor Cruse døde i 1808. Året i forvejen var han for sidste gang blevet genstand for offentlig omtale, da Skt. Hans blev evakueret under englændernes angreb. Ifølge E.C. Werlauff »så man Kruse, skældende og bandende, bunden på en af vognene«. ⁹⁰ Cruse var med ved flytningen til Frederiksberg kirke, hvor hospitalets beboere var indelukkede i to døgn. »De bindegale blev lagt hen ved alteret, de mindre gale sat i stolene, og de veneriske, 16 i tallet, henbragt i staldene ved Frederiksberg Slot«. Det er en efterretning der blev meddelt i enslydende form i to københavnske aviser,⁹¹ og det hedder heri videre om sceneriet i kirken:

»Denne samling af menneskelig elendighed på et så højtideligt sted måtte naturligvis opvække hos de bevogtende de vemodigste følelser. Men midt under denne jammer var man dog her vidne til tragi-komiske scener. Den bekendte afsindige Cruse, forhen præst ved Skt. Hans Hospital, råbte straks ved sin ankomst ganske højt: Jeg er bisp og hoved for det hele! Derpå begyndte han at prædike og holdt ved dermed hele natten«. Talens emne var krigen med englænderne. »Hav tålmodighed«, sagde Cruse, »mine tilhørere! Tålmodighed overvinder alt. Jeg har været præst og prædiker for Hans Majestæt og håber endnu at blive præst igen«. Referenten slutter med denne refleksion: »Det er ellers en sand psykologisk mærkværdighed, at selv de gale sysselsætter deres ideer med dagens anliggender«.

Afrejse fra Danmark

Forberedelsen og iværksættelsen af Sennapa Naiks afsendelse fra Danmark blev en langstrakt affære. Der gik 2 1/2 år fra de første skridt blev taget i forsommeren 1799 indtil afrejsen i december 1801.

Den 17. juni 1799 søgte Kommercekollegiet første gang skibslejlighed til ham. Man skrev til Asiatisk Kompagni og anmodede om at få ægteparret sendt med »Prinsesse Louise Amalie« til Frederiksnagor i Bengalen.⁹² Det var nemlig ingenlunde meningen at Sennapa skulle tilbage til Tranquebar, således som kollegiet havde været inde på i juli 1798. Man tilbød nu Asiatisk Kompagni 20 rdl. månedligt pro persona for rejse og kost. Det hørte til de fore-

Sædelenne	13 Rg	
Andløft for	<u>13</u>	
løbet til 3 puonen	3	
lometørskladen	3	
3 pjar boxen	4	
en hat 1 R 4 fr en hat vent 1 fr	2	
6 pjar Anomjen	5	
nassuatte	1	
thee suatte 3 fr jordsrom 3 fr	1	
ølbøger 4 fr ditto 12 S	3	4 + 12 S
Røg Tobacc		4
Skraa Tobacc 4 fr	1	1
et silne Torsklad		4 - 10 S
løgte 4 fr Praapetrassoren 10 fr		2 - 4
lyse tæst 1 fr Knæen og gædel 20 S		2
skjnuale 1 fr Knappen 1 fr		1 - 12 S
en Frugt 12 S flente Korne 6 S framj 14		

Udsnit af Birgitte Ydings liste fra sommeren 1799 over anvendelsen af et beløb, der var stillet til rådighed med henblik på forberedelsen af ægteparrets afrejse. Rigsarkivet.

slåede vilkår »at indianeren erholder den ham tilståede plads på skibet således afdelt og aflukket, at han og hans kone derudi kunne have deres ophold.... uden at være udsat for fællesskab med skibets mandskab eller have nogen overlaster af samme at befrygte«. I almindelighed spiste private menige passagerer, ligesom underofficerer, ved et andet bord på skibet.⁹³ Sennapa og hans hustru skulle have maden bragt fra dette bord. Kommercekollegiet bad dem være rejseklare den 29. juni.

Men de kom ikke afsted, fordi hyrekusk Friis fik Sennapa arresteret for gæld. Det har vistnok været ganske få dage der skilte dem fra den berammede afrejse. Kommercekollegiet meddelte Asiatisk Kompagni at hvis det lykkedes Sennapa at komme fri, »så kan det dog antages for en afgjort sag, at hans kone forbliver her«. Det vides ikke hvad der har bevirket denne vending. I hvert

fald blev ægtefællerne ikke adskilt i denne omgang, bortset fra Sennapas langvarige arrest.

Der havde været truffet forberedelser til afrejsen. Kongen havde afsat et beløb hertil, og Schlegel udbetalte i juni Sennapa i alt 110 rdl. til indkøb. Da rejsen blev aflyst ønskede Schlegel det indkøbte udleveret, og det skete også, i hvert fald delvis. Til oplysning om indkøbene har vi en liste som Sennapas hustru havde skrevet, omfattende tøj, sko, sengeklæder, tallerkener, tobak mv. Nogle penge var gået til at indløse pant og betale en logivært.⁹⁴ Der kom i de følgende måneder adskillige anmodninger fra arrestanten om penge og ting fra »kassen« i Kommercekollegiet. Med god grund skrev Sennapa at han og hans kone ikke kunne leve af kreditors arrestpenge.

Hvorledes var Sennapas eget syn på rejsespørgsmålet i disse år? Fra februar 1798 gav han udtryk for et ønske om at rejse, eller afandt sig i hvert fald med at det ville blive udgangen. Han beder om forskellige papirer for at kunne godtgøre efter hjemkomsten at han har gjort sit bedste i København. I juli skriver han at han helst vil til England for at rejse med et engelsk skib, og i forbindelse med en anmodning om penge til rejseforberedelser anfører han at det er for dyrt for ham at leve i København. Der er også gentagne forsikringer om at han i Tranquebar vil sørge for betaling af alt hvad han er kommet til at skyldte. I december 1798 skriver han både til kronprinsen og til kollegiet at han som kristen ikke kan leve i familiens eller landsmændenes kreds; han ansøger derfor om at blive offentlig ansat i Tranquebar med løfte om halv løn til hustruen hvis han dør.

I april 1799, da der var faldet kgl. resolution i hans sag, var det hans ønske at blive her og modtage en understøttelse. Han synes dog at have været meget tvivlrådig i dette forår, hvor hustruens nedkomst var forestående, og hvor der kom talrige breve fra ham. Der nævnes det subsidiære ønske at han fik ansættelse i Tranquebar, Frederiksnagor eller Patna, – lidt senere ændret således: ikke Tranquebar men København eller Frederiksnagor. Den 30. maj skriver han – i brevet hvor han tilbagekalder sine beskyldninger – at han og hans kone ikke kan vente nogen god og venlig behandling i Tranquebar, hverken i hans egen nation eller fra europæernes side. Da havde ægteparret fået en datter den 3. maj

(Sennapa skrev året efter: »et slegfredbarn«). Sennapa bad »de høje og nådige herrer« i Kommercekollegiet opfylde et tidligere givet løfte om at være faddere ved dåben på fødselsstiftelsen.⁹⁵

Senere på året ønsker han igen at rejse. Han skriver i september at han er syg af gigt. Det er breve sendt fra arresten, og foreløbig var det ikke aktuelt at lægge rejseplaner for ham.

I marts 1800 blev Sennapa løsladt fra Blåtårn, og han håbede at kunne rejse når søen blev åben.⁹⁶ Ægteparret levede nu af en understøttelse på 24 sk. om dagen der udbetaltes af sekretær v. Bergen i Kommercekollegiet. »Vores trang er større, end noget menneske kan forestille sig«. Hof- og Stadsrettens dom i januar var blevet anket af Carsten Anker. Omtrent samtidig med en ny henvendelse til Asiatisk Kompagni den 8. april spurgte kollegiet Danske Kancelli om der fra et juridisk synspunkt var noget at indvende imod at Sennapa blev sendt af sted; der var jo ingen grund til at tro han kunne betale bøder eller nogen anden gæld, og et fortsat ophold her ville betyde lutter udgifter. Danske Kancelli svarede at Carsten Anker satte sig imod Sennapas afrejse før der var faldet dom i Højesteret, og hertil måtte kancelliet henholde sig.⁹⁷ Af et brev af 12. juli 1800 fremgår det at Sennapa på det tidspunkt har bedt om at hans kone måtte rejse sammen med ham.

Efter Højesterets dom af 24. juni 1800 frygtede Sennapa at han igen ville blive sat i arrest. Han ansøgte om eftergivelse af bøden, men det blev afslået. Bøden blev afsonet i 1801.

Om Sennapas og hans hustrus tilværelse indtil hans afrejse 1 1/2 år efter dommen i Højesteret er vi sparsomt underrettet. Han synes fortsat at have fået de 24 sk. dagligt fra Kommercekollegiet, men når han skulle betale for et værelse var der kun lidt at leve for. På et sent tidspunkt, i november 1801, kom der til Kommercekollegiet en bøn om hjælp fra hustruens mor *Ane Marie Yding*, der boede Mellemgade 23, og som ifølge brevet var en fattig enke der fik lidt fra fattigvæsenet og for det meste var sengeliggende. Det synes at fremgå af brevet at i hvert fald datteren længe har boet hos hende, og Sennapa har holdt hende hen med tomme løfter om betaling.⁹⁸ Der står også at han overvælder hende med grovheder, »så jeg er færdig at sætte livet til«. Hun får det svar at man ikke kan tilbyde hende nogen hjælp, især da inderen »under sit ophold her har modtaget den fornødne understøttelse«. ⁹⁹ Om Birgitte Ydings mor har vi i øvrigt kun den oplysning fra Sennapa

i marts 1801 at hun ikke længere vil have datteren boende, da hun skal rejse til Lolland.¹⁰⁰

Om et intermezzo omkring Slaget på Reden finder vi nogle usammenhængende efterretninger fra Sennapas hånd. Han skriver den 21. marts 1801 at krigen er alvor og at alle må give deres hjælp til landets frelse. Han har talt med kommandør Bille om at komme til søs på Billes skib, og det blev der sagt ja til, forudsat at Kommercekollegiet ville give sin anbefaling. Sennapa har derefter talt dels med justitsråd Schlegel, dels med Schimmelmanss tjener. Ifølge en påtegning har kollegiet ikke haft noget at indvende imod at han blev antaget til søtjeneste. Sennapas fortsættelse på historien er dateret 8. april, altså efter Slaget på Reden. Den lyder på at han var blevet afvist da han efter opfordring fra Bille mødte op på »Dannemark« med noget tøj.¹⁰¹

Efter disse magre oplysninger om året 1801 er vi på mere sikker grund når det gælder de fortsatte forhandlinger om skibslejlighed til Ostindien.

I januar har Sennapa selv nævnt at kaptajn Niels Ørum skulle afgå med skib til Frederiksnagor for handelshuset Duntzfeldt & Co. Han ville gerne rejse med og beder Kommercekollegiet sørge for hans kone efter hans bortrejse. Men i marts vil han ikke sejle med Ørum, fordi denne er på guvernørens parti, så at der kan blive klammeri.¹⁰² Ved forhandlinger med Duntzfeldt i september forudsættes det igen at Sennapas hustru skal med på rejsen. Duntzfeldt forlanger 30 rdl. pr. måned for hver og forudbetaling for 6 måneder.¹⁰³ Så følger omkring 1. november en forhandling med handelshuset Christmas & TerBork om befordring med »Grev von Bernstorff«. Kollegiet vil give 25 rdl. pr. måned, og der er ikke tale om hustruen. Firmaet og kaptajn Birck er meget lidt interesserede.¹⁰⁴

Den 4. december 1801 spørger man igen Duntzfeldt, på samme vilkår som over for Christmas & TerBork.¹⁰⁵ En aftale kommer i stand med føreren af »Mariane«, *Lars Jørgensen Holm*, som får betroet nogle piastre der senere skal udbetales til Sennapa. Det forudsættes at Sennapa skal sendes til Kapstaden eller Batavia for derfra at rejse videre til Bengalen. Omkring 12. december 1801 så Sennapa for sidste gang sin hustru og barnet og Danmark.

Den 22. juni 1803 – 1½ år efter afrejsen – kom der meddelelse

C.W. Duntzfeldt (1762-1809) var født i Ostindien og virkede fra 1774 i mange år i Asiatisk Kompagnis og senere det danske guvernements tjeneste. Han rejste til København i 1791 og oparbejdede byens største virksomhed som handelsmand og reder. I en erklæring af 1795 til gunst for den af Sennapa angrebne guvernør Anker fremhævede han sine udstrakte bekendtskaber i Ostindien. Det var et af Duntzfeldts skibe der i 1801 førte Sennapa fra København til en uvis skæbne. Maleri af Jens Juel, Frederiksborgmuseet.

fra Duntzfeldt & Co. til Kommercekollegiet at Sennapa var undvejet efter ankomsten til Kapstaden. Der forelå en erklæring af 21. maj 1802 fra en Mr. Rosell om at Sennapa ikke var at finde, og en kvittering fra samme for modtagelsen af Sennapas ejendele, bl. a. 92 piastre.¹⁰⁶ Da Kapstaden var en aftalt destination, må omtalen af en undvigelse sigte til at Sennapa havde forladt skibet uden aftale med kaptajnen. Kommercekollegiet spørger Duntzfeldt om Sennapa siden indfandt sig i Kapstaden. Men der har næppe været noget at oplyse. Kollegiet betaler på anfordring 145 rdl. 51 sk. for Sennapas rejse.¹⁰⁷

Kommercekollegiet havde fra første færd ført nøje regnskab over alle udgifter og med mellemrum forelagt opgørelser i forestillinger til kongen. Man var påpasselig med dette formelle grundlag for udbetalinger, selv om der i nogle tilfælde var tale

om kongelig godkendelse af allerede afholdte udgifter. I januar 1802 kunne kollegiet foretage en samlet udregning. Når ældre og nyere tal stilles sammen fremkommer der følgende oversigt:

Dagpenge à 1 rdl., mest som forskud, indtil medio maj 1798.....	902 rdl.
Sygehjælp og forplejning, bl.a. i arrest og hospital, fra april 1797 til maj 1798.....	295 rdl.
Underhold, klæder mv. indtil marts 1799	482 rdl.
Ditto fra marts 1799 indtil afrejse	583 rdl.
Betalt i piastre ved afrejsen.....	150 rdl.
Betalt for rejsen fra København	150 rdl.
Udgifter til Kommissionen i Tranquebar	1.363 rdl.

Med en forhøjelse for nogle poster i mark og skilling blev det samlede beløb 3.926 rdl. og 19 sk. Det var lidt mere end guvernørens årsløn og en lille brøkdels af Ankers gæld til staten da han fratrådte. Men det er naturligvis håbløst at ræsonnere over om det var meget eller lidt. Nærmest ligger det at anse beløbet og alt det forvoldte besvær som en uvæsentlig pris for den holdning til et retsprincip som den lille kolonistat havde lagt for dagen. De knap 4.000 rdl. blev i henhold til en kgl. resolution af finanskasen godtgjort den ostindiske fond.¹⁰⁸

Til det anførte beløb kom endnu en udgiftspost. Sennapas kone Birgitte Yding havde ansøgt Kommercekollegiet om at »vise lidt nåde for Sinnia efterladte og syge kone«. Kommercekollegiet foreslog Finanskollegiet en årlig understøttelse til hustruen, »hvis ansøgning om at rejse med manden Kommercekollegiet i mere end én henseende (dvs. af flere grunde) har taget i betænkning at understøtte til bønnehørelse«. Ydelsen blev fastsat til 20 rdl., regnet fra 6. januar 1802, og de første udbetalinger skete, vistnok kvartalsvis.¹⁰⁹

I Tranquebar indtrådte der lidt efter lidt en normalisering af forholdene – afbrudt af en engelsk besættelse -, men også en udvikling der gjorde koloniens svindende betydning mærkbar. Ankers modstandere døde eller vendte hjem, og tanken om at søge sin afsked er blevet opgivet, bl.a. efter broderens råd. I juni 1800 sendte Carsten Anker ham fire prospekter med norske motiver: »De kan

Som førstedeputeret i Kommercekollegiet fulgte Ernst Schimmelmann (1747-1831) Sennapa-sagen fra først til sidst. Det var også Schimmelmann der som præsæs i Finanskollegiet (finansminister) bragte sagen til en endelig afslutning i 1802, da det blev besluttet at finanskassen skulle godtgøre den ostindiske fond alle udgifter, og at der skulle tillægges Sennapas hustru en årlig pension. Maleri af C.A. Jensen, 1833, Frederiksborgmuseet.

bringe tilbage i hukommelsen kære erindringer om den forbigangne glade tid, da vort sind var mindre bebyrdet end nu. Jeg ved min værdige broder har de samme følelser som jeg, hvad angår Norge. Hvad der påminder os derom, er som en velsignelse. Da det ikke blev vor skæbne at tilbringe vort liv der, og måske ikke heller at ende vore dage, så lad os nyde disse tanker i indbildningen og ønske godt om et land, som er forsømt, miskendt og dog vigtigt og yndigt«.

Det har formentlig voldt Peter Anker sorg at Danmark kom i konflikt med England. Men han har kunnet finde sig i at konflikten førte til en mild besættelse af de danske besiddelser 1801-1802, selv om han giver udtryk for at Tranquebar burde have forsvaret sig hvis det havde været muligt.¹¹⁰ Kommercekollegiet kunne i december 1803 meddele ham at kongen med allernådigst

velbehag havde erfaret om hans optræden under afviklingen med den engelske generalguvernør.

De to brødre kom til at tilbringe mange år i Norge. Peter Anker forlod Tranquebar i 1806, før den næste engelske besættelse indtraf. Han døde i Norge i 1832 i en alder af næsten 88 år.

NOTER OG HENVISNINGER

Den vigtigste kilde er Kommercekollegiets ostindiske kontors arkiv i Rigsarkivet: forestillinger, kopibøger og journaler med indlæg. Henvisninger i det følgende til journalnumre gælder også indlæg, af hvilke en del er samlet i pakken: "Sager vedr. den til København ankomne inder Sennapa Naik, 1795-1802". I Rigsarkivet er endvidere benyttet Danske Kancellis, Højesterets og Asiatick Kompagnis arkiver, i Landsarkivet for Sjælland Hof- og Stadsrettens arkiv og Sjællands bispearkiv. – Vedrørende brødrene Ankers private breve mv. henvises til privatarkiver i Riksarkivet i Oslo og i Eidsvollsbysningens arkiv samt til "Schimmelmanske papirer vedrørende Tranquebar" i Rigsarkivet.

1. Skibsprotokol for "Juliane Marie" 1794-1795, As. Komp.
2. Komm. ostind. jr. 236/1795
3. Ostind. kop. 148, 149, 161, 166, 167, 171/1795
4. Ostind. forest. 17.11.1795
5. Sennapa skriver i september at når han kun har fremstillet to indfødte, skyldes det "at de andre sig her opholdende personer, som om (Ankers) forhold har oplysninger, står i kompagniets tjeneste og nægter uden lovlig stævning at afgive deres forklaring". Han tilføjer at han har rådført sig med en jurist om vidnesbyrd for dansk domstol
6. Ostind. jr. 375/1795, 264/1796
7. Se til det anførte Knud Bierfreund & E. Juel Hansen i *Personalthist. Tidss.* 14 rk. 4 s. 47f, *Adresseavisen* 25-29.11.1796 og 16.12.1800. I 1796 agtede Lindam at nedsætte sig som agent i Madras, Ostind. kop. 201, 213 og 227/1796
8. Om brødrene Anker se *Dansk biografisk Leksikon* samt Bernt Moe i *Tidsskrift for den norske Personalthistorie* 1 (1840-46) s. 323ff og Yngvar Nielsen i *Norsk Historisk Tidsskrift* 1 (1871) s. 273ff., bl.a. s. 367ff om Sennapa-sagen
9. Ostind. jr. 336, 337, 362/1795, kop. 173, 177, 201/1795
10. Hof- og Stadsrettens notarialprotokol 1790-96 s. 570f, Ostind. jr. 362/1795, forest. 17.11.1795
11. Afskrift af Carsten Ankers henvendelse og de påtegnede erklæringer i bilag til Hof- og Stadsrettens sag 194/1799
12. Ostind. kop. 210/1795
13. *Memoirer og Breve* 27 (1918): En københavnsk Embedsmand. Jacob Gudes Optegnelser 1754-1810 s. 98ff, 144ff
14. Ostind. kop. 167/1795
15. *Adresseavisen* 23.11 og 27.11.1795
16. Ostind. kop. 51/1796 og jr. 85 og 210/1797
17. Ostind. forest. 17.11.1795 med kgl. res. 20.11
18. Ostind. jr. 210 og 216/1797
19. Om forholdene i Tranquebar i 1790'erne (herunder Sennapa-sagen) se Aage Rasch i *Vore gamle Tropekolonier*, 2. udg. 7 (1966) s. 82ff, samme i *Erhvervshist. Årbog* 5 (1953) s. 7ff, Ole Feldbæk i *Feldbæk & Justesen, Kolonierne i Asien og Afrika* (1980) s. 178ff samt Yngvar Nielsen *anf.st.*
20. Ostind. jr. 73/1796
21. Ostind. forest. 23.9 og 17.11.1795 og 13.9.1797.
22. Ostind. jr. 79/1797
23. As. Komp. indkomne breve
24. As. Komp. indkomne breve 20.10.1796

25. Brev af 20.7.1796 til Schimmelmänn
26. Ostind. kop. 273 og 355/1798
27. Brev af 16.2.1799 til Schimmelmänn m. bilag
28. Collegialtidende 1799 s. 476, 1800 s. 543 og 1802 s. 395f, Ostind. forest. 9.6.1802 og jr. 266/1802
29. Brev af 6.2.1799 til Carsten Anker
30. Brev af 31.8.1798 til Komm.koll
31. Ostind. kop. 302, 316, 339, 360/1798
32. Brev af 24.3.1797 til Schimmelmänn
33. Iflg. A. Falk-Jensen & H. Hjorth-Nielsen, Candidati og Examinati juris 1736-1936 4 s. 44 var Schmidt i 1787 blevet gift med den da 14-årige Marie Françoise d'Almeida
34. Ostind. kop. 301 og 305/1798, Collegialtidende 1798 s. 655
35. Ostind. jr. 213/1797
36. Ostind. forest. 27.1 og 2.3.1796, jr. 14 og 33/1796
37. Ostind. forest. 22.2.1797, jr. 175/1796
38. Hof- og Stadsrettens gæsteret, justitsprotokol 1792-1801 s. 288
39. Se til det flg. Hof- og Stadsrettens domprotokol 13 A s. 439, sag nr. 290/1797, Højesterets domssag nr. 139/1798 med indlæg og voteringsprotokol 25.6.1798
40. Forordning af 25 maj 1804 og domme i Nyt juridisk Arkiv 11 (1815) s. 105 og 15 (1816) s. 79
41. Hof- og Stadsretten havde omtalt spørgsmålet om retsvildfarelse mere udførligt; det bemærkedes at Sennapas straf "må efter sagens beskaffenhed fastsættes til en liden penge-mulkt"
42. Ostind. jr. 19/1799 med indlæg
43. Ostind. jr. 215/1797, kop. 185/1797
44. Hof- og Stadsrettens domprotokol 13 B, dom af 22. juli 1799 i sag nr. 191/1799
45. Ostind. jr. 422/1799
46. Ostind. jr. 93/1797
47. Hof- og Stadsretten, gældsarrestantprotokol 1784-1874 s. 166
48. Ostind. jr. 242, 271 og 371/1797, Danske Kanc. brevbog 1085 og 2061/1797
49. Om Heuss se H. Hjorth-Nielsen i Vor Fortid 1 (1916-17) s. 409ff. Heuss døde i 1802
50. Ostind. jr. 446/1798, 98/1799, kop. 413/1798, 89/1799
51. Om Lassen-sagen se Ostind. jr. 50, 82, 125 og 358/1798, kop. 83, 109-10 og 132/1798
52. Mellem Peter Ankers private papirer er en indbundet kopi af alle hans årlige indberetninger om tilstande og begebenheder 1789-1806
53. Ostind. forest. 31.1.1798 med kgl. res. af 7.2.1798
54. Ostind. jr. 217/1797, forest. 7.2.1798, kop. 38 og 44/1798, 214/1799
55. Om sagens behandling fra 1798 til juni 1799 se Ostind. kop. 291/1798, forest. 22.8. og og 5.10.1798, 8.3. og 12.6.1799
56. Ostind. forest. 22.8.1798, jr. 260-61/1798, 331/1798
57. Schlegels opgørelser: Ostind. jr. 493/1798, 337/1799
58. Ostind. forest. 8.3.1799 med kgl. res. af 29.3.1799
59. Ostind. jr. 202 og 297/1799, forest. 12.6.1799
60. Ostind. kop. 348/1798
61. Ostind. kop. 142/ og 229/1799, jr. 166 og 232/1799
62. Bilag i Ankers retssag samt Ostind. jr. 189/1797
63. Brev af 12.2.1799
64. Brev af 31.8.1799
65. Se til det flg. Hof- og Stadsrettens domprotokol 13 A, sag nr. 194/1799, Højesterets slutningsbog og voteringsprotokol 1800, sag nr. 213/1800
66. Hof- og Stadsretten, gældsarrestantprotokol 1784-1874 s. 194
67. Hof- og Stadsrettens 1. vidnekammer 18.6.1800
68. En ny regel lagde senere på året denne betalingspligt over på sagens tabende part, se herved reskript af 7. marts 1755 og 7. november 1800, Collegialtidende 1800 s. 730
69. Ostind. jr. 244/1800
70. Ostind. kop. 245/1800
71. Kollegiets afsluttende redegørelse til guvernementet er dateret 19.4.1803, Ostind. kop. 69/1803
72. Ostind. jr. 36/1801
73. Axel Linvald, Kong Christian VIII. Den unge prins (1943) s. 79 og 195
74. Brev af 10.6.1800
75. Kong Christian VIII's Dagbøger og Optegnelser 1 (1943) s. 277 og 581

76. Danske Kanc. suppliker 1138 og 4856/1798 I, 2734/1799 I
77. Se til det anførte Danske Kanc. brevbog 1135 og 2174/1799, Sjællands Bispearkiv, erklæringsprot. 151/1799. – Tiltalebeslutningen blev bekendtgjort i Collegialtidende 1799 s. 332
78. Om Cruse henvises til Breve fra og til Adam Oehlenschläger 1798-1809 IV (1947) s. 343, med henvisninger bl.a. til J.P. Mynster og H. Steffens
79. Om præsterne se Bjørn Kornerup, Vor Frue Kirkes og Menigheds Historie (1929-30) s. 309ff
80. Danske Kanc. brevbog 3348/1799
81. Danske Kanc. brevsag 5275/1799
82. Ostind. jr. 109/1797, kop. 115/1797
83. Refereret i Danske Kanc. suppliker 4856/1798 II
84. Sjællands bispearkiv, indkomne sager 1797-1802, Danske Kanc. 1. dep. brevsag 419/1800
85. Danske Kanc. 1. dep. suppliker 587/1800, brevsag 419/1800
86. Sjællands Bispearkiv, erklæringsprotokol 432/1800. – Om afskedigelser uden lov og dom se også A.S. Ørsted i Juridisk Tidsskrift 4 II (1822) s. 22 ff
87. Om denne sagsbehandling se Sjællands bispearkiv, erklæringsprotokol 390 og 433/1800, Danske Kanc. 1. dep. brevbog 1800, brevsag 1003 og 1267/1800, suppliker A 223/1800
88. Danske Kanc. 1. dep. registrant 256/1803, forest. 104/1803
89. Om afskedigelser og bødeftergivelse se Danske Kanc. 1. dep. forest. og registrant 1801, Sjællands bispearkiv, erklæringsprotokol 188/1801
90. E.C. Werlauff, Af min ungdoms tid, udg. Hans Degen (1954) s. 48f
91. Berlinske Tidende 23.10.1807 og Nyste Skilderie af Kjøbenhavn 20.10.1807
92. Ostind. kop. 208, 222 og 242/1799
93. Om passagerer se forordning af 16. juni 1797 § 55 (normalt 15 rdl. for udrejse og 30 rdl. for hjemrejse pr. måned).
94. Ostind. forest 14.6.1799, jr. 337/1799, kop. 345/1799
95. Ostind. jr. 145/1799. – Den nyfødte må være den pige som ved dåben på fødselsstiftelsen den 11. maj 1799 fik navnet Caroline Siringamalia (kirkebogen, Landsarkivet for Sjælland). I fødselsstiftelsens protokol (Rigsarkivet) er navnet på barn nr. 335/1799 anført som Caroline Sirini Amalia
96. Se til det flg. Ostind. jr. 72, 89, 209 og 217/1800, kop. 89 og 104/1800
97. Ostind. kop. 104/1800, Danske Kanc. 2. dep. brevbog 684 og 1110a/1800
98. I juni 1798 kendte mad. Yding ikke Sennapas adresse, men hun sagde under en notarialforretning at hun ville spørge ham "når han efter daglig sædvane kom til hende", Hof- og Stadsrettens notarialprotokol 18.6.1799
99. Ostind. jr. 200/1801, kop. 15.12.1801
100. Ostind. jr. 40/1801
101. Ostind. jr. 47 og 62/1801
102. Ostind. jr. 7 og 40/1801
103. Ostind. jr. 155/1801, kop. 22.9.1801
104. Ostind. jr. 187/1801, kop. 31.10.1801
105. Ostind. kop. 4-12.12.1801
106. Ostind. jr. 131/1803
107. Ostind. kop. 186/1803
108. Ostind. forest. 30.12.1801, kop. 21 og 82/1802, jr. 148/1802, Finanscoll. forest. 88/1802
109. Ostind. forest. 30.12.1801, kop. 21, 50, 82, 83 og 242/1802
110. Om krigsår og besættelse se Rasch anf. st. s. 168ff, Feldebæk anf. st. s. 193ff, endv. Peter Ankers skildring af besættelsen Moe anf. st. s. 341ff

Louise Klatts kæmpeelefant

Af Ida Haugsted

Det at forevise fremmede dyr i Danmark var en gammel skik, som man ganske vist havde forsøgt at sætte en stopper for ved en forordning af 1773, men helt effektivt var forbudet ikke. Der optrådte stadig bjørnetrækkere både i Danmark og Norge uden myndighedernes indgriben, og det blev i 1800 tilladt den franske kunstberider Jean Lustre at forevise sin medbragte elefant i Dyrehaven, en sådan havde man ikke set herhjemme i årevis. Der gik dog stadig frasagn om den elefant, der opholdt sig i København 1639-40 under Christian 4. Det lærenemme dyr kunne både danse og fægte. Cirkusfamilien Gautier, der optrådte i København i første del af 1800-tallet, viste også en elefant i Dyrehaven i 1807. Da bakkesæsonen sluttede, blev dyret fremvist på Vesterbro i en træbygning, hvor det kunne beses i midten af august kort før bombardementet. I sommeren 1831 optrådte kunstberiderselskabet Foureaux's elefant på Bakken og i Philippo Pettolettis cirkus på Nørrebro. Men elefanter i Norden hørte på Christian 8.'s tid så absolut til de store sjældenheder.

På et møde i Selskabet for Naturlærens udbredelse (stiftet af H.C. Ørsted) blev der den 23. januar 1840 fremvist flere daguerreotypier, de første fotografier optaget i Danmark. Et af fotografierne viste et snedækket Kongens Nytorv. Det udmærkede sig ved sin »beundringsværdige Tone og Klarhed«, skrev *Fædrelandet* den 31. januar 1840. Daguerreotypiet var optaget af artillerikaptajn Johan Christopher Hoffmann, som underviste på Den militære Højskole i Gjethuset, der lå mellem Det kgl. Skuespilhus og Charlottenborg. *Fædrelandet* skrev, at Hoffmanns fotografi var så skarpt, at man tydeligt kunne se »Afbildingen af Elephanten paa Madame Klatts på Gadehjørnerne opslaaede Placater«. Det pågældende kendte københavnske hjørne var tidligere agent Erichsens Palæ mellem Laksegade og Holmens Kanal. Desværre findes dette daguerreotypi ikke bevaret.

Den elefant, man så på plakaten, er for længst død, men ikke

glemt. Den kendes fra omtaler og annoncer i *Adresseavisen*. Elefanten tilhørte den kendte cirkusfamilie, Cirque Tourniaire, hvis overhoved var Benoit Tourniaire. Selskabet kom første gang fra Hamborg til København i sæsonen 1838/39 og gav også i foråret 1840 cirkus-, berider- og pantomimeforestillinger på Pettolettis Vesterbro Nye Theater (der afløste Nørrebro teatret), det lå på Alleen ved Frihedsstøtten. Det var et stort selskab, der omfattede 50 artister m.m. og ejede 70 dresserede heste. Louise Tourniaire, der var elefantens ejer, var netop blevet gift med Joseph Klatt og begge var medlemmer af cirkus.

Louise Klatt skrev i oktober 1839, mens cirkus gæstede Åbenrå, et brev til den kendte hofviktualiehandler italieneren Dominico Capozzi om at være hende behjælpelig med at skaffe tilladelse til at fremvise elefanten undervejs på rejsen til København og at udvirke en opholdstilladelse i hovedstaden. Hun ville i mellemtiden afvente svaret i Haderslev. Hendes mand, Joseph Klatt, havde sørget for logi m.m., når artister og dyr ved nytårstid kom til København, hvor cirkus agtede at opholde sig i 6 måneder.

Capozzi skrev straks til kancelliet og vedlagde madam Klatts brev. Tilladelsen blev imødekommet. Hun fik lov til at forevise elefanten mod betaling i 3 måneder i København. I januar 1840 fik kunstberider Benoit Tourniaire efter ansøgning også bevilling til at optræde i 3 måneder på Sjælland og Fyn, en tilladelse der skulle finansiere den kostbare rejse med alt udstyret og gæstebesøget i hovedstaden. Ved samme lejlighed fik han kancelliets tilladelse til at forevise en elefant »tilhørende Louise Klatt«. En kort notits i *Den Frisindede*, der omtaler den forestående begivenhed, afslører, at fruens elefant lød navnet: Demoiselle Betzy.

Den store hunelefant, som kunne beses og beundres i Erichsens Palæ i vinteren og det tidlige forår 1840, var 5 alen (3,15 m) høj og 30 år gammel. Den havde i tyve år tilhørt familien Tourniaire, skrev politidirektør Cosmus Bræstrup til Danske Kancelli i november 1839. Han udtalte sig om elefanten, fordi han skulle give tilladelse til, at dyret måtte opholde sig i staden og forevises mod betaling i overensstemmelse med politivedtægterne. Bræstrup oplyste, at Benoit Tourniaires far i sin tid havde købt den af kongen af Württemberg, utvivlsomt hertug Friedrich II, som deltog i Napoleonskrigene og antog kongetitlen i 1806. Politidirektøren

C. S. Klatts
Kjæmpe-Elefant

er at faae at see fra om Morgenen Kl. 10 til om Aftenen Kl. 8 alle Soanedage og om Søndagen efter afholdt Gudstjeneste, i forrige Erichsens Palais paa Kongens Ntorv 264. Indgangen for Fodjængere er i Reventsgaden og for Equipager fra Holmens-Canal. Første Plads 3 mk., 2den Plads 24 st.; for Børn under 10 Aar det Halve.

Fodringen skeer om Morgenen Kl. 10 og om Aftenen Kl. 7.

Louise Klatts annonce om kæmpeelefanten. Adresseavisen den 6. januar 1840. Det kgl. Bibliotek.

kunne garantere, at elefanten var yderst føjelig og tam, og i den periode, den havde været i familiens eje, var der aldrig nogensinde indtruffet noget uheld med den. Den kunne også gøre kunster på kommando, når den optrådte i cirkusforestillinger. På grund af disse forhold, og fordi elefanter ikke var blandt de dyr, det var forbudt at indføre »her i Landet«, havde politiet intet at indvende mod Louise Klatts ansøgning.

Cirque Tourniaires åbningsforestilling i København fandt sted den 3. februar 1840 på Vesterbro Nye Theater som planlagt. Her optrådte selskabet i et varieret program af akrobatik, ridedressur, pantomime og skuespil, men de første måneder deltog elefanten ikke. Hele sæsonen averterede Pettoletti med cirkusforestillingerne i *Adresseavisen*. Den første forestilling var »Frederik 3. eller Københavns belejring i 1658«, et historisk militært skuespil i 3 akter med 5 tableauer (levende billeder), infanteri, kavaleri, bombardement og ildebrand. Stykket var sat i scene af Leon Caravello, og de nye dekorationer var malet af hr. Witt. Desuden blev der vist ridekunst, hvor kunstberider Alexander Gautier fra Stockholm gjorde sin debut. Programmet alternerede med Pietro Bonos selskab af akrobatiske dansere, atleter og olympiske bryde-

re. Dette selskabs førende kræfter var atleterne Bono, Pediani og Pedroni, der også viste 40 fod høj ascension på to liner, der gik fra teatergulvet til over galleriet. Luige og Pietro Bono udførte også baglæns saltomortale gennem en papirtønde (tøndespringet) og såkaldte akademiske stillinger. I februar annonceredes med gymnastiske og arabiske øvelser udført af beduiner, og skuespillet »Mazeppa eller Tartarhæren«, en historisk pantomime, der alternerede med »Frederik 3.«. En attraktion blev opførelsen af »General Klebers Død eller Franskmænd i Ægypten«, hvor beduinerne udførte deres dristige numre i anden akt. Der blev vist »Kjæmpen«, en komisk pantomime med strålende fyrværkeri, linedans med balancérstang og herkuliske kraftprøver. Fra slutningen af februar hed forestillingen »Napoleon Bonaparte«, der var et historisk skuespil i 5 akter efter Prosper St. Almé. I marts opførtes »Grotten i Appeninerne« af Pietro Bono, hvor der opførtes »Reisen til Antipoderne eller Den forkeerte Verden« og »Trylle Templet«. Cirque Tourniaire gav den 28. april yderligere en forestilling til benefice for to af selskabets medlemmer, denne gang for Joseph og Clotilde Bertotto. Der blev opført pantomimen, »Grækerne eller Ruinerne af Missolonghi« i 6 tableauer med danse og dekorationer af Bertotto.

Mens Cirque Tourniaire og Pietro Bonos selskab gav deres mange numre til bedste, alt garneret af den højere ridekunst, annoncerede Louise Klatt selvstændigt i *Adresseavisen* med elefanten. Annoncerne var illustreret med en iøjnefaldende vignet af det mærkelige dyr. Første gang hun annoncerede, var den 6. januar (nr. 4) 1840. Hendes »Kjæmpe-Elephant« kunne ses fra om morgenen kl. 10 til kl. 20 aften alle søgnedage og også søndag efter afholdt gudstjeneste. Den var, meddelte annoncerne, opstaldet »i forrige Erichsens Palais på Kongens Nytorv 264«. Indgangen for fodgængere var i Reverentsgade (nu Laksegade) og for ekipager fra Holmens Kanal. 1. plads kostede 3 mark, 2. plads 24 skilling, børn under 10 år betalte halv pris. Elefanten blev fodret hver morgen kl. 10 og om aftenen kl. 19.

Louise Klatt annoncerede næsten daglig i *Adresseavisen* i januar og februar. I slutningen af februar, meddelte hun (nr. 50), at elefanten på grund af snarlig bortrejse kun kunne ses til månedens slutning. Entréen var nedsat til 2 mark på 1. plads og 1 mark på 2.

Erichsens Palæ, Holmens Kanal, hvor Louise Klatts kæmpeelefant kunne ses om vinteren og foråret 1840. Fotografi, Nationalmuseet.

plads. Den annoncerede bortrejse blev dog ikke iværksat med det samme.

I marts mindede *Politivennen* (nr. 1262) madame Klatt om, at det blev anset for god kutyme, at fremmede kunstnere og omrejsende, der foreviste sjældenheder, før afrejsen gav forestillinger til bedste for de fattige eller andre godgørende formål. Bladet opfordrede hende meget direkte til at følge dette eksempel og fremvise elefanten et par dage og give indtægterne til Frederik 6.'s nye

Frederik 6.s Asyl i huset med flagstangen, Skt.Pederstræde 12. Fotografi 1936. Københavns Bymuseum.

børneasyl. Man håbede hun ville efterkomme opfordringen og gjorde opmærksom på at Louise Klatt ikke havde været generet økonomisk i den officielle sørgetid efter Frederik 6.'s død. Hun havde haft en god indtægt i modsætning til Cirque Tourniaire og musikere, som havde måttet »tøve paa det de havde«.

Opfordringen skal ses i tråd med ønsket om at oprette et fjerde børneasyl i København, og i årets begyndelse havde man iværksat en større folkeindsamling til stiftelse af asylet i Skt. Peders-

Vesterbros Nye Theater i 1841. Træsnit i Adresseavisen gengivet i E. Nystrøm: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes Tid, 1910, bd. 1, s. 239.

stræde, oprettet i den afdøde konges navn. Asylet eksisterer den dag i dag som kommunal vuggestue og børnehave.

Den unge frue ignorerede ikke den direkte appel, og den 24. marts meddelte hun i *Adresseavisen* (nr. 70), at elefanten endnu daglig kunne ses til sædvanlig tid, »Priserne og Fodringen er bekendte«. Med annoncen tillod hun sig, at gøre det ærede publikum opmærksom på, at det allerede for lang tid siden havde været hendes hensigt, »at lade min Elephant forevise til fordel for Asylerne«. Men alt dette var af særlige grunde blevet udsat til de sidste dage før elefantens afrejse. Dyret ville således endnu være at se til fordel for børneasylet, og hun håbede derved, »at skaffe betydelig Indtægt«. Elefanten kom derfor til at stå i Erichsens Palæ flere uger end beregnet, og først den 18. april kunne man læse flg. annonce i *Adresseavisen* (nr. 91): »Klatts overordentlig tamme Kjempeelephant vil uigjenkaldeligt været at see indtil paa Onsdag«.

I slutningen af april spadserede demoiselle Betzy ud til Cirque Tourniaire på Vesterbro, hvor den optrådte i stykket »Ivanhoe eller Elephanten af Buchara«, der var en pantomime i 3 akter. Stykket var sikkert inspireret af historien om den indiske kong Porus, der blev såret i kampen mod Alexander den Store i 327 f. Kr. Porus' elefant, der var sin herre hengiven, knælede ned og trak pilene ud af kroppen. I pantomimen, forsikrede Tourniaire i en annonce i *Adresseavisen* (nr. 100), ville elefanten udmærke sig ved sin overordentlige behændighed i udførelsen af forskellige øvelser og ekserciser. Cirkus takkede af for sæsonen med et stort hestevæddeløb på Christiansborg Slots ridebane søndag den 3. maj.

Omsider den 17. maj begav cirkusfolket, hestene og elefanten sig ud på den lange hjemrejse til Tyskland.

Tyve år senere oprettede N. Kjærbølling byens første Zoologisk Have i 1859. Et halvt århundrede senere (1913) blev det monumentale arkitekttegnede Elefanthus opført efter P. A. Gram Rosenkildes tegninger. I Elefanthuset kan havens gæster den dag i dag se på elefanter, der stadig vækker glæde, gysen og undren.

KILDER OG LITTERATUR

Rigsarkivet, Danske Kancelli 2. dpt., Registrant nr. 729 1839 & Registrantsag og Registrant 1840 nr. 56.

Adresseavisen januar til maj 1840.

Den Frisindede nr. 114 1839.

Fædrelandet 31. januar 1840.

Politivennen nr. 1262 1840.

Ida Haugsted: »Lysets Spor«, Objektiv, Fotohistorisk Selskab, nr. 45 1989.

Eiler Nystrom: Offentlige Forlystelser i Frederik den Sjettes tid. I-II. København (1910-13) 1986.

Bellahøj

Af Svend Olsen

»Bellahøj« bliver til

Historien om Bellahøj tager sit udgangspunkt i matr.nr. 9 i Utterslev. Matr.nr. 9 var en gård, som indtil udskiftningen 1791 lå syd-vest for Utterslev Torv, der hvor Utterslevs Købmandshandel ved købmand L. Marcher lå for 25 år siden på Utterslev Torv nr. 31.

Gården i Utterslev var i 1682 beboet af Rasmus Nielsen, hvis søn Niels Rasmussen havde den til 1715. Enken gifter sig i 1727 med Ole Nielsen. De havde gården til 1756, hvor han gik på af-tægt og overlod gården til Børge Nielsen, som fik skøde på den 1766. Hans enke giftede sig med Jens Sørensen, der kun havde gården nogle år.

Købmand og grosserer Moses Levin Mariboe købte gården ved auktion i 1791 for 2910 rdl. Han var af jødisk familie, men tog ved sin dåb 1809 fornavnene Martin Leopold. Hans fader var Moses Levin Mar(i)boe (død 1781), som var indvandret fra Schlesien og havde slået sig ned i Maribo, hvorfra han formodentlig tog sit slægtsnavn, da han omkring 1744 flyttede til København. Sønnen Moses Levin Mariboe var første gang gift med Isabella eller Bella Henriques (1761-96), som gården blev opkaldt efter. Gården be-nævnes senere ofte Bellehøj, men den hedder altså rettelig Bella-høj, hvilket bl.a. ses af et reskript 17. oktober 1806, hvorved Mari-boe får kgl. bevilling til i sin have ved gården Bellahøj at lade ind-rette familiegravsted.

I 1793 købte Mariboe også gården »Johanneshåb« på Brønshøj byvej for 2200 rdl. Gården blev udflyttet og kaldt »Frederiks-gård«, og han sælger den videre efter 3 år for 4500 rdl. uden be-sætning.

Gården i Utterslev by flyttede han i 1792 til det smukkeste sted på de udskiftede marker. Fra denne plads fik han en pragtfuld udsigt over København. Her opførtes gården som en smuk en-etages bygning på det sted, hvor den ligger i dag. Bygningen er nu fredet og indrettet til restaurant. I 1792 blev gården takseret til

assurance. Hovedbygningen var 11 fag lang og 7 fag dyb, var tækket med rør og med 2 rækker tagsten forneden, den var grundmuret. Hvert fag blev takseret til 400 rdl., ialt 4400 rdl. Desuden var der 2 længer, en hestestald med plads til 8 heste og en kostald til 24 køer; hver længe takseret til 2420 rdl. Ialt var assurancesummen 10.010 rdl.

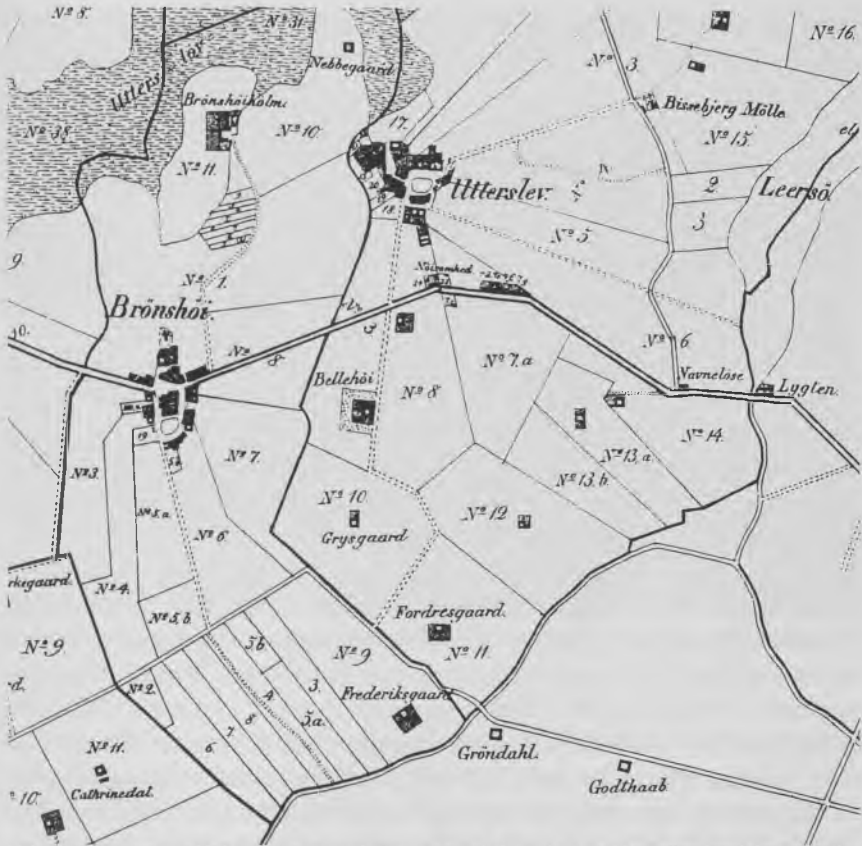
Mariboe boede ikke fast på gården. Ved folketællingen 1801 står et ægtepar som beboere ved »Maribos gård«. Der har været et lille hus, hvor husmand Hans Andersen på 46 år boede og havde en jordlod. Hans Andersen skulle flytte fra den nykøbte ejendom med sin kone Karen Børgesdatter til et hus i Utterslev. Da englænderne i 1807 bombarderede København, var Brønshøj besat af de fjendtlige tropper. På gården Bellahøj lå engelske tropper, som var her i ca. 2 måneder. En af de engelske officerer blev så betaget af den skønne udsigt til hovedstaden, at han tegnede et billede af udsigten, efter sigende på sin manchete.

I slægten Lützens eje

Bellahøj blev i 1813 skødet til premierløjtnant i Søetaten, senere kontreadmiral Magnus Lütken (1782-1847) for 85.000 rdl. I skødet blev den kaldt »Avlsgården Bellahøj« og var på 50 tdr. land.

»Bellahøj er sat i skat til 7 tdr. 6 skp. hrtk., som hviler på 43 tdr., der er anvendt til plantage og have. Jorden er for den største del indhegnet, den er muldbelagt, og der findes mergel. Udsæden: 9 tdr. vintersæd, mest hvede, 10 tdr. byg, 5 tdr. havre, 5 tdr. ærter og 3 tdr. blandingssæd, der normalt giver 10 fold. Hertil lægges 20 tdr. kartofler og 20 læs kløverhø og 100 læs halm. Her fodres og græsser 12 køer, 6 heste og 8 svin. Drivmåden er: Det første år gødes til byg. 2. år kartofler, ærter, blandingssæd og vicia (en plante, der anvendes til grøntfoder). 3. år hvede og rug. 4. år er der udlagt med kløver i 2 år.

Bygningerne var forsikret for 10.010 rdl. sølv, og består af et grundmuret én etage højt stuehus med kvist, som angiver en herskabelig bopæl. Der var 3 stråtekte udhuse af mur og bindingsværk. Den ligger temmelig højt, og man nyder en fortræffelig udsigt til såvel hovedstaden som til den smukke omegn«. På gårdens grund findes et selvejerhus med 3 tdr. land med en årlig grundskat af 4 rdl. sølv til gårdens ejer.

Udsnit af kort over Københavns nordvestegn med Brønshøj og Utterslev landsbyer. Bellahøj ses øst for Brønshøj. N. S. Stern ca. 1840.

Magnus Lütken var sønnesøn af kaptajn i Søetaten Frederik Christopher Lütken (1698-1784), der blev adlet i 1780. Han boede på Bellahøj om sommeren frem til sin død i 1847. Hans enke Cecilie Lütken overtog gården og købte i 1867 en nærliggende, nu nedrevet gård på matr.nr. 8, hvor der boede en avlskarl. Dens jorder blev nu lagt under matr.nr. 9, hvorved Bellahøjs areal fordobledes til ca. 100 tdr. land. I 1866 var der 5 heste, 18 køer, 4 får og 2 svin, men i 1876 var der 9 heste, 28 køer, 3 stk. ungvæg og 4 svin. Gården var da på ca. 15 tdr. hartkorn. Cecilie Lütken boede på gården til sin død 1875 sammen med sin søn Otto Hans

Lütken, der før viden over havene som marineofficer. I det følgende er bl.a. oplysninger om familien fortalt af hans oldebarn M. Lütken.

Otto Hans Lütken (1813-83), der blev gårdens nye ejer, var orlogskaptajn. Inden krigsudbruddet 1864 var han chef på fregatten Niels Juel, som havde været udrustet siden december 1863. Han blev marineminister 1864/65 under ministeriet Monrad og fortsatte i ministeriet Bluhme. Han var – som sin fader – en meget liberalt tænkende mand. Han deltog i det lokale liv og var valgt som formand for sognerådet i Brønshøj 1868-76. Det fortælles om ham, at han med rette nød stor anseelse i sognet. Han styrede efter den homeriske regel: »Mange til herskab var aldrig til gavn, kun en være Herre«. Sognerådsmøderne varede ikke halve dage; medlemmerne fik ikke lov til at snakke om alt andet end de foreliggende sager, og til sidst blev dog alting som »Kaptajnen – således kaldtes han altid – ville«.

I 1881 blev han valgt som formand igen, hvorefter »Utterslev Marks borgerlige Forening« rejste spørgsmålet, om Lütken kunne være valgbar til sognerådet, fordi han havde sin bopæl uden for sognet i vinterhalvåret. Ved sognerådsmøde 5. januar 1882 blev spørgsmålet behandlet, men da havde amtsrådet bestemt, at han var valgbar, idet han jævnligt var på sin ejendom og opretholdt husholdning der. Efter at være gået som formand i 1882 sad han stadig som medlem af sognerådet, men døde 26. november 1883.

Her er et spøgefuldt klip om kaptajnen på Bellahøj: »De, som bor på disse kanter, vil have erfaret, at på Bellahøj blæser det altid fra morgen til aften. Selv om det en dag er nok så vindstille alle andre steder, er det blæsevejr på Bellahøjvej. Enhver cyklist, der daglig færdes på vejen vil vide, at her er altid modvind. Både ud og hjem – på samme tid. Dette meteorologiske fænomen har aldrig før fundet en rimelig forklaring; men her er den: Det er det gamle Lütkenske sømandsvejr, der suser om Bellahøj....En slags elskværdigt spøgeri af århundredgammel havluft«.

Otto Hans Lütken var gift med Annine Buntzen (1819-91), som var født på Christianshavn. Hun var barnebarn af komponisten Eduard Du Puy, der har komponeret »Ungdom og Galskab«, og sagdes at være født uden for ægteskab. Som barn boede Annine

Bellahøj set fra havesiden med familien Lütken. Foto ca. 1885. Københavns Bymuseum.

Buntzen i hus med Heibergerne, hvor Thomasine Gyllembourg, der var hendes faders kusine, har været barnepige for hende.

Annine eller Annie Lützen var husfruen og meget spirituel. Det vides, at Heibergerne er kommet på Bellahøj. »Hun havde Mutterwitz og meget af den Heibergske åndrigthed over sit væsen, ligesom det fortælles, at hun var livlig og litterært interesseret«. Det berettes også, at Annie Lütken ved testamentarisk gavebrev 1893 overlod et legat til Brønshøj sogns børneasyl. Det havde 1886 til huse på Frederikssunddvej 108 C på jord, som havde tilhørt Bellahøj, og som var skænket af familien til asylet. Asylet overdroges senere til Brønshøj kirke. Nu snart 100 år efter bliver der stadig uddelt penge fra legatet. I 1990 blev der uddelt 801 kr. fra Annie Lützens legat til trængende i sognet.

1898-99 solgtes en stor del af jorderne til Københavns kommune. Undtaget var haven og parken omkring Bellahøjs hovedbygning på matr.nr. 9, omkring »Utterslev Asyl« (Brønshøj sogns børneasyl) og omkring Lille Bellahøj på matr.nr. 8 a. Lille Bellahøj,

Bellahøj set fra indkørslen. Foto 1914. Københavns Bymuseum.

hvis bygninger var opført 1848-49, skulle dog overgå til kommunen, når beboerne fraflyttede den. Det skete i 1900, da bygningerne brændte. Illustreret Tidende af 28. oktober 1900 fortæller flg. om branden: »Sidste søndag aften nedbrændte alle bygningerne på den Københavns kommune tilhørende ejendom »Lille Bellahøj« på Utterslev Mark. Ved 8 tiden så vejfarende flammer slå op af taget på den gamle, stråtækte staldlænge, og hurtigt bredte ilden sig til de tre andre gamle bindingsværkslænger. Ingen af gårdens beboere var hjemme, og slukningsarbejdet syntes at lide af visse landlige svagheder, så at det ikke kunne hindres, at også hovedbygningen antændtes, ligesom nogle få husdyr indebrændte.

Flammerne fra den gamle tørre bygning lyste højt op på aftenhimlen og tilkaldte mange af hovedstadens beboere, for hvem ildløsen blev en fyrværkerifest af en lidt mere ualmindelig og pikant art end Tivoli«.

Ved midnatstid var »Lille Bellahøj« kun en rygende tomt med sodede murrester mellem svedne træer. Derefter opførte bankfuldmægtig Andreas M. Lütken »Ny Bellahøj« på matr. nr. 9b.

Otto Hans Lütken og Annie Lütken havde flg. børn:

Magna Cecilie Camilla Lütken (1846-1923) blev gift med direktør for Store Nordiske Telegrafelskab Edouard Suenson (1842-1921). De boede i mange år på Lille Bellahøj. Efter dens brand benyttede de vist Ny Bellahøj som bolig. De blev begravet på Brønshøj kirkegård.

Otto Georg Lütken (1849-1906), marinekaptajn og søkrigshistoriker, var gift med kgl. operasangerinde Augusta Schou (1855-1910). På endegavlen af Bellahøj er stadig et par portrætrelieffer med årstallet 1887, og der gættes på, at de forestiller Otto Georg Lütken og hans hustru.

Andreas Magnus Lütken (1852-1933), banksekretær, blev gift med Alma Clausen (1863-1941).

Pauline Lütken (1854-1932) var den sidste beboer på Bellahøj. Hun var ugift og stiftsdame til Vallø.

Anton Frederik Lütken (1856-1917), højesteretsassessor, boede en stor del af året sammen med søsteren på Bellahøj.

Pauline Lütken og livet på Bellahøj

Pauline Lütken siges at have haft interesse i at samle opskrifter. Når hun havde været på besøg, havde hun gerne en ny opskrift med hjem. Fra M. Lütken har jeg modtaget et udklip, der viser, at der i hendes efterladenskaber var en opskrift »Pour faire une pot pourrie«, hvilket er et krydderi, der giver vellugt i stuerne:

»Potpourrie bør altid laves i lerkrukker, og man tage sig vel i agt, at en sådan krukke er ny og ikke har været brugt før. Når den er gjort ren, lægger man en god håndfuld sand i bunden og begynder derefter med violerne; efter at det grønne er plukket af, lægger man dem i krukken. Man kan tage 2 pd. violer, hvis man har en stor krukke. Det grønne tages af alle blomster, undtagen af orangeblomsterne, som man lader blive, som de ere. Heller ikke vejes de, for jo mere man bruger af dem, jo bedre, blot de ere friske. Man kommer 4 til 8 håndfulde vintermajoran og 2 til 3 håndfulde sommermajoran, 4 til 5 håndfulde friske rosenblade, 1/2 pd. lavendler, 3/4 pd. kornblomster, 1/2 pd. myrtheblade, 3 til

8 håndfulde rosmarin, 2 håndfulde timian, og kan man erholde urterne i blomst, er det så meget desto bedre. 1 pd. enkelte nellikeblomster, af hvilke kun det røde benyttes, resten spolerer kun en pot pourrie. Hver gang der kommes urter i, må salt lægges med.

I august skal krukken stilles nogle timer i solen, men stadig holdes vel tillukket, for at luften ikke skal komme til; den skal ellers stå på et tørt sted på et trægulv. Når man kommer ind i september, må der røres om i den hver 8. dag og tillige hver gang der kommer urter på. Da orangeblomsterne nu ere tjenlige, kommes der så mange på, at der af een krukke skal blandes to. De skulle begge være af ler og lågene af træ.

NB. Frem for alt må der ikke spares på salt«.

Fra familiebesøg på Bellahøj fortæller Gunder-Hansen: »Jeg kom på Bellahøj første gang i 1922. Sagen var den, at Pauline Lütken (kaldet Polle) var en kusine til min farmor, født Emma Anine Strøm. Jeg har været derude, da mine forældre levede endnu. Vi tog vore cykler og kørte derud fra Fuglebakken, hvor vi selv boede. Jeg har også truffet hendes bror, banksekretær Andreas Lütken, og hans børn. Der har også være en lillebror, der hed Anton, som har været hjemmets Benjamin. Senere blev han højesteretsassessor.

Det var et enormt stort område, man må kalde det for mere end en park. Med en masse frugt, stikkelsbærbuske, ribsbuske og meget andet. Her gik min søster og jeg og plukkede alt det, vi havde lyst til. Jeg har en fornemmelse af at kunne erindre en blanding af stikkelsbær og komøg – denne mærkelige blanding af lugte fra en svunden tid. De havde haft køer ude på Bellahøj. Der var også nogle ansatte tilknyttet, bl.a. kendes en fr. Mathiesen, der havde halvplads som malkepige i 1910.

Vi fik også serveret ribsvin, og min søster og jeg troede det var ribssaft, så vi blev fulde af det. Vi tog en lille legevogn og susede af sted med. Det var første gang i mit liv, jeg var beruset.

Det hele derude virkede guldalderagtigt, der var ligesom ikke noget forandret. Pauline Lütken var en elskelig gammel dame, som gik ene i det gamle hus og værnede om dets patina. Hun var et levende pust af en fin slægtstradition. Man kunne forestille sig,

Bellahøj set fra havesiden. Foto 1914. Københavns Bymuseum.

at man var 100 år tilbage i tiden, når vi var derude i denne lave, gulkalkede bygning, som jeg husker den.

Dengang var der ikke elektrisk lys på Bellahøj. Når vi skulle derfra, blev vi fulgt ned gennem haven med en staldlygte. Indendørs var der kun stearinlys og petroleumslamper. Jeg kan ikke erindre noget om indbo eller indretning; jeg var kun et stort barn, der ikke tænkte på den slags ting. Jeg kan se os sidde ved et ovalt bord i en havestue og spise middag, og så ribsvinen.

Lützens har været en velhavende familie. Gennem sine seneste år blev hun opsøgt af Københavns kommune. De ville overtale hende til at sælge Bellahøj, men det ville hun ikke. Forhandlinger i 1925 med Pauline og Andreas M. Lütken medførte, at bygningerne, landstedet og parken solgtes til Københavns kommune. De blev boende på henholdsvis Bellahøj og Ny Bellahøj til deres død«.

Bellahøj i dag

Kommunen overtog hovedbygningen på Bellahøj efter Pauline Lütkens død i 1932. I 1937 vedtog Borgerrepræsentationen så at indrette restaurant i bygningen, først til brug for de planlagte dyrskuer på Bellahøj. Bellahøjmarken var 1938-67 dyrskueplads. Bella Centret langs Hulgårdsvej blev taget i brug 1965 som kongrescenter, men denne funktion ophørte 1975, da man opførte centret på Amager. Københavns kommune har indrettet centerbygningerne på Bellahøj til sportscenter – det, der nu kaldes Grøndalscentret. På det store græsareal afholdes for- og efterårs kræmmermarked, og her er der campingplads i sommermånederne. I arealets østlige hjørne ligger en stor, tung bygning i en historisk inspireret stil. Det er et vandreservoir opført i 1912. Ved siden af ligger vandrehjemmet. I 1955 kom så Danmarks første højhuse her. De blev kaldt »grødslovene«, fordi man mente, at når huslejen var betalt, var der kun penge til grød. Da pladsen indrettedes til dyrskue, opførtes en friluftscene, som i 1954 blev ombygget med de store jordmængder, som blev til overs ved udgravningen til højhusene.

Området er ikke kun for dem, der bor der i dag. Gå en tur i parken, nyd anlægget med bronzealderhøjene, og tænk på, at det også var her svenskerne slog lejr i 1658-60 under Københavns belejring. Her var 22.000 lejesoldater indkvarteret. Bellahøj er et højt liggende område og her åbner sig de videste perspektiver ud over vor hovedstad. Foran sig har man København i så godt som hele sin udstrækning, under sig har man mange års historie.

LITTERATUR OG HENVISNINGER

Landsarkivet for Sjælland.

Københavns Stadsarkiv.

Noter fra M. Lütken, Buntzen og E. Mathiesen.

Henrik Larsen: Utterslev by igennem tiderne.

Steffen Linvald: Brønshøj, Husum og Utterselv.

Jul. Pedersen: Rødovre.

Johannes Tholle: Set fra Bellahøj.

Arkitekt Langkilde: Grøndal – København.

Dansk Biografisk Leksikon

Borgerrepræsentationens forhandlinger 1898/99, 1925 og 1937.

Teatret i fri luft

Bellahøj Friluftsteater 1938-1988

Af *Martin Dyrbye*

Indledning

I de første årtier i dette århundrede fik friluftsteatre en stor folkelig tilslutning i Danmark akkurat som tilfældet var i udlandet, hvor den folkelige teaterbevægelse skabte grundlaget for også udviklingen af det moderne friluftsteater. Det første etablerede friluftsteater i Danmark opført til formålet anlagdes i 1910 i Ulvedalene i Dyrehaven ved Klampenborg. Publikum begejstredes, og skuespillere, teaterfolk og teaterkendere deltog med stor entusiasme i forestillingerne til trods for en ofte anstrengt økonomi og dårlige vejrmæssige sæsoner. Frem til midten af 1930'erne voksede antallet af friluftsteatre og spillesteder for friluftsspil i Danmark. Selvom Friluftsteatret i Dyrehaven for en årrække lukkede i 1936, betød det ikke at nye initiativer ikke fik lov til at prøve deres levedygtighed. I 1930'erne overværede mange danskere de store festspil på Kronborg, hvor Shakespeare's »Hamlet« opførtes. Det var fortrinsvis udenlandske ensembler, der viste, hvor forskellig opfattelsen var af Hamlet.¹

Bellahøj Friluftsteaters oprindelse og etablering

Året 1938 var et særdeles begivenhedsrigt år for det danske kulturliv, idet 150-året for Stavnsskandens ophævelse markeredes i hele landet på festlig vis. Foruden hjemstavns møder, hvor beboere i by og på landet arrangerede opvisninger, dyrskuer, udstillinger og kunne mødes i fællesskab, arrangeredes tillige teaterforestillinger omhandlende Stavnsskandens. En række festligheder, der for en stor dels vedkommende arrangeredes på initiativ af landbrugets organisationer, navnlig Landbrugsraadet, betød anlæggelsen af nye pladser, hvor titusinder af mennesker kunne mødes, enten i fredelig kappestrid, eller for at opleve opvisninger af vidt forskellig karakter. Der etableredes således friluftsscener i en række danske byer. Til koordineringen af arrangementerne nedsatte Land-

brugsraadet »Hjemstavnsudvalget«, der foruden repræsentanter for landbruget også havde fremtrædende kulturpersonligheder som medlemmer, bl.a. direktør Thomas P. Hejle, kgl. skuespiller Svend Methling og mag. scient Jens Rosenkjær.

Ved de festlige ungskeer var der opstået en tradition for at opføre friluftsspil. Det var derfor naturligt, at netop friluftsteatret fik en fremtrædende placering i de kulturelle aktiviteter ved de mange dyrsker, der skulle afholdes i jubilæumsåret. I efteråret 1937 udskev Landbrugsraadet en konkurrence om et nyt skuespil, »som skulle skildre den historiske Udvikling fra Tiden omkring de store Bondereformer og nær op til vore Dage...«.² Til formålet udsattes to præmier på henholdsvis 3.000 kr. og 2.000 kr., og Landbrugsraadet traf en beslutning om at anlægge et egentligt friluftsteater på udstillingsarealet i København. Der indkom flere bidrag til nye skuespil, og førstepræmien tilfaldt forfatteren og dramatikeren Fredrik Nygaard, der tidligere havde skrevet friluftsspil.³

Foruden skuespil skulle også hjemstavnsoptrin præsenteres, som f.eks. folkedans, gymnastik og »folkelig Musik fra forskellige Egne af Landet«. Til markeringen af jubilæet måtte der skaffes tilstrækkelige faciliteter og arealer, hvor den store landbrugsudstilling med dyrskue og underholdning kunne finde sted. Den valgte placering lå nær København på de jorder ved landstedet Bellahøj, der gennem generationer havde tilhørt familien Lütken, nær Svenskelejren, hvor svenskerne havde slået lejr under Københavns belejring i 1658-59. Siden 1898 havde Københavns Kommune ejet størstedelen af jorderne og resten blev overtaget i 1926.⁴

Omkring hele Bellahøj Parken anlagdes, foruden friluftsteatret, en stor oval plads til åbnings- og afslutningshøjtideligheden og større sportslige konkurrencer, benævnt »Ringene«, udstillingsbygninger, Restaurant Bellahøj, staldanlæg, desuden et areal med bygninger, der viste landbrugets udvikling gennem de forløbne 150 år. Området på omkring 100 tdr. land strakte sig fra Frederikssundsvej-Bellahøjvej mod nord, til Godthåbsvej mod syd; Degnemose Allé mod vest til Hulgaardsvej mod øst. En række praktiske foranstaltninger blev truffet i forbindelse med begiven-

Udsnit af farvelagt plan over Landbrugsudstillingen på Bellahøj i 1938. Øverst ses friluftsteatret i arkitekt Tyge Hvass udformning. Bellahøj Skole ses til højre for teatret. I midten det tidligere landsted Bellahøj ved Bellahøjvej ombygget til restaurant i forbindelse med udstillingen. Nederst dyrskuets forevisningsring, Københavns Bymuseum.

heden. Således oprettedes nye sporvejsforbindelser (Linje »Buh« med billede af en ko på skiltene fra Københavns Hovedbanegård til Bellahøj). En ny lokal politistyrke etableredes på Bellahøj med i alt 80 mand (i dag den nuværende Station 5, Bellahøj). Næsten en million gæster besøgte dyrskuet og udstillingen. En af hovedattraktionerne var i øvrigt præmietyren »Højager Nakke«.

Friluftsteatret anlagdes som et parkteater i Bellahøj Parken mod Degnemose Allé. En række forhold blev taget i betragtning i forbindelse med etableringen. I den senere »Beretning om Landbrugsudstillingen paa Bellahøj« redegjorde teatrets første direktør, Thomas P. Hejle, for de overvejelser, som Hjemstavnsudvalget gjorde forud for den første forestilling. Hejle inddrog samtidig erfaringerne fra tidligere friluftsspil i landboorganisationernes regi:

»Udstillingens Varighed og den Tilstrømning, det hele storstilede Arrangement var lagt an paa, gjorde det nødvendigt at skabe anderledes faste Rammer om disse, end man ellers plejer. Der maatte bygges et komplet Friluftsteater med Plads til ca. 5.000 Mennesker og med fuldstændig Sceneindretning, saaledes at man i enhver Henseende kunde betjene Publikum paa bedste Maade og for en Entrépris, alle kunde overkomme«.

På flere punkter var idéerne inspirerede af de overvejelser, som initiativtagerne til Friluftsteatret i Dyrehaven havde gjort sig i 1910 omkring det publikum, der skulle opleve teatret i den fri luft. Der blev lagt vægt på, at alle, uanset økonomisk formåen, skulle kunne deltage, og billetprisen fastsattes derfor til 75 øre for en siddeplads og 25 øre for en ståplads. Fra starten skulle Bellahøj Friluftsteater således være et folkeligt teater, hvor alle samfundslag og interesser kunne mødes i fællesskab for at nyde samspillet mellem naturen og teatret.

Desuden ønskede arrangørerne, at »...Bellahøj skulde være en Udstilling, at alt, hvad der kunde falde ind under Betegnelsen »Gøgl«, derfor skulde være bandlyst, og at alle Opvisninger, selv af letteste Art, skulde være præget af Udstillingens Aand og virke i dens Tjeneste«. Hensigten med at undgå, hvad der af generalse-

kretæren Marks-Jørgensen var blevet betegnet som »Gøgl«, var ligeledes i overensstemmelse med de overvejelser, som skuespilleren og medstifteren af Friluftsteatret i Dyrehaven, Adam Poulsen, havde gjort sig med hensyn til friluftsteatrets egentlige funktion og formål.⁵

På andre punkter lignede udformningen af Bellahøj Friluftsteater det smukke friluftsteater i Dyrehaven. Arkitekten Tyge Hvass stod for opførelsen af de mange bygninger, anlæggelsen af de nye pladser, »Ringene«, friluftsteatret og de mange andre faciliteter. Tyge Hvass havde som udstillingsarkitekt stor erfaring bag sig. Han var i 1914 af professor Anton Rosen blevet sendt til Amerika for at forestå opførelsen af den danske pavillon på verdensudstillingen i San Francisco. Igennem årene havde Tyge Hvass markeret sig stærkt på udstillingsområdet, såvel i Danmark som i udlandet, og udsendtes bl.a. til Køln, Paris og Barcelona.

Selvom publikum måske savnede den »Storladenhed«, som kendetegnede »...den ideale Friluftsscene i Ulvedalene«, begejstredes tilskuerne over Bellahøj Friluftsteater. Arkitekten Tyge Hvass havde formået at indpasse teatret i parken, med træk indføjjet fra såvel antikkens amphiteatre, som fra renaissancens have- og hækteatre. Dets størrelse var ganske betragtelig og rummede plads til mere end 5.000 tilskuere, der placeredes mod vest. Navnlig var der taget hensyn til parkteatrets særlige forhold, idet indretningen tilpassedes beplantningen.

Scenen, hævet et stykke over jorden, var malet i en brunlig tone, og dens forparti beklædtes med bark. Som baggrund anvendtes tjørne og anden træagtig beplantning, der kunne skabe en harmoni med parkens øvrige træer og buske. Et birketræ voksede op af scenegulvet. Desuden havde Tyge Hvass udformet nogle særlige høje, tredelte festblusstandere, der stod i læ af popler og tujaer. Bag scenen lå skuespillernes garderobetelte, og Fredrik Nygaard beskrev scenen som værende »...paa een Gang græsk og nordisk«. Bænkene til publikum var malet i en karakteristisk rødbrun farve, der på enestående måde faldt godt ind i det bakkede landskab.

I udformningen af friluftsteatret blev der lagt vægt på, at dets placering skulle ligge i landlige omgivelser og bekvemt i hovedstadens nærhed. Selve friluftsscenen skulle også kunne bruges til andre formål. For åbningsforestillingens vedkommende, der be-

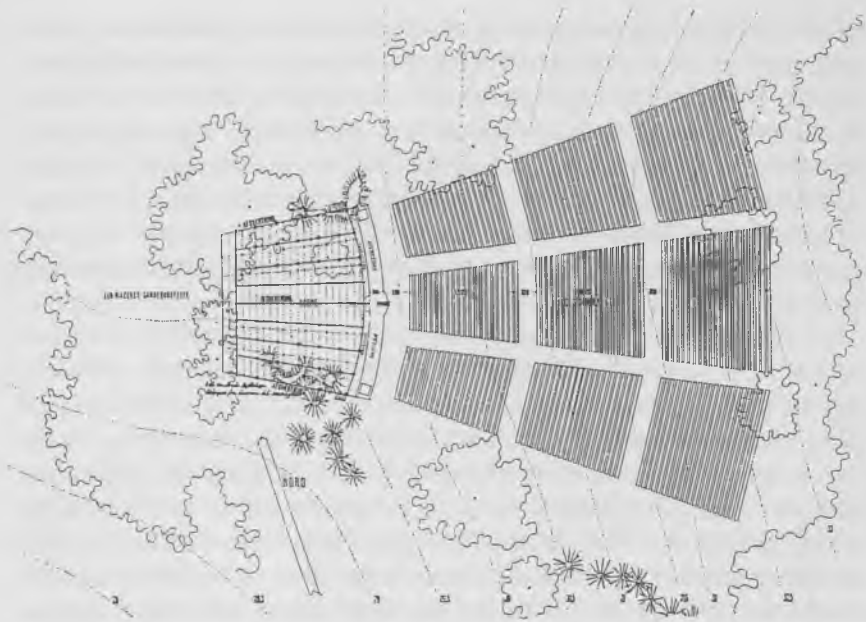
skrives i det følgende, blev der lagt vægt på, som med hele jubilæumsarrangementet, at festlighederne skulle kunne ses med »Byens øjne – og med Bondens«. ⁶

Den første forestilling – »Ske Bonden hans Ret«

Den første forestilling på det nyanlagte Bellahøj Friluftsteater var som før nævnt det prisbelønnede friluftsskuespil »Ske Bonden hans Ret« af Fredrik Nygaard, der igennem årene havde markeret sig som både digter og dramatiker og tidligere havde skrevet stykker til brug for friluftsteatre. Desuden beherskede Fredrik Nygaard den musikdramatiske genre og havde således også skrevet en operette og en ballet. ⁷

Forfatteren tog udgangspunkt i bøndernes historie gennem de forgangne 150 år, og titlen »Ske Bonden hans Ret« hentes fra en verslinie af Jens Baggesen. Som musikalsk akkompagnement skrev komponisten og dirigenten Johannes Andersen ny musik og recitativer med indlæg af kendte temaer. I alt bestod musikken af 12 numre, med skiftende sang- og solistnumre og besat med træ- og messingblæsere, samt slagtøj. Denne form, der svarede til harmoniorkestrets besætning, var ganske ideel til formålet, idet disse instrumenter egner sig bedre til arrangementer uden døre, end en besætning præget af strygere. ⁸ I forordet skrev Fredrik Nygaard om sine overvejelser i forbindelse med Landbrugsraadets konkurrence og de krav, en friluftsteaterforestilling stiller til dramatikeren. Dramatikeren ønskede »...at frembringe et kulturhistorisk underbygget Tidsbillede«, der kunne belyse »Stavnsbaandets Løsning 1788«, og han ønskede »at skabe et selvstændigt Digterværk«, og endelig »...at skrive et skuespil, hvori de særlige Friluftsteatervirkninger kommer til deres Ret, og hvori Tidsaanden gør Komediaaanden virksom«.

Selvom stykket var tiltænkt Bellahøjparken ved landbrugsudstillingen i 1938, kunne det »...med en let Retouche af Prologen og femte Billede, opføres paa enhver Friluftsscene«. Der blev lagt vægt på, at scenografien skulle være så enkel som mulig, og her var tidligere års erfaringer fra f.eks. Friluftsteatret i Dyrehaven nyttig. I friluftsscenens baggrund anvistes »Herregaarden«, der skulle kunne skimtes i silhouet. Omtrent midt på scenen skulle en »græsklædt Høj« anbringes. Til venstre anvistes »en lerklinet

Tegning over friluftsteatret på Bellahøj af arkitekt Tyge Hvass, den 1. februar 1938.

Bondehytte«, der skulle falde sammen med omgivelserne, og med en »Dyng Halm« foran.⁹ Den praktiske udførelse af scenografien blev lagt i hænderne på scenemester Anders Andersen, der med en større arbejdsstyrke plantede »...levende Buske omkring et Bindingsværkshus« for at skabe den nødvendige illusion omkring skuespillet. Endvidere væltedes store kampesten »...ind paa Skuespladsen og dens kunstige Grønsvær«.¹⁰

Persongalleriet i stykket var stort, og foruden opdigtede navne forekom roller, der skulle fremstille en række »kulturhistoriske Personer«, og fremtrædende danske mænd og kvinder. F.eks. grev Christian Ditlev Reventlow, og dennes broder Grev Johan Ludvig (rollerne besat af henholdsvis Carlo Wieth og Albert Luther); sidstnævntes hustru, Sibylle Reventlow og brødrenes søster, Louise Stolberg (spillet af henholdsvis Karen Berg og Beatrice Bonnesen).

I sin opbygning var stykket udformet med henblik på at skabe

så stor afveksling som mulig og derved holde publikum fanget gennem hele forestillingen ved små morsomme optrin, således at vejrets skiftende luner ikke skulle distrahere. Det var inddelt i fem billeder, indrammet af en prolog og epiløg.¹¹ I prologen reciterer »Prologus« digtet »Den onde Tid«, hvor bondens trængsler på Stavnsbåndets tid skildres, men med et hastigt blik frem mod nutiden. Handlingen i »Ske Bonden hans Ret« viser modsætningerne mellem fæstebønderne på den ene side og proprietæren og hans soldater på den anden side.

I de følgende billeder fulgte tilskueren de undertrykte bønders oprør mod Stavnsbåndets mænd. I det sidste 5. billede, »Befrielse og Bryllup«, er bøndernes trængsler omsider forbi, hvilket også blev fremhævet musikalsk, idet forfatteren lod Johannes Andersen komponere en karakteristisk musikledsagelse til indledningen betegnet »Bryllupsfiolen«. I Johannes Andersens arrangement benyttedes klarinetten, dels pga. dette instruments velegnede klang i det fri, dels er den under vanskelige vejr-mæssige forhold mere ren og stabil. I øvrigt var det i ældre tider ikke ualmindeligt, at man ved afholdelsen af bondebryllupper på landet benyttede et lille orkester, hvor klarinetten, (»rokkebenet«), eller violinen (»fårelåret«), kunne skiftes til at føre an i denne særegne form for »folkemusik«, naturligvis afhængig af de lokale spille-mænds instrumenter.¹²

I den afsluttende »Epilog«, en fantasi over danske kulturpersonligheders samhørighed med bonden og hans land, optræder Prologus atter, og musikken spiller en festlig finale, der starter med et tempo di marcia og slutter ligeså pompøst med et maestoso. Tilskuerne møder i det historiske tilbageblik »De sejrige, skæggede Landsoldater fra 1850, der marcherer ind med Fanebærer og den lille Hornblæser« akkompagneret af orkestret, der spiller melodien til »Den Gang, jeg drog af Sted –«. Ledsaget af Prologus følger til sidst et større optog af historiske personligheder. Mens alle de medvirkende går ud mod venstre, spiller orkestret til afslutning »Der er et yndigt Land –«.

Karakteristisk for »Ske Bonden hans Ret« er stykkets ekspressionistiske karakter med en handling, hvor historiske begivenheder blev sat ind i tidsmæssig bunden handling, men med de kaval-kadeagtige optrin til at føre stykket op til nutiden. Samtidig skab-

tes en udtryksfuld stemning ved at benytte scenens omgivelser med skovbevoksningen i Bellahøj Parken og fremfor at anvende store kulisser, benyttedes kostumerne til at fremkalde en stemningsskabende illusion af den historiske periode. Johannes Andersens ledsagende musik havde ligeledes ekspressionistiske træk, der diskret føjedes ind i handlingen med udnyttelsen af de særegne klange, som harmoniorkestret kan præstere, og samtidig skabe den fylde i akkompagnementet til stykket, som kræves ved friluftsteaterforestillinger.¹³

Omkring åbningen af Bellahøj Friluftsteater

»Ske Bonden hans Ret« blev en stor folkelig succes, og næppe havde arrangørerne regnet med, at Friluftsteatrets ca. 5.000 pladser skulle blive næsten fuldt besat ved forestillingerne, der blev spillet i løbet af 9 aftener og 10 eftermiddage til glæde for omkring 50.000 tilskuere. Mange trodsede det til tider dårlige, kolde og regnfulde vejr, som ellers kunne ødelægge selv den største succes. I øvrigt var tilskuerrækkerne til tider meget tæt besatte ved opførelserne, og den 21. juni meldtes helt udsolgt med i alt 16.000 billetter til dagens to forestillinger.

Ved premieren den 18. juni 1938 indviedes Bellahøj Friluftsteater for udsolgte huse med et feststemt publikum, der sad tætpakket på de lange bænkerader. I modsætning til den foregående aften, hvor et par tusinde mennesker overværede forpremieren, var vejret fint og lunt på selve premieredagen, og før forestillingen vistest i overensstemmelse med arrangørernes intentioner optrint med underholdning, der havde tilknytning til forskellige afskygninger af friluftslivet. Dermed understregedes samtidig, at friluftsteatret skulle anvendes til en række formål, ligefra folkedans og gymnastik til korsang og teater.¹⁴

Om eftermiddagen indledtes klokken 16 med »De fynske Musikanter«, der bestod af særdeles habile musikere, som med Thomas P. Hejles ord indtog »...en Særstilling inden for Programmet ved ikke i egentlig Forstand at give Udtryk for den primitive Kunst«, og orkestret var således »...et straalende Eksempel paa, hvilken Rigdom der kan komme ud af, at Musikelskere af alle Fag og Samfundslag sætter en alvorlig Stræben ind paa at dyrke Musikken i de Timer, deres daglige Arbejde levner dem«, og »De

fynske Musikanter var saaledes trods Undtagelsen selvskrevne til at indlede Hjemstavnsoptrinenene«. På deres repertoire var musik komponeret af bl.a. Haydn, Kuhlau, Grieg, Johan Svendsen og Carl Nielsen, og til toner af disse indtog de mange tusinder gæster deres pladser til urpremieren på »Ske Bonden hans Ret«. ¹⁵

I de følgende dage optrådte Folkedansere fra Præstø, Sønderho Dansere fra Fanø, Københavns Højskoleforenings Folkedansere, Foreningen til Folkedansens Fremme og Menuetdanserne fra Bjerregrav. Stor lykke gjorde også De Fredericia Spillemand, Jens Frederiksen og hans tre Sønners Landsbyorkester, samt en opvisning med færøske børn og unge, der viste Færingerdansen; et optrin med Chr. Balles grønlanderkor og Niels Bukhs gymnaster. Medvirkende til succesen for Bellahøj Friluftsteater var endvidere, at dagbladene naturligvis bragte adskillige artikler om denne nye og smukke attraktion i København. I dagene op til åbningen blev københavnernes således gjort opmærksom på både de egentlige jubilæumsfestligheder, udstillingen og dyrskuet på Bellahøj, samt uropførelsen af »Ske Bonden hans Ret«. ¹⁶

I Berlingske Tidende den 18. juni 1938 omtaltes friluftsteatret i rosende vendinger. Teatret blev med rette skildret som »henrivende«, omend generalprøven havde været en »kølig Fornøjelse«. Friluftsscenen betegnedes som »et malerisk Arrangement«, hvor »Romantikken« blev yderligere understreget af det nye »Stavnsbaands-Spil«. Videre anførte bladet:

»Den poetiske Stemning i den skønne Park hjalp heldigvis noget paa Temperaturen. Forud for det historiske Spil havde det grønlandske Kor sunget smukt og oprigtigt. Grønlanderne svarede bedst til Temperaturen«.

Desuden hæftede Berlingske Tidende sig ved de udefra kommende elementer, der kan ødelægge enhver friluftsforestilling, nemlig støjen fra omgivelsernes trafik. Flere gange under generalprøven »...fløj en Reklame Flyver hen over Teatret og vakte betydelig Forstyrrelse«, og der blev derfor udtrykt forhåbning om, at det ikke ville ske på premiereaftenen. ¹⁷

Et vist indtryk af selve skuespillernes og instruktøren Svend Methlings udførelse af »Ske Bonden hans Ret« ved premieren kan læses ud af avisernes anmeldelser. Mens anmelderne var forbeholdne overfor skuespillet vakte selve friluftsteatret ubetinget begejstring, såvel i henseende til dets udformning som de kønne omgivelser. Anmelderne viste fuld forståelse for friluftsteatrets særegne karakter, der, selv om det i vor egen tid forekommer, ikke må eller kan sammenlignes med teaterbygningens rumlige muligheder. Således fandt Nationaltidendes anmelder, »O.P.«, at de mange vekslende optrin gennem stykket med »...et pompøst afsluttende Fakkeltog« skete »...- i Henhold til Fællesvedtægten for alle Friluftsscener – «. Dog var »Pennefejdekoret« den »originaleste Oplevelse«. Med en vis ironi konstaterede anmelderen, at »de sortklædte Fejdeherrer« havde udført »...en Række eksotiske Bevægelser«, i programmet anført som en »grotesk Dans« og »det sceniske Udtryk for Oppositionen mod Landbolovene!«. Anmelderen omtalte kun Johannes Andersens musik med få ord, idet denne »...sluttede forunderligt tæt om Forestillingen«, og sluttede med følgende betragtninger:

»De hurtigt vekslende historiske Billeder vil nok formaa at fastholde nogen Interesse et Par Timer i de lyse Mid-sommeraftener. Men i Sandhedens Interesse bør det maaske noteres, at det hverken er Teatret eller Radioen, men Filmen, der med »Kongen bød« har sat Stavnsbaands Jubilæet det smukkeste kunstneriske Monument. Denne Film og Aftenens Friluftsspil kan overhovedet ikke sammenlignes«. ¹⁸

Mindre forbeholden var Politikens anmelder, Viggo Cavling, der i særlig grad hæftede sig ved det nye friluftsteaters udformning og muligheder. Teatret blev karakteriseret som »et Fund« og videre skrev Cavling:

»Det ligger som en Idyl midt i Storbyen i den gamle Bellahøj Park med en stor vifteformet Tilskuerplads, der svagt skraaner op ad Bellahøjen og med Scenen kranset af Træer og Buske og flankeret af to Trefødder med den

hellige Ild. Lydene fra det store Landbrug høres ikke, undtagen naar en Reklameflyvemaskine summer højt oppe i Luften«.

Det var »...et Fristed for det store folkelige Teater«, selvom tilskueren måske savnede »...den storladenhed, der kendetegner den ideale Friluftsscene i Ulvedalene«. Til gengæld havde den nye scene på Bellahøj »...til Trods for Størrelsesforholdene Intimitet«. For Cavling var det vigtigt at betragte friluftsteatret ud fra dets egne forudsætninger og de krav, som det kunne opfylde. Endvidere måtte Fredrik Nygaards »Lejlighedsspil« vurderes ud fra dets publikums forventninger. Kravene kunne i mange henseender være større, men også mere forskelligartede, sammenlignet med det etablerede teaterliv.

Efter Cavlings vurdering, havde Fredrik Nygaard ikke »sparet sig« med hensyn til udformningen af skuespillet, hvor han formåede »...at give et Rids af Livet, som det – ifølge Myten – formåede sig for Bønderne i gamle Dage«. Særlig effektfulde var »Bønderne i deres maleriske Dragter«, mens »Rødkjolernes Parade satte Kolorit paa Scenen«. Der var med andre ord virkelig tale om »folkekomedieagtige Optrin«, som ikke var uden virkning.

Blandt skuespillerne fremhævede Cavling bl.a. Charles Wilkens, Karen Bergs, Svend Methlings, Martin Hansens og John Prices præstationer. Især John Price, der i en alder af 10 år, i 1928 havde medvirket i Ulvedalene, fik ros for sin udførelse af rollen som Klaus Skadelaar, idet han havde udstyret den »...med al den Giftighed og Galde, som en rigtig Røverhøvding maa besidde. Hans Foredrag af Stavnsbaands- og Rømningsmandsvisen var en fantastisk Præstation«. Om kronprinsens rolle, skrev Cavling videre, at den i Martin Hansens præstation kom til at virke som »en Deus ex machina«, der befriede »den unge Soldat fra Tjeneste«. Dog havde Nygaard været »alt for gavmild« i sin udformning af den lykkelige slutning med bryllupsscenen, som med hensyn til kronprinsens rolle prægedes af »de bedste Forbilleder fra Moliere«. Endvidere fandt Cavling det store optog med historiske figurer for »parodisk«, sammenlignet med »...Afslutningen i Fakkelskær med Afsyngelsen af »Der er et yndigt Land«, i hvilken Publikum

deltog staaende. Ganske vist var vi til Dyrskue, men – «. For Cavling var det sikkert, at »Ske Bonden hans Ret« ville »...opnaa en i hvert Fald folkelig Sukces«, bl.a. takket være Svend Methling, der »...forstod at manøvrere med sine Tropper«. Orkestret og dirigenten Johannes Andersen blev rost for »et let og smidigt løbende Akkompagnement«.

Dog savnede Politikens erfarne anmelder »den store Stilhed i Teatret«, som præger den »store Oplevelse«. Her påpegede Cavling en væsentlig svaghed ved friluftsteatret, nemlig problemet med lysforholdene for den vestvendte friluftscene, hvor publikum sidst på dagen kunne generes af det »skarpe Dagslys«, som kunne være »Illusionen fjendtlig«. En anden væsentlig svaghed var, efter Cavlings mening, at skuespillerne ikke som f.eks. englænderne beherskede »Deklamationens Kunst«. Replikkerne havde således en »...Tendens til at hænge i Luften«. Der skulle derfor »en stærk poetisk Gejst til at tage Kampen op mod de ydre Scenebilleder, Processioner og Masseoptrin«. Cavlings anmeldelse sluttede, set med eftertidens øjne, næsten som en forudtelling for Bellahøj Friluftsteaters fremtid:

Men naar Landbrugsudstillingen er lukket, vil Byens nye smukke Friluftsteater forhaabentligt faa Lov til at bestaa, og alt hvad vi i disse Stavnsbaandsdage gennemgaar har ikke været forgæves.¹⁹

Bellahøj Friluftsteater under kommunal drift. Årene 1939 – 1950

Det nye Bellahøj Friluftsteater blev en succes fra dets start, og den store tilstrømning af mennesker til Fredrik Nygaards »Ske Bonden hans Ret« vidner om, at det opfyldte et behov hos bybefolkningen. Derfor bevaredes friluftsteatret, som blev benyttet i en årrække i forbindelse med bl.a. senere dyrskuer og andre folkelige arrangementer, samt til egentlig teaterdrift, men i et nyt regi, idet Københavns Kommune viste interesse for at overtage Bellahøj Friluftsteater.

I foråret 1939 overtog Københavns Kommune friluftsteatret af Landbrugsraadet, og »med Installationen«, blev købsprisen sat til ialt 3.300 kr. Bellahøj Friluftsteater blev som kommunal ejendom lagt ind under »Direktoratet for Stadens faste Ejendomme« under

Københavns Magistrat. Fortsat opretholdtes de årlige dyrskuer, og teatrets drift skete således i samarbejde med De samvirkende sjællandske Landboforeningers Dyrskue. Desuden blev der fra kommunens side lagt vægt på, at teatret skulle anvendes til gavn »...for de københavnske Børn, som ikke kommer paa Landet i Sommerferien«. Samtidig knyttedes Dansk Skolescenes leder direktør Thomas P. Hejle til driften som »Kommunens Tillidsmand«. Det blev derved muligt for foreninger, organisationer og teatre at benytte friluftsteatret mod en forlystelsesafgift til kommunen på et mindre beløb pålagt hver solgt billet. Gennem afgiften skulle omkostningerne til vedligeholdelsen dækkes, hvilket blev vedtaget af Borgerrepræsentationen i 1939 og 1941.²⁰

I 1939 opførte »Friluftsteatret paa Bellahøj« Shakespeares »Hellichtrekongersaften« med en »Flok københavnske Skuespillere« som initiativtagere. Sæsonen var ellers ikke gunstig for friluftsspil, idet foråret og forsommeren prægedes af en særdeles regnvåd periode. Alligevel gennemførtes såvel dyrskue som friluftsteatrets forestilling på Bellahøj, og med flere af skuespillerne fra forestillingen året før. I Egill Rostrups instruktion medvirkede bl.a. John Price (spillede Feste, en nar), Jens Asby (præsten), Palle Huld (Sebastian) og Karen Berg (hofdamen Maria). Dekorationerne udførtes af J. Madsen-Wiesneck, der i de følgende sæsoner fortsatte som fast scenograf for friluftsteatret. Kostumer udlåntes fra Det Kongelige Teater, der fortsatte med denne hjælp i de følgende år.

Som følge af dårligt vejr, hvor Narrens vise »Og Regnen, den regner hver evige Dag« desværre næsten svarede til omgivelserne, fik skuespillerne ikke noget honorar. Til gengæld kunne de medvirkende ved hjælp af entréindtægterne betale alle udgifter, – herunder en forlystelsesafgift på ialt 1510 kr. og 75 øre, der svarede til ca. 7.500 tilskuere, der dermed trodsede vejret og ydede deres til at bevare friluftsteatret.²¹

I årene 1940-44, havde kulturlivet trange kår under Besættelsen, men navnlig friluftsteatrene opnåede en stor søgning, idet en række folkelige manifestationer her fandt sted, og således markerede modstanden mod den tyske okkuperingsmagt. Samarbejdet med De samvirkende sjællandske Landboforeninger og andre

foreninger fortsatte, og Bellahøj Friluftsteater blev således et samlingspunkt ved flere forestillinger af forskellig karakter. I den 3. sæson, sommeren 1940 blev skuespilleren Kai Holm direktør, og med Christian Olufsens skuespil »Gulddaasen« på programmet, i Egill Rostrups instruktion. Denne sæson blev noget bedre med hensyn til besøgstallet, der gav en samlet forlystelsesafgift på 2928,90 kr., svarende til knapt 15.000 tilskuere.²²

I sommeren 1941, fortsatte publikums tilslutning til friluftsteatret, og mere end 30.080 tilskuere oplevede således i løbet af 24 forestillinger »Eventyr paa Fodreisen« med bl.a. Carl Alstrup. Billetpriserne varierede mellem 2 kr., 1,50 kr. og de billigste kostede 1 kr. Forestillingen, der begyndte kl. 20 og sluttede kl. 22, blev en overordentlig stor succes, og fortsatte under landbrugsorganisationernes dyrskue. Dagbladet Politiken skrev den 1. juli 1941 følgende om Bellahøj Friluftsteaters succes:

Friluftsteatret paa Bellahøj har faaet en saadan Sukces paa »Eventyr paa Fodrejsen«, at man har besluttet at forlænge Sæsonen udover Dyrskueperioden. Den muntre Forestilling er allerede set af over 30.000 Tilskuere. Paa Grund af de sidste Dages Aflysninger gælder købte Billetter til i Aften eller paa Torsdag. I Morgen er der Foreningsforestilling.

Iscenesættelsen blev varetaget af Robert Schmidt, mens Kai Rosenberg ledede orkestret, og scenens opbygning blev forestået af J. Madsen-Wiesneck og H. Jespersen. Tillige fik teatret ny direktion, der blev ledet af Bjørn Moe¹, og som i årene frem til krigens afslutning gjorde en stor og utrættelig indsats for at opretholde teatrets drift, trods besværligheder med den tyske besættelsesmagt.²³

I 1942 fortsatte interessen for Bellahøj Friluftsteater, der således bidrog med i alt 10.849,86 kr. i forlystelsesafgift, og derved medvirkede til at skaffe et tiltrængt tilskud til driften, der var bekostelig på grund af store vedligeholdelsesudgifter. Omkring 50.000 tilskuere oplevede sæsonens forestilling. For alvor var teatret på Bellahøj ved at blive »...en udmærket Kollega til Scenen i Ulvedalene«, som Poul Linneballe udtrykte det i programmet til årets fo-

restilling, operetten »Molboerne« med tekst af den tidligere direktør for Casino Hermann Petersen og musik af Olfert Jespersen.

Instruktionen varetog Bjørn Moe, og orkestret blev atter ledet af Kai Rosenberg, mens H. Jespersen og J. Madsen-Wiesneck havde ansvaret for sceneopbygningen. Indstuderingen af sangene blev ledet af kgl. operasanger Magnus Andersen, mens dansene instuderedes af kgl. balletdanser Søren Weiss. Lydforholdene forbedredes gennem et højtaleranlæg fra Holberg Radio. Såvel Det Kongelige Teater som Det ny Teater stillede kostumer til rådighed. Blandt de mange medvirkende var Magnus Andersen, Inger Stender, Hans Kurt, Palle Huld samt Elith og Aage Foss.²⁴

I det følgende år, hvor krigen fortsat kastede sine mørke skygger over landet, markerede befolkningen sammenholdet mod den tyske besættelsesmagt ved at deltage i de folkelige arrangementer, som en række foreninger etablerede, og støttet af en række kunstnere. Tusinder deltog i Alsangen og ved friluftsforestillinger i hele landet kunne alle grupper af befolkningen mødes om et fælles samlingspunkt. I sommeren 1943 fandt 3 opførelser sted på friluftsteatret i Bellahøj Parken.

I samarbejde med De samvirkende sjællandske Landboforeninger gennemførtes under samme motto som de foregående to års »Nordiske Aftener paa Bellahøj«, to forestillinger, der overværedes af ca. 45.000 mennesker. Sæsonen indledtes den 12. juni med svenskeren F.A. Dahlgrens folkeskuespil »Værmlændingene«, som iøvrigt hyppigt blev spillet som friluftsteaterforestilling i Sverige, hvor det er et nationalt klenodie, ligesom »Elverhøj« er det for danskerne. Iscenesættelse, dekorationer, danseinstruktion og orkesterledelse var fortsat i samme regi som i 1942, hvilket gav den nødvendige stabilitet, som fremmer friluftsteatrets vilkår; en række praktiske forhold omkring opsætningen fandt derved nemmere en løsning, end hvis nye folk skulle benytte sæsonens forestilling som en læretid. Dog var der nye skuespillere med i teatrets ensemble, bl.a. Karl Jørgensen, Sigurd Langberg, Pouel Kern og Valsø Holm.

Forestillingen, der blev spillet ialt 28 gange, blev en folkelig succes, således som det også havde været tilfældet ved tidligere opførelser i provinsen og i Dyrehaven. Om »Værmlændingene« bemærkede Poul Linneballe i øvrigt meget præcist, set i lyset af kri-

gens forhold: »For Bellahøjteatrets trofaste Publikum er det nyt, men i en Tid, hvor alle taler om nordisk Samhørighed, kunde man ikke have fundet et mere »aktuelt« Stykke«. I dagene 1.- 4. juli gennemførtes yderligere en opsætning, der understregede det folkelige sammenhold. Med stor succes opførtes i løbet af fire aftener en forestilling, hvor Den kgl. Ballet under Børge Ralovs ledelse og Axel Schiøtz optrådte med et rent dansk program.

I den første afdeling fremviste et »Corps de Ballet« på 14 medlemmer og fire solister »Sylfiderne« (et udtog af »Chopiniana«) og »Drømmebilleder« (i udtog). I anden afdeling optrådte Aksel Schiøtz i et program med I.P. Hartmanns »Sverkels Romance« af »Liden Kirsten« til H.C. Andersens tekst; Weyses »Skøn Jomfru, luk dit Vindue op – « fra syngestykket »Sovedrikken« med Oehlsenschlägers tekst og uddrag fra »Fynsk Foraar« af Carl Nielsen, og tekster af Aage Berntsen. Den musikalske ledsagelse blev til hele arrangementet varetaget af Bellahøj Friluftteaters Orkester, under ledelse af Holger Nielsen. Tillige opførte orkestret I.P. Lange-Müllers »Serenade« af »Renaissance«, og H.C. Lumbyes fantasi for orkester, »Drømmebilleder«. De festlige aftener fik et stort publikum, der for en kort stund kunne opleve nogle af tidens ypperste kunstnere.²⁵

Det moderne teater beskyldes ofte for at svigte det unge publikum. Karakteristisk for friluftsteatret var, at adskillige børn og unge her oplevede teatret på en anden måde end ved f.eks. Skole-scenen. I friluftsteatret kunne såvel børn som voksne opleve teatret i fællesskab under hyggelige og selskabelige former; turen til parken gav mulighed for at knytte teateroplevelsen sammen med familiens årlige skovtur. Medvirkende til at skabe muligheden for egentlige »familieforestillinger« var naturligvis de særdeles rimelige billetpriser.

Helt i denne ånd, skabte Politiken et nyt begreb i friluftsteatrets historie, idet bladet til fordel for deres feriekolonier i 1941 arrangerede den første »Frilufts Børneforestilling« i Danmark. Den 16. og 24. august opførtes »Kejserens nye Klæder«, med musik af Kaj Rosenberg, der ledede orkestret. I alt 250 børn fra københavnske skoler medvirkede, foruden Radio-Drengekorset, den italienske

barnestjerne Marion Casi og den danske barnestjerne Ilse Lil Lar- sen, samt 30 balletbørn. Opførelserne fandt sted om eftermiddagen kl. 16 og med yderst rimelige billetpriser på henholdsvis 1 kr. for en voksen og 50 øre for en børnebillet, dog kom børn ledsaget af en voksen gratis i friluftsteatret. Den krævende instruktion blev varetaget af Palle Huld, der tog endnu en udfordring i friluftsteatrets regi op. I Politiken den 22. august 1941 citeredes en morsom hændelse, der fuldt ud beskrev genvordighederne, men også charmen ved at indvie børnene i denne side af teatrets muligheder:

»Paa en af Prøverne til Politikens Børneteater, der spilles for sidste gang paa Søndag, faldt der en pudsig Bemærkning, som allerede har skabt en Historie, der ver- serer i Teaterkredse. De to muntre Gavtyve havde meget svært ved at komme ind paa Stikordet – Gang paa Gang lod de vente paa sig, navnlig i den Scene, hvor de skal vise Dragtministeren de usynlige Klæder. Palle Huld, der instruerede nede fra Tilskuerpladserne rev sig i Haaret – bed efter bedste amerikanske Mønster sin Ci- gar midtover, og raabte: -Hvor bli'r I dog af! Den lille Gavtyv trak beklagende paa Skulderen og svarede med et skævt Smil: De maa undskylde, men vi kunde ikke finde Tøjet«.

Ekspérimentet med at indføre børneteaterforestillinger på Bella- høj lykkedes over alt forventning godt, og mere end 5.000 tilskue- re deltog i festlig stemning. Succesen fortsatte i de følgende par år. I 1942 gennemførtes »Svinedrengen«, som et eventyrspil ved Kaj Rosenberg, og med 300 københavnske børn som aktører i de to forestillinger den 8. og 9. august. Året efter, i 1943, fortsatte Po- litiken deres børneforestillinger med »Gulliwer«, dramatiseret som et »Eventyrspil« af Kaj Rosenberg, efter Swifts roman. Atter instruerede Palle Huld de 200 medvirkende københavnske børn, Horsensgarden og den islandske kæmpeskikkelse Johan Petur- son. Fortsat gavtede alle opførelserne børnenes sag, nemlig mu- ligheden for at hjælpe de københavnske børn med at få en me- ningsfuld ferie på sommerkolonierne.

Foruden Politiken, arrangerede lokale skolefolk friluftsforestillinger, der skulle gavne skolebørnenes sag. F.eks. gennemførte Bellahøj Skoles lærere og elever under Oluf Egerods ledelse i 1947 »Helligtrekongersaften«, i Herman Palludans instruktion, og med musik arrangeret af Kaj Rosenberg og Harry Enig. Forestillingen, hvor skolens lærere medvirkede, blev opført til fordel for en week-end hytte for skoleeleverne på Bellahøj. Disse teaterforestillinger for børn var medvirkende til, at kommunen fortsat var interesseret i at bevare Bellahøj Friluftsteater, der trods publikums store tilslutning til opførelserne havde store økonomiske problemer, foruden de vanskeligheder, som krigen påførte det danske teaterliv.²⁶

I foråret 1944 var udsigterne til gennemførelse af forestillinger på Bellahøj særdeles dystre, dels pga. dårlige økonomiske forhold ved de tidligere års drift, dels pga. krigens usikkerhed. Kommunen overvejede en lukning af Bellahøj Friluftsteater, men alligevel fandtes en løsning på teatrets problemer. Det fremgår af en skrivelse af 2. maj 1944, som overborgmester Viggo Christensen stillede Borgerrepræsentationen. Det fremgik således, at afgiftsbeløbet, som betaltes til kommunen siden 1939, ikke var stort nok »...til at dække Vedligeholdelsesudgifterne«, som efterhånden var blevet stadig større. Desuden var det af »ganske afgørende Betydning«, at teaterdriften gav underskud. Der måtte derfor »findes nye Veje«, hvis driften af teatret fortsat skulle opretholdes. Det var fra magistratens side ønsket, at samspillet, »den nære Forbindelse«, mellem landboforeningernes dyrskuer og friluftsteatret fortsatte. Endvidere skulle teatrets status og styrke fortsat være den, at repræsentere det folkelige teater, hvor bl.a. det unge publikum i deres fritid fik muligheder for at opleve teater på en utraditionel måde. Herom bemærkede magistraten: »Yderligere skal fremføres, at en Opretholdelse af Teatret vil betyde, at der kan gøres noget for de københavnske Børn, som ikke kommer paa Landet«.

Det var derfor nærliggende, at inddrage erfaringerne fra Dansk Skolescenes drift i overvejelserne om videreførelsen af Bellahøj Friluftsteater. Kommunens rådgiver på området, direktør Thomas P. Hejle, som var i besiddelse af en omfattende viden om friluftsf-

teatret og teaterdrift i almindelighed, blev spurgt til råds. For Thomas P. Hejle var der ingen tvivl om, at teatret kun kunne drives i kommunens regi, hvis nogle fundamentale krav blev opfyldt. Ifølge magistratens skrivelse havde Hejle forklaret, »...at det vil være muligt at føre Teatret videre, dersom Teatrets drift ikke belastes med Udgifter til Teatrets vedligeholdelse, til dets Afspærring i Spilletiden og til Fremskaffelse af de fornødne Garderobeskure«. Disse faktorer var og er iøvrigt nogle af de væsentligste forhold, der i særlig grad er belastende for drift af friluftsteatre.

Yderligere skulle et beløb på 12.000 kr. stilles til rådighed for teatret i hver sæson, men med mulighed for at overføre en del af beløbet til næste års drift, hvis indtægter og udgifter efter forventning kom til at balancere i et tilskudsår. Når en sådan støtteordning blev foreslået, skyldtes dette, »...at det økonomiske Resultat af Friluftsteaterdrift er meget varierende, idet det i høj Grad er afhængigt af Vejrforholdene«. Magistraten foreslog en ordning, der fremover skulle tilgodese Hejles gennemtænkte plan, landboforeningerne og »...de Organisationer, som hidtil har afkøbt Teatret hele Forestillinger til deres Medlemmer«. I hovedtræk blev følgende ordning foreslået: Kommunen ville udlægge et garantibeløb, anslået til ca. 5.000 kr., som hjælp til løsningen af de praktiske problemer mht. garderobefaciliteter, afspærringer mv. Desuden ville kommunen give et beløb på 7.000 kr. til driften pr. sæson under forudsætning af, at der blev stillet »...14.000 Billetter til Raadighed for Københavns Kommunes Aftenskole samt for større Elever i Folkeskolen, der ikke kommer paa Landet i Ferien«.

Eleverne skulle dog betale en billetpris på 50 øre, og et tillæg på 10 øre i forlystelsesaftgift. Vigtigt for den fremtidige drift var endvidere den garantisum på 2.500 kr., som landboforeningerne havde givet tilsagn om for at sikre dyrskuer og friluftsscenens bevarelse, selvom der i sommeren 1944 ikke kunne afholdes dyrskue. I praksis skulle ordningen med organisationerne gennemføres ved en forhøjelse af prisen for de forestillinger, som de købte af friluftsteatret. I alt ville der blive 12.000 kr. til rådighed for driften, der yderligere sikredes ved en personlig hæftelse fra Thomas P. Hejles side, hvis omkostningerne oversteg beløbet, mod at han til gengæld fik dækning af sine udlæg i de sæsoner, hvor det måtte

antages, at der ikke blev brug for de 12.000 kr. Desuden blev der truffet en ordning, der inden for Hejles »Indestaaelse«, skulle dele driftsudgifterne i forholdet 2-1-1. Her var der alene tale om de driftsafgifter, som ikke blev dækket ved de øvrige dele af aftalen. Det blev ligeledes sikret, at ingen af de organisationer, der medvirkede i teatrets drift, kunne risikere at skulle betale mere end 2.500 kr. ved uforudsete udgifter, mens kommunen var villig til at indestå for at betale »en Overskridelse af Summen 10.000 kr.«, ved f.eks. »forøgede Vedligeholdelsesudgifter o.lign.«.

Den praktiske drift med henblik på aflønning af skuespillere og personale skulle ske efter magistratens retningslinier. Som det er tilfældet i dag, skulle et revideret driftsregnskab forelægges Københavns Kommune ved sæsonens afslutning, og endvidere måtte »privat Fortjeneste« ikke kunne opnås. Dette sikredes ved et på forhånd fastsat arbejdsvederlag for alle de medvirkende. Det var i denne forbindelse tanken, »...dersom Friluftsteatret i Bellahøjparken helt maatte ophøre, at anvende Beløbet i velgørende Øjemed til Fordel for Skuespillerstanden«. Ordningen var i første række truffet for sæsonen 1944, men skulle kunne fungere i de følgende år. Ordningen gennemførtes, og dermed sikredes sæsonens eneste forestilling, operetten »Frøken Nitouche«, som opførtes ialt 39 gange i en succesrig opsætning.²⁷

Om operetten, med tekster af Meilhac og Millaud og med Hervés musik, skrev friluftsteatrets leder Bjørn Moe følgende i programmet:

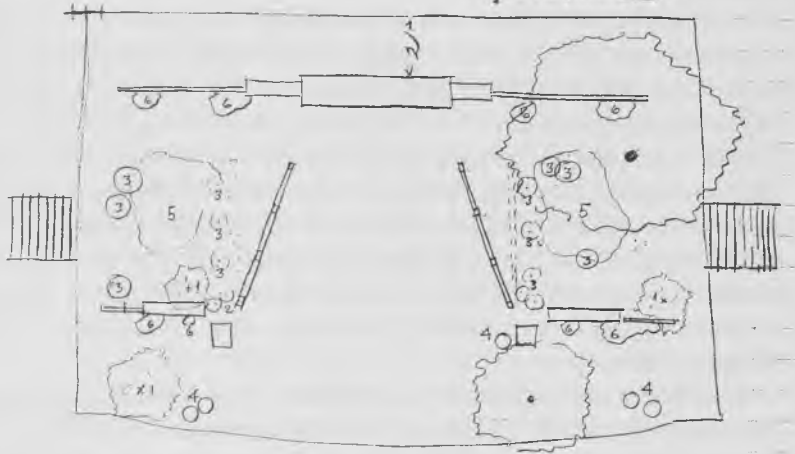
»Naar »Nitouche« nu forsøges som Friluftskomodie, er man gaaet tilbage til Erik Bøghs Oversættelse og har søgt – med de Ændringer Friluftsbearbejdelsen nødvendigvis kræver – at bevare Stilen i den gamle Operette i Tillid til dens Charme og lette, muntre Musikalitet, der netop skulde passe til den folkelige Friluftsscene, Københavnerne nu gennem 7 Sæsoner har faaet Tradition for ude paa Bellahøj.«

For at skabe stemningen i »Klostrets Have«, udnyttedes de muligheder, som arkitekten Tyge Hvass havde skabt ved anlæggel-

sen af friluftsteatret, med henblik på at kunne forandre beplantningen omkring selve scenen, dens dekorationer og ved tilskuerpladserne. Bag scenen placeredes således tre birketræer og fire laurbærtræer. Til »Klosterhaven« og »Kasernegaarden« benyttedes kugleformede laurbærtræer, og hele dekorationen prægedes af mange prydblomster, som f.eks. pelargonier, fuchsia, veronica, samt 4 alen vildvin og 40 vedbendplanter. I alt leverede kommunens blomstergartneri og planteskole 336 planter til den fornemme opsætning. Scenesættelsen blev som i 1938 varetaget af Svend Methling, mens orkestret fortsat blev ledet af Kai Rosenberg; korindstuderingen af Magnus Andersen, og ansvaret for dekorationerne var fortsat lagt i Madsen-Wiesnecks hænder. Blandt de medvirkende i den populære og folkekære forestilling må nævnes Lis Løwert (Denise), Marius Jacobsen (Celestin), Emilie Nielsen (portnerkonen), Sigurd Langberg (majoren) og Harald Jørgensen (korporalen). Med denne fornemme opsætning blev der pga. krigens forhold sat et foreløbigt punktum for friluftsteatrets virke. Hverken i Dyrehaven eller på Bellahøj var der forestillinger i sommeren 1945.²⁸

I 1946 blev friluftsfeststillingerne på Bellahøj genoptaget, men fortsat prægedes driften af tidens usikre vilkår for kulturlivet i de første efterkrigsår. Bellahøj Friluftsteater fik ny direktion. To af teatrets skuespillere, Emilie Nielsen og Harald Jørgensen, overtog ledelsen efter Bjørn Moe. Årets forestilling var den sentimentale operette »Lykkebarnet« med tekster af Chivot og Durus og musik af Edmond Audran. Operetten havde tidligere været spillet 183 gange på Casino Teatret i årene 1882-1904, og i Carl Møllers og William Fabers oversættelse gjorde den ligeledes lykke i den nye opsætning på Bellahøj, hvor bl.a. Schiøler Linck, Grete Walter, Emilie Nielsen og Harald Jørgensen medvirkede. Danseinstruktionen blev atter varetaget af balletdanser ved Det Kongelige Teater, Søren Weiss, mens friluftsteatrets faste dirigent, Kai Rosenberg, ledede orkestret. Kontinuiteten fra krigsårene fortsattes ligeledes inden for sceneopbygningen og dekorationernes udformning, idet H. Jespersen og J. Madsen-Wiesneck på ny var Bellahøj Friluftsteater behjælpelige med scenografien, mens Ole Teglers skabte forestillingens kostumer. Scenesættelsen blev forestået af

Skitse af scenen på Bellahøj Sommeren 1944
 Nitouche

Nr.	Antal.	
1	3	kirk
2	4	Lånker pyramider.
3	6	Engelbommel (1 Klostertoven) 3 (Kassengarden)
4	5	Phormium i Belgier.
	20	stille
	20	Korlær
5	20	Pelargonier 10 Fickner 10 Throner
	30	lav de
	40	lav de
	6	Phormium - fransker
	8	Phormium Louis - fransker
6	10	høj Pelarg.
	20	lav de. } 20 Viburnum Rott
	12	Fickner.
	15	den Villens de lav i Pelt
	30	Vedland
	10	de smukt

S. Pelt

Skitse til »bepantning« af scenen på Bellahøj friluftsteater under opførelsen af »Frøken Nitouche« i sommeren 1944. Stadsingeniørens direktorat, Parkafdelingen.

Finn og Svend Methling. »Lykkebarnet« opførtes 32 gange i sæsonen.²⁹

I sommeren 1947 fortsatte direktionen med endnu et populært »kassestykke« fra Casino Teatrets tid, nemlig Paul Holck Hofmanns og Flemming Lynges »Sangspil fra Lumbyes Tid«, dvs. »Champagnegaloppen«, der opførtes første gang i 1935, og siden havde været spillet på adskillige danske teatre mere end 500 gange. Stykket var i øvrigt blevet filmatiseret af Nordisk Film i 1938, hvor Johannes Poulsen kort før sin død nåede at spille »...sin eneste Talefilmsrolle«. Handlingen var, som udtrykt af Paul Holck Hofmann i programmet, »...en fri fantasi, men en Del af de mange Anekdoter, der har dannet sig i Aarenes Løb om Lumbye og hans Kreds, er benyttet«.

Blandt de medvirkende skuespillere var Valdemar Skjerning, Lis Løwert, Emilie Nielsen, Betty Helsingren og Harald Jørgensen. Dekorationer og kostumer udførtes fortsat af henholdsvis J. Madsen-Wiesneck og Ole Teglers, mens H.C. Lumbyes festlige musik blev spillet af friluftsteatrets orkester under Kai Rosenbergs ledelse. Danseinstruktionen blev varetaget af Holger Bjerre. »Champagnegaloppen« blev opført 37 gange og opnåede som de tidligere operetteforestillinger på friluftsteatret at blive en folkelig succes, selvom økonomien på ingen måde balancerede.³⁰

Gennem årene havde Bellahøj Friluftsteater i lighed med de talrige andre friluftsteatre i Danmark haft en stor tilslutning fra publikum og anmelderne, der fascineredes af denne teaterform, som efterhånden var slået igennem og anerkendt som en af de fornemste repræsentanter for det folkelige teater. Under denne særegne teaterform forstod en række unge teaterfolk i samarbejde med erfarne instruktører, skuespillere, musikere og andre af scenens folk at sætte forestillinger i scene, som begejstrede publikum uden at gå på kompromis med kvaliteten, selvom nogle af forestillingerne syntes vanskelige at opføre under åben himmel.

I sæsonerne 1948 og 1949 understregedes friluftsteatrets rolle som bindeleddet mellem det etablerede teater og det folkelige kulturliv. Kulturorganisationen ARTE, stiftet i 1946, gav sig i kast med at drive teatervirksomhed i hovedstaden og overtog ledelsen af Bellahøj Friluftsteater, der truedes af lukning. For ARTE var målet

at udbrede kendskabet til organisationens virkefelt og præsentere teaterforestillinger i et stort, folkeligt regi. Endvidere ønskede ARTE at markere sig som arrangør af et årligt festspil i København. Organisationen gjorde derfor en stor indsats for at præsentere teater på arbejdspladser og håbede derved at skabe interesse for de kulturaktiviteter, som ARTE skabte. Kulturorganisationen gennemførte således i 1948 en af de største friluftsfeststillinger i Danmark og satsede på succes med gennemførelsen af en »Folkeopera«. I samarbejde med Københavns Kommune, en række store virksomheder, arbejdernes organisationer, og dele af det etablerede kulturliv opførtes således R. Leoncavallos opera »Bajadser« i dagene 24. – 30. juli, med i alt 6 forestillinger.

Det var et dristigt eksperiment at omplante en italiensk opera til et dansk friluftsteater. Om dette forhold anførtes i ARTEs program: »I Bajadser er det de store Følelser, der driver Menneskene til deres Handlinger, og den skulde derfor have Betingelser som Friluftsfeststilling«, i lighed med de store italienske operaopførelser under åben himmel. Dog turde ARTE ikke opføre operaen på traditionel vis, idet man sandsynligvis frygtede at miste publikums støtte til fremtidige aktiviteter. Derfor omarbejdedes den italienske opera. Det havde således været nødvendigt »...at lempe det italienske Milieu efter Bellahøjteatret«, bl.a. ved »...at lade Handlingen foregaa paa et dansk Marked i Dag«, og skabe en stemning, som mindede om Dyrehavsbakkens djærve folkeliv.

Opsætningen af »Bajadser« var bekostelig, idet ARTEs forretningsfører Torben Eriksson afsluttede kontrakter med 140 medvirkende skuespillere, statister, sangere og musikere, samt andre scenefolk, der således skulle understrege forestillingens format. De bekostelige og fantasifulde dekorationer blev udført af teatermaleren Svend Johansen. Iscenesættelsen og bearbejdelsen blev varetaget af Torben Anton Svendsen, der således fik en særdeles krævende opgave, men samtidig forstod at tage udfordringen op, idet nogle af tidens bedste operasangere blev engageret til forestillingen, hvor prøveforløbet begyndte den 8. juli, dvs. en prøvetid på 14 dage, før premieren den 24. juli.

Korindstuderingen blev varetaget af Ulrich Teuber, mens den musikalske ledelse af orkestret blev forestået af dirigenten Arne

Hammelboe, der i en årrække havde ledet flere teaterorkestre og dirigeret symfoniorkestre i såvel Danmark som i udlandet. I alt medvirkede 40 musikere og ca. 40 korsangere, og Leoncavallos musik arrangeredes af Emil Reesen. I et interview i Politiken den 25. juli 1948 gav Arne Hammelboe udtryk for sine forventninger og glæde ved at dirigere et teaterorkester og korsangere under åben himmel: »Bajadser er den første Opera, jeg dirigerer i mit Liv. Og jeg har aldrig set den før, saa jeg gaar fuldstændig kysk og ufordærvet til Opgaven. Det bliver jo et spændende Eksperiment at se, om man hver Aften kan samle 4000 Mennesker til en Opera i det Frie«.

Opsætningen af »Bajadser« vakte betydelig opsigt, og aviserne roste ARTES initiativ med at arrangere et festspil på Bellahøj Friluftsteater. Henved 3.000 tilskuere overværede premieren, hvor avisernes anmeldere næsten samstemmende roste opsætningen.

Under overskriften »Bajadser kom til Folket«, fremhævede Berlingske Tidendes anmelder dristigheden i ARTES initiativ. Navnlig Svend Johansens scenografi blev fremhævet, idet den var »...stemt ind i de naturlige Omgivelser som et sandt Mesterværk af frisk og fantasifuld scenisk Illusionskunst« med et »...transportabelt Forlystelses anlæg fra vor egen Tid«, og gøglervognen » – med en rigtig Hest og et rigtigt Æsel bag – «. Stemningen af den folkelige forlystelsesparks liv understregedes endvidere af »Støjen« fra »...Karruseller, Skydetelte, Lykkehjul og lysende Luftgynger«. Om forestillingens tilpasning til den danske friluftsscene skrev anmelderen:

Det var dristigt, men det lykkedes. Bellahøj kan ikke komme til Italien, og Italien lader sig ikke saadan lokke til Bellahøj, men Operaen kom til Folket, og Kunsten ud til Folket er jo netop det Slagord, ARTE har sat sig som Motto. Et Maal, der helliger mange Midler om end ikke alle«.

Som helhed var det »...en Forestilling, der netop paa dette Sted«, Bellahøj Friluftsteater, havde »...alle Muligheder for at vise det store Publikum, at Opera ikke bare er noget, man mærkværdigvis

Operaen »Bajadser« af Leoncavallo på Bellahøj friluftsteater arrangeret af ARTE. Til venstre Frans Andersson som Taddeo, i midten Conny Söderström som Canio, til højre Edith Oldrup som Nedda. Tegning af Marcel Rasmussen i dagbladet Land og Folk, 26. juli 1948. Poul Olsens privatarkiv.

endnu giver sig af med paa Det Kongelige Teater«, bemærkede anmelderen i sin bedømmelse af forestillingen.

Også dagbladet Københavns anmelder, Sven Turning, beskæftigede sig med forholdet mellem den traditionelle form for opførelser af opera og friluftsteatret. Det syntes altid på forhånd at være »...et voveligt Eksperiment at lave Opera i fri Luft«, men i Torben Anton Svendsens iscenesættelse blev operaen »absolut seværdig«. Den blev »...en Fornyelse af en slidt og medtaget Iscenesættelse«, og var samtidig »...folkelig og let forstaaelig i hver eneste Detaille«.

Mens Aftenbladets anmelder betegnede forestillingen som »...en forbilledlig Friluftsopera«, var Axel Kierulff i Politikens an-

meldelse mere kritisk overfor selve iscenesættelsens »stilbrud«. Selvom valget af forestilling var klogt, var »...det næppe nogen god Idé«, at iscenesætteren havde »lempet det italienske Milieu« og handlingen efter Bellahøj Friluftsteaters omgivelser. Herom skrev Axel Kierulff: »Stilforvirringen fuldstændiggøres af Koret, der ser ud som et folkeligt Udsnit af Bellahøj-Tilskuerne, der pludselig har forvildet sig op paa Scenen«.

I Socialdemokraten, fremhævede Frede Schandorf Petersen den sejr, som ARTE havde opnået med opførelsen af »Bajadser«. Kulturorganisationen havde således »...bevist, at den formaar at yde en virkelig kulturel og kunstnerisk værdifuld Indsats«. I Information anførte Sverre Forchhammer, at instruktøren åbenbart havde »...erklæret de gængse Operamanerer aaben Krig«, men alligevel lykkedes forestillingen »...paa det smukke Bellahøj Friluftsteater mellem Bøg og Birk«. Der var således virkelig skabt »...en paa en Gang kunstnerisk og folkelig Operaforestilling paa Bellahøj«. Iøvrigt fremhævedes operaens fantasifulde afslutning, der var smukt tilpasset friluftsteatrets omgivelser. Instruktøren havde således »...udformet en stilfuld Afslutning, en roterende, lysende Karussel, som sammen med et Fyrværkeri mellem de grønne Trækroner, efter Dramaets Kulmination skal antyde, at Livet gaar videre paa Markedspladsen«.

Ikke alle anmeldere var lige begejstrede for anvendelsen af de moderne tekniske hjælpemidler, som blev taget i anvendelse. Herom skrev Nationaltidendes anmelder Niels Schiørring bl.a. følgende: »...det, der skaffer en Friluftsscene Rang i første Klasse, er Akustikken. Man skal kunne høre lige saa godt som i en Sal, Højttalermekniken tager Fortryllesen, Charmen og den virkelige Pointe bort fra Bellahøj Teatret«.

Som helhed var anmelderne begejstrede for Arne Hammelboes ledelse af det rutinerede teaterorkester, og Niels Schiørring fremhævede dirigentens »...oplagte Evner ogsaa for Operadirektion«, og i Berlingske Tidende fremhævedes den ildhu, hvormed Arne Hammelboe, »...kastede sig ud i Opgaven med hele den Begejstring og Betagelse, der kendetegner hans sunde kunstneriske Temperament«.

Operasangernes præstationer blev rost, navnlig begejstredes publikum over Edith Oldrup og Frans Anderson. I Politiken blev

Edith Oldrup benævnt som »...en vidunderlig Nedda«. Ifølge Berlingske Tidende hævdede hendes stemme i Fuglearien sig »...op til en saadan overjordisk Klarhed i Højden, at det var, som om Tonerne fik Vinger paa i Luften og svævede videre ud over Byens Tage i den stille, lune Aften neden for Højen«. Om Frans Andersons præstation som »den pukkelryggede Tonio« skrev bladet, at den var »...baade sangligt og dramatisk en Pragtpærestation; her har Operaen en Kunstner, der kan naa ud til Folket og faa det i Tale og holde det fast«.

Uheldigvis var den svenske tenor Conny Söderström ramt af problemer med sin stemme, og anmelderne var forbeholdne overfor hans præstation. Berlingske Tidende skrev herom: »...naar han forcerer i Højden, kan Stemmen komme en Smule i Klemme, men hans Piano er fornemt med meget fine Fortyndinger. Dramatisk kan han virke lidt udvendig og suffisant, men der er gode Øjeblikke imellem«. Tydeligvis var sangeren uvant med friluftsteatrets forhold, og Nationaltidendes anmelder bemærkede således, at Söderströms sangpræstation var »...sangligt lidt for raa og dramatisk for ubehersket til denne Friluftsanretning«. Ifølge Politiken var sangerens spil »mat«, og »...scenisk stivnede hans Fremtræden i stereotyp Operafacon«.

Forestillingen bød endvidere på to overraskelser, idet ARTEs direktion og Torben Anton Svendsen havde valgt to unge sangere, der ikke tidligere havde optrådt i roller på friluftsteatret. Om debutanten Ole Walbom i rollen som Beppo-Harlekin skrev Berlingske Tidendes anmelder således, at han virkede »livfuld og pudsig«, og »...sang Serenaden med helt italiensk Smæld paa Tenoren«. Socialdemokratens anmelder fandt, at den unge sanger »...overraskede ved som Operadebutant at forme sit Parti med en god Del scenisk Overlegenhed og i Serenaden at udfolde en smægtende, men maaske lidt blank Tenorklang«. Mere forbeholden var bladet derimod over for den anden debutant, barytonen Eskild Rask Nielsen. I Silvios parti fik han således »...ikke Lejlighed til at dokumentere større dramatiske Evner, men ydede med sin lyse Baryton en fin sanglig Indsats«. I Information blev hans præstation, omtalt som »en personlig Sukces«, pga. den »...usædvanligt kønt klingende Stemme«.

Når »Bajadser« blev en kunstnerisk succes, skyldtes det ikke

blot at Svend Johansens fornemme dekoration dannede en festlig ramme om handlingen, men tillige at samspillet mellem musikere, sangere og de øvrige medvirkende fungerede perfekt i Torben Anton Svendsens instruktion. I Information heftede Sverre Forchhammer sig særligt ved forholdet mellem de fire solister, dirigenten og instruktøren, og anførte: »Disse fire Sangere var særdeles velsammenstemte fra Kapelmesterens Side, hvad det sanglige angik, og fra Instruktørens Side i det Dramatiske. Torben Anton Svendsen har aabenbart erklæret de gængse Operamanerer aaben Krig«.

Forestillingen fik et stort publikum i løbet af de i alt 6 opførelser på Bellahøj Friluftsteater, takket være de rimelige billetpriser på mellem 1 og 4 kr., samt fint vejr. Ved premieren deltog omkring 3.000 mennesker. Selvom de efterfølgende forestillinger tiltrak et næsten lige så stort og veloplagt publikum, kunne den kostbare opsætning kun realiseres ved at benytte den økonomiske støtte og garantium, som såvel Københavns Kommunes Kulturfond, som en række private firmaer havde ydet for at sikre den kunstneriske og folkelige operaforestilling på Bellahøj.³¹

I 1949 stod ARTE igen for årets festforestilling på Bellahøj, hvor Flemming Geills og Fleming Lynges bearbejdelse af operetten »Fuglekræmmeren«, med musik af Carl Zeller, blev opført. Instruktion og bearbejdelse for friluftsteatret blev varetaget af Holger Boland, mens Gerhard Schepelern dirigerede orkesteret og Svend G. Asmussen stod for korindstuderingen. Dekorationerne udførtes af Kaj Rasch, mens Ole Walbom var ansvarlig for kostumer, leveret af Ole Teglers.

Blandt de medvirkende i forestillingen må nævnes Holger Boland, Gerda Gilboe, Ole Walbom, Ingeborg Steffensen, Karl Dall og Aage Foss. Kulturorganisationen ARTE ofrede atter store ressourcer på årets forestilling og fik økonomisk støtte fra bl.a. firmaer og Københavns Kommune. Der blev stillet en garantium på 24.000 kr. til rådighed for forestillingen, der skulle have premiere den 15. juni. Men allerede under prøveforløbet, der indledtes i midten af maj måned, truedes gennemførelsen af forestillingen, idet Gerda Gilboe blev syg og ramt af alvorlige problemer med sin stemme. Tillige tegnede vejret ikke godt, idet foråret var køligt

og regnfuldt. Kort før premieren blev Holger Boland ramt af sygdom, og flere gange blev premieren udsat pga. dårligt vejr. Der var planlagt i alt 15 opførelser indtil den 15. juli, dog med »Prolongationsret« til og med den 21. juli.

Premieren på »Fuglekræmmeren« kunne endelig finde sted den 19. juni og blev godt modtaget af de knapt 3.000 tilskuere, selvom ikke alle anmeldere var lige begejstrede for operetten. Navnlig Gerda Gilboe vakte begejstring og betegnedes som »Forestillingens ubestridte midtpunkt«, mens den unge tenor Karl Dall, trods hans manglende erfaringer med friluftsteater, fik lejlighed til at udfolde sin »brilliante stemme«. Blandt de øvrige medvirkende sangere blev Ingeborg Steffensens og Holger Bolands præstationer fremhævet, idet begge »...baade sangligt og dramatisk gjorde udmærket Fyldest i de udpræget komiske Partier«, mente BTs anmelder Ole Brandstrup.

Det sceniske og musikalske arrangement blev rost i aviserne, der flittigt omtalte ARTEs virke på Bellahøj. De festlige dekorationer, og navnlig dragterne, skabte den rigtige »Tyrolerstemning«. De vanskeligheder, som operetten nødvendigvis måtte give, i forbindelse med en opsætning i fri luft, formåede instruktøren at løse på en elegant måde. Dagbladet Børsens anmelder hæftede sig i særlig grad ved denne side af opsætningen og skrev bl.a. følgende om Holger Bolands bearbejdelse:

Til Slut maa noteres et meget fikst Sceneskifte fra 1.til 2. Akt. Refrainet »hvor faar vi en Jomfru fra« ændredes sidste Gang til »Hvor faar vi en Slotspark fra«, hvad der paa en meget bekvem Maade tillod de agerende at deltage i den lille Dekorationsændring.

Kapelmesteren Gerhard Schepelern dirigerede orkestret, en besætning med blæsere, »...med præcision og dygtighed, men uden skum paa champagnen«, anførte Sverre Forchhammer i Information. I Berlingske Tidende fremhævede Svend Kragh-Jacobsen derimod, dirigentens »Rytme og Nerve« i orkesterledelsen. Det var således netop »...Aftenens musikalske Momenter, som gav Forestillingen Værd«, og Svend Kragh-Jacobsen sluttede begejstret: »Zellers søde Toner og de brogede Optrin er det, der skal

trække Publikum paa Bellahøj i Sommer. Det er en Aften med yndig Musik«.

Trods publikums store tilslutning på enkelte vejr-mæssigt fine aftener blev forestillingen skæbnesvanger for ARTE. Flere forestillinger måtte aflyses pga. dårligt vejr, og yderligere blev Karl Dall syg. Da vejret endelig blev mere stabilt, var spilleperioden imidlertid ved at ophøre. Dog forlængedes forestillingen med yderligere 5 aftener, idet skuespillerne besluttede, at man ville spille »paa Deling«. Selvom flere skuespillere tilbød at forlænge spilleperioden yderligere, var det ikke muligt pga. en række praktiske forhold. En del af de medvirkende var således engagerede på andre teatre.

Den fornemme og ambitiøse opsætning af »Fuglekræmmeren« gav et stort underskud for ARTE på 48.000 kr., og heraf kunne kun ca. halvdelen af beløbet dækkes af den stillede garantisum.

Trods en fornem omtale i aviserne, og en radiotransmission af »Fuglekræmmeren«, formåede operetteforestillingen ikke at tiltrække et ligeså stort publikum, som året før.³²

Konsekvensen blev, at ARTE måtte anmode om økonomisk hjælp hos De samvirkende Fagforbund, og flere af fagbevægelsens kooperative virksomheder. Endvidere blev ARTEs drift »kulgravet«, og ledelsen måtte fremover lade bestyrelsen godkende budgettet for særligt kostbare arrangementer. Selvom ARTE ved overtagelsen af driften på Bellahøj Friluftsteater i 1948 på enestående vis havde demonstreret friluftsteatrets muligheder som alternativ til det etablerede teater med opsætningen af operaen »Bajadser«, måtte organisationen alligevel ophøre med at arrangere friluftsforestillinger efter den økonomiske fiasko med »Fuglekræmmeren« i 1949.

Det er i øvrigt tankevækkende, at det i begge år var muligt at gennemføre friluftsforestillinger i samme spilleperiode, såvel i Dyrehaven som på Bellahøj, idet begge friluftsteatre fik tilslutning fra et tusindtalligt publikum, som trofast mødte frem aften efter aften til årets friluftsforestilling.

Mens ARTE måtte opgive tanken om et årligt »Festspil« på Bellahøj, vendte de tidligere private arrangører af friluftsforestillinger tilbage i 1950 med en direktion bestående af Harald Jørgensen og

Forsiden til program 1949 for operetten »Fuglekræmmeren« komponeret af Carl Zeller. Poul Olsens privatarkiv.

Emilie Nielsen. Forfatteren Paul Holck Hofmann påtog sig opgaven at instruere den svenske forfatter Hjalmar Bergmans komedie »Hans Nådes Testamente«, som forelå i en bearbejdelse for friluftsteater og hyppigt var blevet opført på svenske friluftssener. Foruden instruktøren medvirkede bl.a. Valdemar Skjerning, Emilie Nielsen, Harald Jørgensen, Eik Koch og Birgitte Federspiel, samt et stort antal statister, deriblandt flere skolebørn. Dekorationen udførtes af Søren Frandsen. Opsætningen af »Hans Nådes Testamente« blev i øvrigt den sidste på Bellahøjs første friluftsteater, idet Københavns Kommune i de følgende år lod teatret ombygge.³³

Fra friluftsteatrets etablering i 1938 og frem til 1950 viste interessen for Bellahøj Friluftsteaters forestillinger klart, at denne teaterform havde sin berettigelse i de perioder, hvor der ikke ellers blev spillet på teatrene i hovedstaden. Friluftsteatret blev en folkelig attraktion og tiltrak et stort publikum, navnlig i årene under krigen, såvel på Bellahøj som i Dyrehaven. Repertoiret viste tillige, at ikke alene klassiske skuespil, men også opera og operette lod sig opføre på friluftsteatrets præmisser i let omarbejdede udgaver.

I perioden fik Bellahøj Friluftsteater megen opmærksomhed og støtte, bl.a. fra de etablerede teatre som stillede personale, kostumer o.l. til rådighed. Efterhånden etableredes en fast kreds af medvirkende skuespillere, scenefolk og musikere, som år efter år vendte tilbage til friluftsteatret, til trods for de til tider usikre sæsoner, hvor vejret og den til tider dårlige økonomi truede friluftsteatrets drift.

Takket være Københavns Kommune blev teatrets drift sikret, og der etableredes et samarbejde med private organisationer og teaterfolk. Traditionen med at opføre friluftsforestillinger under de årlige dyrskuer på Bellahøj gennemførtes således i en årrække i samarbejde med De samvirkende sjællandske Landboforeninger. Desuden medvirkede dagbladene til at fremme kendskabet og interessen for Bellahøj Friluftsteater, og endog kunne Politikens »Frilufts-Børneforestillinger« gennemføres i tre sæsoner, 1941-43, hvor børn fik lejlighed til at spille teater for et stort publikum til gavn for avisens feriekolonier. Dermed opfyldtes tillige et af Københavns Kommunes ønsker, nemlig at såvel børn og unge, som de mere vante teatergængere skulle have gavn af teatret i de perioder, hvor teaterlivet ellers lå stille pga. sommerferien.

Etableringen af det nye friluftsteater på Bellahøj. Årene 1951-1988

I 1950 besluttede Københavns Kommune, at det eksisterende friluftsteater på Bellahøj skulle ombygges i forbindelse med opførelsen af »punkthusene«, de store højhuse ved Bellahøj. Samtidig var det hensigten, at Bellahøj Parken skulle overgå til offentlig park under Stadsgartnerens direktorat, magistratens 4. afdeling, hvilket gennemførtes i 1951. Det hidtidige friluftsteater havde haft en væsentlig ulempe, idet publikum ofte sidst på da-

gen generedes af sollys, eftersom teatret var vendt mod vest.

Ved anlæggelsen af højhusene ville en stor mængde jord tillige blive tilovers, ca. 60.000 m³, og ikke uden betydelige omkostninger skulle jorden enten fyldes på de eksisterende arealer eller køres bort. I stedet valgte myndighederne at anvende jorden i forbindelse med opbygningen af et nyt friluftsteater. Dermed fulgte kommunen det råd som én af Europas førende have- og landskabsarkitekter, professor C. Th. Sørensen, havde givet. Om opgaven skrev arkitekten senere: »Nu lå der i parken et ældre teater med træbænke, anbragt således at tilskuerne vendte ansigterne mod vest, mod den nedgående sol, hvilket ikke var heldigt. Jeg foreslog da at vende teatret, bygge det op af de store jordmængder, og det gik man med til, fordi det samtidig viste sig at være den billigste løsning. København fik uden nogen udgift et teater og et mødested. Bystyret lovede at opføre toiletter, omklædningsrum m.m., men det blev aldrig til noget!«

Desuden blev det oprindelige friluftsteaters arkitekt Tyge Hvass spurgt til råds omkring udformning af udenomsfaciliteterne, bl.a. nye omklædningsrum, garderober og en sufflørkasse. Endvidere måtte en række praktiske problemer løses med hensyn til sikringen af det omkringliggende landskab, hvor bl.a. dalsænkningen ved Degnemosen skulle sikres mod indgreb. Københavns Kommune lod C. Th. Sørensen udarbejde tegningerne og forestå anlæggelsen af det nye friluftsteater.

Tidligere havde C. Th. Sørensen tegnet flere friluftsscener og er i dag bl.a. kendt for friluftsscenen på Frilandsmuseet. I sine unge år påtog arkitekten sig opgaven at opføre et friluftsteater i en nedlagt grusgrav i Slagelse. Senere, i 1939, blev friluftsteatret i Boeslunde (egentlig tænkt som en mødeplads) indviet, – i øvrigt efter et forslag fra Slagelses borgmester Meldal og statsminister Th. Stauning, der ønskede at mindes F.J. Borgbjerg, som stammede fra Boeslunde. Teatret blev senere kendt i forbindelse med Det Kongelige Teaters sommerturnéer, som ofte indledtes i Boeslunde. I 1940 udarbejdede C. Th. Sørensen et forslag til en amphiteatral mødeplads ved Dybbølområdet, der dog aldrig realiseredes. Derimod blev arkitektens forslag fra 1950 til et friluftsteater i Roskilde gennemført og ligger i dag smukt i byens østlige udkant.³⁴

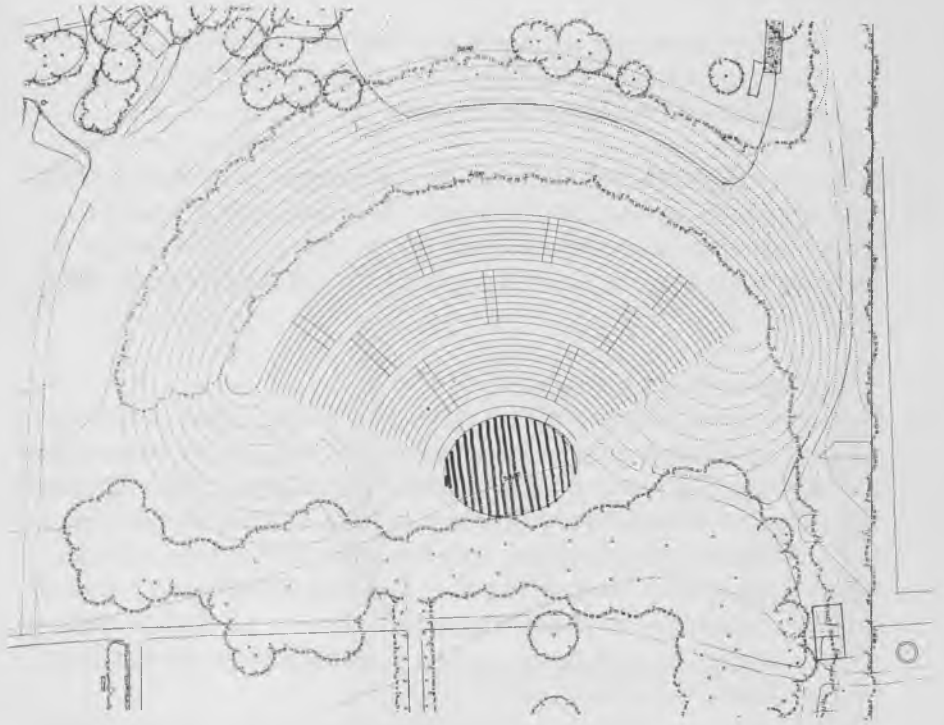
Arkitektens forbilleder var de antikke græske og romerske teatre. Ganske vist kunne hverken Dionysosteatret i Athen, der kunne rumme ca. 17.000 mennesker, eller det berømte friluftsteater i Epidauros, opført for omkring 2.300 år siden, genskabes i nordeuropæiske omgivelser. Alligevel kunne nogle af principperne bag antikkens teatre studeres og stå som forbillede for nutidens arkitekter.

I særlig grad ønskede arkitekten at skabe en velegnet akustik, og her blev teatret i Epidauros, som fortsat benyttes til friluftsforestillinger, studeret nøje, idet alle tilskuere på dette teater kan høre lige godt, uanset deres placering på bænkene, der er udhugget i klippesiderne. Om sine overvejelser om bygningen af friluftsteatre skrev C.Th. Sørensen således:

»Når man har græske og romerske bygværker som idealer, må man ikke glemme, at de er bygget af sten på stengrund, de holder i årtusinder, næsten som da de blev byggede. Her kan vi bygge teatre af træbænke, men det bliver sjældent kønt, særlig kedeligt er det, om det er et permanent værk. Bygges det for tilfældet, nå ja, så ved man, hvad det er, som boderne på en torveplads. I lavlande som Danmark må man nok bruge jord og betonplader, og der må regnes med frosten, som løfter og skubber med sædernes opbygning«.

Ud fra disse overvejelser blev den nye, ombyggede friluftsscene indrettet som et amphiteater med græsbeklædte tilskuerrækker, placerede forskudt fra hinanden i forskellige niveauer på de skråningner, som etableredes, og med fliser (Bellahøj Flisen) og plader af beton, og nu tillige østvendt. Omkring teatret plantedes bl.a. træer, rækker med popler, blomster, og rosenbuske som ved det oprindelige teater.³⁵

Anlæggelsen af teatret blev påbegyndt i 1952-53 og blev afleveret færdigt til Københavns Kommune i 1954. Egentlig ville C. Th. Sørensen helst have udformet det nye teater efter de planer, som var blevet udført ved Dybbøl-projektet, med »...en skålform med rund flad bund, scene eller arena. Sidernes højdeforhold er en på tre, siddepladser som i mine andre teatre, men adgangen sker ad

Bellahøj friluftsteater efter ændringen ved arkitekt, professor C.Th. Sørensen. Tegning fra 1952 med regulering af selve scenen 1977. Stadsingeniørens direktorat, Parkafdelingen.

krumme ramper, hvor forløbet er bestemt af forskellen mellem det fald, der passer for siddepladserne, og det som magelige ramper kræver«.

Dog gennemførtes nogle af det tidligere, men desværre skrinlagte projekts ideer ved det nye Bellahøj Friluftsteater. Herom skrev C. Th. Sørensen:

»Da vi formede Bellahøjteatret, var der en teatermand med som rådgiver. Jeg kom stiltfærdigt frem med tanken om at forme det, som jeg tænkte det på Dybbøl, men det afviste den iøvrigt så rare mand. Skuespillere vil kun optræde i de sceneformer, de er vant til. Da alt var næsten færdigt, døde denne teatermand, som jeg ikke

husker navnet på, og han blev efterfulgt af Svend Meth-
ling, som i første møde sagde, at dette burde have været
formet som Shakespeare's teater«.

Det nye, moderne friluftsteater og højhusene på Bellahøj vakte stor opmærksomhed, idet et stort boligområde fik muligheder for at udforme kulturelle aktiviteter på det nye parkteaters friluftscene med en fin akustik og med ca. 3.000 pladser til rådighed.³⁶

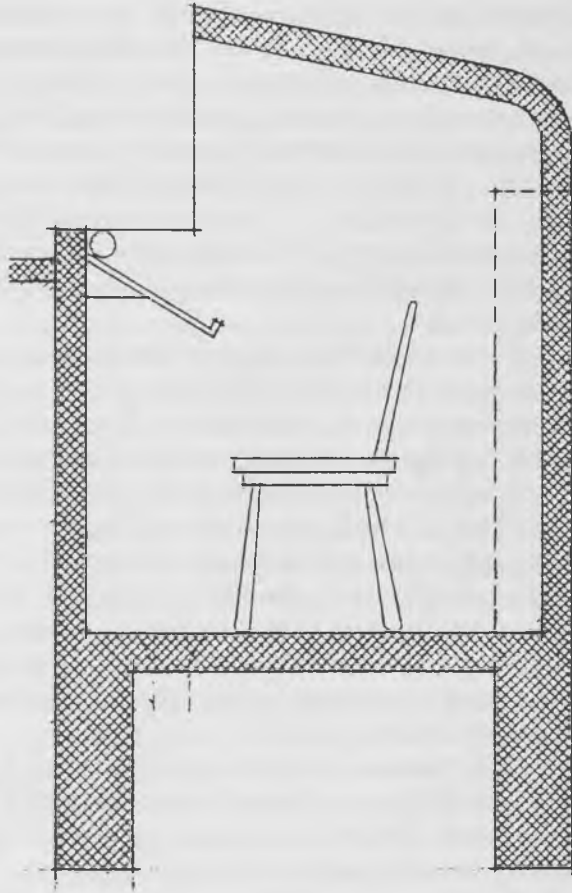
Friluftsteatret under kommunal drift

Desværre blev det nye friluftsteater på Bellahøj ikke udnyttet i samme udstrækning som det tidligere, til trods for de væsentlige forbedringer for både de optrædende og tilskuerne. Institutionen Københavns Kommunes Parkteater, stiftet i 1947, opførte igennem 1950'erne lejlighedsvis enkeltstående teaterforestillinger i byens parker. Som mødeplads blev Bellahøj Friluftsteater hovedsagelig anvendt til koncertarrangementer, politiske møder, sportsstævner og folkedans, mens egentlige teaterforestillinger var sjældne!

I 1950'erne og 1960'erne prægedes teaterlivet på Bellahøj alene af Københavns Kommunes Parkteaters forestillinger, hvor et stykke blev forevist en eller to aftener. Ved genåbningen i 1954 blev to forestillinger spillet på Bellahøj Friluftsteater, men kun med én opførelse for hvert stykke. Den 30. juni 1954 fandt premieren på Kaj Munks stykke »Den Kærlighed« sted på Bellahøj, for derefter at blive opført i byens øvrige parker. Desuden var Pergolesis komiske operaballet »Livieta og Tracollo« på programmet, samt en lille børneforestilling »Caspars Fataliteter« ved Helge Jørgensens Marionetter.

I »Den Kærlighed« medvirkede bl.a. Tove Maës, Sigurd Langberg og Bertel Lauring i Sam Besekows iscenesættelse. Holger Boland iscenesatte »Livieta og Tracollo«, mens anmelderen og dirigenten Sverre Forchhammer stod for den musikalske ledelse; dansene arrangeredes af Fredbjørn Bjørnsson. Stykkets roller blev spillet af Monna Ry Andersen, Holger Boland, Viveca Segerskog og Fredbjørn Bjørnsson, mens Erik Nordgreen udførte dekorationerne. Sommeren 1959 fik friluftsteatret besøg af Det Kongelige

Sufflørkasse til Bellahøj friluftsteater. Tegning af arkitekt Tyge Hvass, den 30. oktober 1953. Stadsingeniørens direktorat, Parkafdelingen.

Teaters sommerturneforestilling, og to aftener i træk opførtes »Som man behager«.

Ligeledes blev Bellahøj Friluftsteater benyttet ved flere udenlandske gæstespil, som arrangeredes i kommunalt regi. I 1954 opførte »Det norske Gæstespil« således »Scapins skøyerstreker«; i 1960 besøgte »Stockholms parkunderholdning« København, og på Bellahøj opførtes Just Scheus og Ernst Nebhuts musikalske lystspil »Så sant som jag ljugar«. I 1961 besøgte »Oslo parkkvelder« København med forestillingen »Den indbildte Syge«; i 1962 fandt en »Teaterkabaré« sted, hvor »Stockholm Stads Gæstespil«

opførte Birgit Cullbergs ballet »Eden« til musik af Hilding Rosenberg, danset af Kari Sylwan; »Baskiske danser« af Barbro Thiel; et teaterstykke for en person, »Quist«, skrevet af Alf Henrikson; et operetteudtog og endelig optrådte sangkvartetten »papagojorna«. Desværre kunne forestillingen ikke gennemføres uden problemer, idet der opstod »...forstyrrelser fra ungdommelige elementers side«. Det blev således et stadigt større problem at gennemføre friluftsforestillinger på Bellahøj, idet unge ballademagere forstyrrede flere forestillinger, hvorfor politiet måtte være til stede ved flere lejligheder.

I 1960'erne fik flere unge dramatikere og skuespillere lejlighed til at medvirke under Københavns Kommunes Parkteaters årlige »sommerturnéer« i hovedstaden. Blandt de forestillinger, som også blev spillet på Bellahøj, var Erik Knudsens sangspil, »Det er ikke til at bære«, frit dramatiseret efter Georg Büchners »Leonce und Lena«. Musikken til forestillingen var komponeret af Per Nørgård, mens dekorationen udførtes af Erik Nordgreen. I forestillingen, der instrueredes af Carlo M. Pedersen, medvirkede bl.a. Olaf Ussing, Karen Lykkehus, Søren Elung Jensen, Lone Hertz og Torben Jetsmark. Musikken blev dirigeret af Børge Roger Henriksen, mens koreografien og pantomimen arrangeredes af Danny Andersen.

I 1965 opførtes Goldonis »Een Tjener og To Herrer«, bearbejdet af Klaus Rifbjerg og Jesper Jensen, hvor bl.a. Bertel Lauring, Lene Vasegaard, Miskow Makwarth og Elga Olga medvirkede. Forestillingen instrueredes af Olaf Ussing.

Ved Københavns 800-års jubilæum i 1967 lod Københavns Kommunes Parkteater jubilæumsspillet »Til hver en Tid« opføre. Stykket, der også blev spillet på Bellahøj, var skrevet af Steen Albrechtsen, inspireret af bl.a. Holger Rützebecks »Lille rimkrønike for skolen« og andre historiske skildringer af byens liv. Hertil arrangerede Hans-Henrik Ley musikken i samarbejde med Erik Moseholm; Paul Valjean varetog koreografien, mens Erik Nordgreen udførte dekorationerne. I forestillingen, der instrueredes af Søren Melson, medvirkede bl.a. Bodil Udsen, Eik Koch, Lone Bastholm m.fl.; musikken udførtes af Cæsar, Torben Munch, Hugo Rasmussen og Erik Moseholm.³⁷

I 1969 besøgte Waage Sandøe Petersens »Det ny Friluftsteater«

bl.a. Bellahøj Friluftsteater, hvor Marvin Drzics skuespil »Kys, Kram og Kræmmersjæle« opførtes. I de følgende par år vendte dette teater tilbage til byens parker, deriblandt Bellahøj, og fik i 1971 succes med bl.a. Heinrich von Kleists »Den ituslåede Krukke«, som forfatteren Henning Nielsen havde oversat; medvirkende i forestillingen, der instrueredes af Hans Henrik Krause, var bl.a. Karl Stegger og Tove Maës.³⁸

I 1970'erne blev Bellahøj Friluftsteater dog mere benyttet til koncerter, stævner o.l. end til teaterforestillinger. I enkelte tilfælde følte lokale borgere, at friluftsscenen var arnested for uro og støj. I 1971 og 1972 foreslog et lokalt blad, Brønshøj-Husum Avis, at friluftsteatret, omtalt som »Bjergfæstningen«, burde nedlægges, eftersom det kun sjældent blev anvendt til dets egentlige formål. Endvidere henvistes til den uro, som havde skæmmet teatrets liv ved de seneste forestillinger, politiske møder o.l. – I en artikel, hvor såvel borgmester Wassard som stadsgartner Helge Degnbol blev angrebet, betegnedes friluftsscenen som et overflødigt »illusionsteater«, der nemt kunne omdannes til »kælkebakke«, og med stigende ejendomspriser burde friluftsteatret i stedet anvendes til mere nyttige formål.

Fra Københavns Kommunes side afvist kravet om nedlæggelse af friluftsteatret. Siden 1970 havde Bellahøjparken været henlagt under Stadsingeniørens Direktorat, Magistratens 4. afdeling, og selvom området i 1958 og 1959 blev skønnet for værdig til en egentlig fredning, var fredningsdeklarationen ikke blevet tinglyst. Derfor var det principielt muligt at sløjfe friluftsteatret. Men set i forhold til parkens areal på ca. 660 ha (svarende til ca. 825 villagrunde) optog friluftsteatret kun en mindre del af området, nemlig ca. 1 ha. At teatrets akustik skulle være særlig dårlig blev ligeledes afvist, og mht. publikumsfaciliteter tålte Bellahøj Friluftsteater udmærket at blive sammenlignet med de øvrige danske friluftsteatre. Direktoratet indrømmede, at teatret ikke igennem en årrække var blevet anvendt til dets egentlige formål, selvom kulturforvaltningen, Magistratens 1. afdeling, havde arrangeret enkelte kulturbegivenheder på Bellahøj. Tanken om en nedlæggelse af Bellahøj Friluftsteater blev derfor afvist, idet direktoratet fastslog: »...det er vist endnu for tidligt at fastslå, at interessen for friluftsteaterforestillinger er døet hen for tid og evighed«.

Selvom friluftsteatret i 1970'ernes begyndelse ikke blev anvendt i samme udstrækning som i de tidligere år, idet gadeteatrenes og gøglernes opvisninger blomstrede op i byens sommerliv, betød det ikke, at interessen for friluftsteatret blev svækket. Sidst i 1970'erne vendte teatergrupper tilbage til Bellahøj, og fra Københavns Kommunes side blev man atter opmærksom på friluftsteatrets berettigede eksistens i byens kulturliv.³⁹

I 1976 opførtes Rune Lindstrøms skuespil, »Et spil om en vej der til himlen går«, hvor bl.a. Manja Mourier, Jess Ingerslev og Kai Holm medvirkede. I samme år blev friluftsteatrets tilskuerrækker forsynet med nye fliser. To år senere, i 1978, optrådte teatergruppen Vaganterne på Bellahøj Friluftsteater, engageret af Københavns Kommunes Sommerunderholdning til at underholde i byens parker. På friluftsteatrets 40-års dag fik Holbergs »De Usynlige« premiere, dog uden at kommunen markerede jubilæet. Endvidere opførte Vaganterne i juli 1978 en børneforestilling, en fransk anonym farce fra 1700-tallet, »Hvem Narrer Hvem?«, som foruden på Bellahøj også blev spillet i andre af byens parker.⁴⁰

Friluftsteatrets renæssance i hovedstaden. Årene 1979-1988

I 1979 vendte Københavns Kommune atter tilbage til traditionen, hvor en forestilling blev opført på Bellahøj gennem en længere periode i sommermånederne. Forestillingerne var gratis for publikum, hvilket dog ikke medførte, at publikum viste øget interesse for friluftsteatret. Københavns Kommunes Sommerunderholdning lod Hostrups syngespil »Genboerne« sætte op, og desuden engageredes Jytte Abildstrøms børneteater til at optræde i truppens »Sommer Telt«, der rejstes nær friluftsscenen. Tillige arrangeredes tre aftener med et traditionelt »Kom og syng med«-stævne, og sidst i august optrådte folkedanserne fra »Tingluti«.

Baggrunden for Københavns Kommunes fornyede interesse for at benytte Bellahøj Friluftsteater i 1979 var, at netop dette friluftsteater, som det eneste opført til formålet i hovedstaden, kunne fremvises som eksempel på et enestående friluftsanlæg, som talte sammenligning med udenlandske friluftsteatre. I sommeren 1979 stod staten og Københavns Kommune for et større jubilæumsarrangement i forbindelse med Universitetets 500-års jubilæum. Foruden et stort udbud af fortrinsvis gratis, men bekostelige, un-

derholdningsarrangementer, lod kommunen »Genboerne« sætte op. Om overvejelserne ved atter at benytte friluftsteatret ved Universitetsjubilæet anførte borgmesteren for magistratens 1. afdeling, Bent Nebelong, i den officielle redegørelse for byens sommerunderholdning:

»Toppen af underholdningskransekragen bliver netop opførelsen af Jens Chr. Hostrups fornøjelige studenterkomedie »Genboerne« på Bellahøj Friluftsscene. Forestillingen opføres i anledning af Universitetets 500-års jubilæum.

Så er forestillingen endda udover det klimatiske aktuel på en række andre områder som ulandshjælp og nordisk samarbejde og gæstearbejderholdning. Friluftsscenen på Bellahøj har i den sidste halve snes år stort set ligget ubenyttet hen. Vi håber nu bl.a. gennem opsætningen af »Genboerne« at skabe nyt liv omkring den smukke amfiteatraliske friluftsscene med 6-7000 tilskuerpladser.«

I Hostrups »Genboerne« medvirkede bl.a. Torben Jetsmark; Kirsten Vaupel, Berrit Kvorning, John Hahn-Petersen og Eik Koch. Den ansvarlige kunstneriske leder var Karen Marie Løwert, mens Erik Bent Svendlund, kendt fra de fynske friluftsspil, instruerede. Selvom pressens omtale var pæn over for forestillingen, blev den ikke en større publikumssucces, idet vejret i spilleperioden på tre uger, fra sidst i juni og til midten af juli, medførte flere aflysninger. Men trods vejret oplevede de medvirkende dog en enkelt aften med ca. 2.000 mennesker på tilskuerrækkerne. Således blev det heller ikke den sommer konstateret, om friluftsteatret kan rumme mere end ca. 3.000 tilskuere, som arkitekten C. Th. Sørensen selv anslog det maksimale publikumstal til. – Opsætningen af »Genboerne« medførte imidlertid en fornyet interesse for Bellahøj Friluftsteater, idet en kreds af private teaterinteressede borgere året efter ønskede at spille teater på Bellahøj i en længere periode, således som det havde været tilfældet før den gennemgribende ombygning i 1950'erne.⁴¹

1980 blev for alvor året, hvor Bellahøj Friluftsteater igen kom til

at vise dets eksistensberettigelse. I samme år fortsatte Københavns Kommune med en række tilbud i sommerhalvåret, der hidtil havde været gratis for borgerne og byens turister. Samtidig måtte kommunen justere og forny de økonomiske retningslinjer i kulturpolitikken. Borgmester Bent Nebelong indstillede således i marts 1980 til Borgerrepræsentationen, at sommerunderholdningen skulle yde et økonomisk bidrag til dækning af udgifterne.

Der skulle således for første gang i ni år tilgå kommunen indtægter »...ved opkrævning af entré til dertil egnede af Københavns kommunes sommerunderholdningsarrangementer«. Det var således »...tanken, at der i forbindelse med den planlagte friluftsforestilling på Bellahøj i juli tages en entré på 10 kr. pro persona«, samt ved koncerter i Bymuseet og de teaterforestillinger og koncerter, som arrangeredes i Nikolaj kirke. Det blev endvidere fremhævet, at forslaget måtte ses i sammenhæng med »...de krav, der samtidig stilles vedrørende teatre og underholdning«. Dog formodede magistraten, at betalingsprincippet næppe ville »...afholde publikum fra at tage imod tilbuddet«, og det tilføjes:

»Det skal i denne forbindelse også nævnes, at såvidt vides er København det eneste sted i landet, hvor man hidtil har kunnet gå til store friluftsforestillinger gratis. Såvel ved H.C. Andersen spillene i Odense, Vikingspillene i Frederikssund og ved friluftsspillene på Nyborg Vold har betalingsprincippet altid været en selvfølge«.

Det er korrekt, at Københavns Kommunes lejlighedsvis friluftsforestillinger – som i øvrigt kun blev opført en eller to aftener på byens stationære friluftsteater – hidtil havde været gratis for borgerne, men sammenligningen med visse af provinsens friluftsforestillinger svarede ikke til virkeligheden. Ved de ovenfor nævnte friluftsteatres virksomhed blev der opkrævet entré, men ingen af teatrene blev drevet af de respektive kommuner alene. Som det var tilfældet førhen på Bellahøj skete friluftsforestillingerne i Nyborg, Odense og Frederikssund på initiativ af private foreninger eller en kreds af private borgere, som viste interesse og lagde betydelige kræfter i at give den enkelte by en kulturattraktion, som endog kunne tiltrække turister til de lokale områder.

Bellahøj friluftsteater med punkthusene i baggrunden. Foto 1970, Københavns Bymuseum.

Derfor måtte der nødvendigvis opkræves entré til forestillingerne, idet kommunens tilskud ikke kunne dække omkostningerne ved driften. Derfor var »betalingsprincippet« en selvfølge ved provinsens lokale egnsspil og friluftsteatre. Ved beslutningen om at opkræve entré ved f.eks. friluftsforestillinger på Bellahøj og i andre af byens parker blev det samtidig afgjort, »...at de arrangementer, hvortil der tages entré ikke vil blive annonceret i regionalradioens udsendelser«. Dermed blev en ellers vigtig mulighed for nødvendig omtale af friluftsteatrets virksomhed begrænset. Men forslaget, der i øvrigt realiseredes, var ikke gennemførligt uden videre, idet der normalt ikke kan opkræves entré ved adgangen til offentlige parker. Men problemet blev løst ved, at et eventuelt overskud ikke måtte tilfalde enkeltpersoner eller kommercielle interesser. Hermed blev den tidligere praksis ved Bella-

høj Friluftsteaters drift, fastlagt ved Borgerrepræsentationens afgørelse i 1944, atter aktuel.⁴²

Samme år, 1980, foranledigede Københavns Kommune, at teatergruppen Tribunen engageredes i sommerunderholdningen med forestillingen »Kærlighed og Kontanter« instrueret af Torben Jetsmark. Stykket opførtes i perioden 1. juli til 23. juli, men kunne dog forlænges i yderligere en uge, hvis vejret medførte et tilsvarende antal aflysninger. Her blev opkrævet en entré på 10 kr. Kommunen budgetterede med et tilskuertal til de i alt 20 opførelser på 15.000 mennesker, dvs. 750 tilskuere pr. aften. Dette tilskuertal lå dog i overkanten af, hvad der måtte kunne forventes ved friluftsforestillinger i hovedstaden, set på baggrund af f.eks. det tidligere års tilslutning til »Genboerne«.

Endvidere ønskede en privat gruppe borgere i sommeren 1980 at etablere et årligt friluftsspil på Bellahøj, som ikke burde stå tilbage for f.eks. spillene på Nyborg Vold. Blandt initiativtagerne til den selvejende institution, Københavns Friluftsspil, var Kurt Nielsen, Toney Courtney og Kai Guldstad. En kreds af garanter trådte til, og Københavns Kommune ydede et tilskud på 60.000 kr. ved etableringen. Dertil skulle gennemførelsen af et årligt friluftsspil i en længere sommerperiode sikres ved entréindtægterne. Endvidere skulle de medvirkende skuespillere hovedsageligt bestå af amatør talenter, men hjulpet af professionelle instruktører, dirigenter, koreografer og scenografer.

Ved den første forestilling i Københavns Friluftsspils regi, »Landmandsliv«, fik arrangørerne hjælp fra Preben Kaas, der instruerede, og Otto Lington dirigerede sit eget orkester. Spilleperioden var fastsat til tiden 8. – 21. august med rimelige billetpriser på 25 kr. for en voksen og 12 kr. for et barn. Københavns Kommune deltog aktivt i annonceringen, idet »Landmandsliv« blev en del af byens sommerunderholdning. I alt 70 amatørsangere og -skuespillere medvirkede i forestillingen, som trods et dårligt vejrlig opnåede at blive en succes for de 1200 gæster, omend ikke alle omkostninger kunne dækkes ind ved entréindtægterne alene.⁴³

I de følgende år fulgte en række opsætninger af forestillinger, som publikum ellers ikke ville få lejlighed til at se i hovedstaden, specielt inden for operette- og musicalgenren. F.eks. opførtes i 1981 »Champagnegaloppen«, instrueret af Helge Scheuer og med

Torben Ellegård som dirigent for et 22-mands orkester, bestående af amatørmusikere, der derved fik lejlighed til at opleve et større publikum, og i samspil med teatrets øvrige aktører. I alt 130 medvirkede ved opsætningen af »Champagnegaloppen«, der skulle spilles 17 gange ialt. Fra Københavns Kommunes side vistest velvilje over for Københavns Friluftsspil, og formanden Bengt Johannesen. I programmet for byens sommerunderholdning introduceredes amatørforestillingen med bl.a. disse ord:

»Sidste sommers spil »Landmandsliv« blev en succes, selvom vejrguderne gav forestillingen den koldeste skulder i mands minde. En anden post, der svigtede forestillingen, var de københavnske anmeldere.

I kulturpolitikken prioriteres amatørerne højt i tale og skrift, men det kniber med den økonomiske opbakning. Københavns Kulturfond har levet op til de gode intentioner og ydet tilskud til det modige initiativ.«

For Københavns Kommune betød den øgede interesse for Bellahøj Friluftsteater, at andre, professionelle teaterfolk, blev opmærksomme på friluftsscenen eksistens. I sommeren 1981 blev Goldonis komedie »Tjener for to Herrer« opført med Tribunens aktører, bestående af bl.a. Torben Jetsmark, Holger Perfort og Ole Thestrup. Billetprisen var fortsat 10 kr. for de 20 forestillinger, som Københavns Kommune købte af teatret.⁴⁴ I det følgende år, 1982, opførtes tre forskellige forestillinger på Bellahøj Friluftsteater og med stor søgning fra publikum. Genrerne var vidt forskellige, men derved blev forskellige interesseområder tilgodeset.

Friluftsteatrets sæson indledtes i dagene 14. – 17. juli med »Den kongelige Ballet under åben himmel«. I kommunens officielle program for sommerunderholdningen anførtes bl.a. følgende om arrangementet: »Når lige undtages Pantomimeteatret i Tivoli er balletforestillinger i det fri en nyskabelse under vore himmelstrøg«. Imidlertid var der, som tidligere anført, blevet gennemført en balletforestilling i 1943. – Ved forestillingen præsenteredes en række uddrag fra kendte balletter, danset af ti solister fra Den Kongelige Ballet.

Forestillingen bød på et program hovedsageligt bestående af

udtog af Bournonvilles balletter. Desuden havde to opsætninger Danmarkspremiere: Dels balletten »Greetings« i Nils Christies koreografi; kostumer af Keso Dekker og til musik af Igor Stravinsky; danset af bl.a. Dinna Bjørn og Frank Andersen; dels et »Bournonville-Divertissement« med rekonstruktioner af Dinna Bjørn.⁴⁵

Efter gæstespillet med danserne fra Den kongelige Ballet fulgte Caféteatrets forestilling »Den utro hustru« i »kommunens Bella-højspil«. Fra magistratens 1. afdeling ønskede man således at være »...tro mod det smukke amfiteater på trods af det danske vejrlig, som ikke altid er samarbejdsvilligt«. I middelalderfarcen medvirkede bl.a. Benny Poulsen, Maria Stenz og Lene Vasegaard, i Peter Elung-Jensens instruktion. Vejret var med forestillingen, og ved flere aftener morede tusinder af Københavnerne sig i løbet af spilleperiodens 20 forestillinger.

Sidst på sommeren fik Københavns Friluftsspil succes med Emil Reesens operette, »Farinelli«, instrueret af Helge Scheuer, mens den unge og talentfulde dirigent Jørgen Fuglebæk dirigerede Birkerød Musikdramatiske Forenings 40 mands store teaterorkester, der har specialiseret sig i opera- og operettemusik. Trods den sene spilleperiode, fra 20. august og til den 10. september, var forestillingen velbesøgt.

I efteråret 1982 gav den øgede benyttelse af friluftsteatret anledning til, at Stadsgartnerens kontor lod scenen og de nærmeste omgivelser omkring teatret »retablere«. Igennem de fire foregående sæsoner var scenearealet blevet forsynet med en træscene. I sin tid havde C. Th. Sørensen dog foreskrevet en grusbelagt asfaltbelægning. Foruden »scenegulvet« blev beplantningen bag scenen fornyet, »...således at man ved en hækplantning danner grundlag for udformning af kulisser, således som det forefindes bl.a. i Hannover og på Drottningholm«, anførte stadsgartneren.⁴⁶

Da Københavns Kommune atter i en periode vendte tilbage til at benytte Bellahøj Friluftsteater, blev friluftsscenen i de følgende år hovedsageligt anvendt af Københavns Friluftsspil, hvorimod sommerunderholdningens øvrige teaterforestillinger henlagdes til andre af byens parker. Men takket være kredsen bag amatørforestillingerne, og ikke mindst produktionschefen indtil 1988 Kurt

Musicalen »Annie Get Your Gun« på Bellahøj friluftsteater 1984. Annie spilles af Anne Lind. Til højre står »Siddende Tyr« spillet af Poul Olsen. Poul Olsens privatarkiv.

Nielsen, fik københavnernes alligevel lejlighed til at se en række operetter og musicals. I 1983 opførtes »Pinafore«; 1984 »Annie Get Your Gun«, der blev set af ca. 13.000 tilskuere; i 1985 »Can Can«; derpå fulgte »Sommer i Tyrol« i 1986; og endelig formåede Københavns Friluftsspil at opføre »My Fair Lady« i 1987, som 10.000 tilskuere overværede i løbet af 23 forestillinger, trods en meget kold og fugtig august måned.⁴⁷

Blandt instruktørerne må, foruden Helge Scheuer, nævnes Ib Flemming Hansen og Francis Berg; orkestret bestod af amatør-musikere fra de bedste harmoniorkestre i hovedstadsområdet. Netop med harmoniorkesterbesætningen (som i 1938) har forestillingerne kunnet gennemføres under bedre omstændigheder end tidligere, idet messing- og træblæserne egner sig bedre ved musikudøvelse under åben himmel. Foruden Jørgen Fuglebæk har bl.a. Niels Granvig dirigeret orkester og kor. Gennem flere år skabte Birgitte Landsvig særdeles smukke kostumer og en stilfuld scenografi til forestillingerne.

Musicalen »Can-Can« på Bellahøj friluftsteater 1985. Til venstre Poul Olsen, til højre Inge Ingemann. Poul Olsens privatarkiv.

Medvirkende til Københavns Frilufts Spils succes gennem årene var, at adskillige hundrede frivillige deltog i arbejdet med årets opsætninger, der hovedsageligt måtte drives ved hjælp af entréindtægter, mens kommunen og private har indvilliget i at yde økonomiske garantier. Til løsning af de mange praktiske problemer bidrog en støtteforening med hjælp og bistand. – I sommeren 1988 opførtes med succes musicalen »Show Boat«, instrueret af Jens Brenaa og med Susanne Dyhr som dirigent.

Det mindskede ikke interessen for forestillingerne, at Københavns Kommune igen gav andre teatre lejlighed til at optræde på

Bellahøj. I 1985 opførte Helsingør Friluftsteater »Frøken Nitouche«, og i sommeren 1986 blev Folketeatrets folkelige succes »Skatteøen« spillet på Bellahøj Friluftsteater.

Afslutning

Gennem årene er det hos mange Københavnerne blevet en fast tradition at besøge årets friluftsforestilling. Her har publikum kunnet opleve f.eks. en operette, som i musikalsk og scenisk henseende har haft et bemærkelsesværdigt stort format. Mens f.eks. teaterorkestrenes format i dag alene indskrænker sig til hovedsageligt ca. 4 – 6 musikere, har teaterorkestret på Bellahøj ofte haft en størrelse på ca. 30 musikere. Tillige har instruktørerne formået at udnytte friluftsteatrets sceniske muligheder med morsomme og vittige detaljer, som har gjort forestillingerne festlige, og dermed har fremhævet friluftsteatrets enestående muligheder og format.⁴⁸

Selvom Bellahøj Friluftsteater, trods dets enestående format og egnethed som centrum for realiseringen af det folkelige teater, ikke siden ombygningen er blevet anvendt i samme udstrækning som førhen, har det alligevel dannet rammen om forestillinger til gavn for det store publikum, som det etablerede teater stræber efter, men som kun sikres ved et kunstnerisk format, som desværre fortrænges. På Bellahøj Friluftsteater har det i dag nedlagte selskab Københavns Frilufts Spil formået at opsætte store operetter og musicals med det store teaterorkester og mange talentfulde medvirkende, hvoraf navnlig flere unge mennesker er blevet »opdaget« af det etablerede teater, hvis opsætninger i øvrigt ikke uden videre må overføres til friluftsteatret.

NOTER OG HENVISNINGER

1. En række teaterformer kan betegnes som friluftsteater, f.eks. middelalderens passionsspil; fyrsternes optog, og teaterforestillinger i hovedstædernes centrum ved festlige lejligheder, eller ved egnesspil o.l. Men i en forskningsmæssig sammenhæng forstås friluftsteater, eller

”naturteater” som en særlig udviklet måde, hvor teatrets virkemidler overfor dets publikum kan udnyttes. Der kan derfor med rette skelnes mellem friluftsspil, der i princippet kan foregå hvor som helst, og det friluftsteater, der er tilpasset landskabet, og som oftest vil

- præge valget af forestillinger. Bellahøj Friluftsteater hører til den sidstnævnte kategori, idet der netop er tale om et friluftsteater, som er anlagt til formålet. Friluftsteatrets historie og udvikling i dansk sammenhæng er navnlig behandlet i den ældre litteratur, jf.: Michaëlis, Sophus: Shakespearefesten paa Kronborg. I: Lemkow, Victor (Ed.): Teatret. XV. Aarg. Hft. 18. Juli 1916. Kbh. 1916, pp. 138-142; Nygaard, Georg: Friluftsteatre. I: Clausen, Julius & Krogh, Torben (eds.): Danmark i Fest og Glæde. Bd. V. Kbh. 1935, pp. 306-309. Boe, Ernst: Friluftsteater i Hjørring. I: Havekunst. 25. Aarg. Kbh. 1944, pp. 49-56; Langkilde, Eywin: Andre Have- og Friluftstatre. I: Havekunst. 25. Aarg. Kbh. 1944, pp. 57-61; Ulrichsen, Niels: Friluftsteatre. I: Fællesrådet for havekultur og landskabspleje. Skrift nr. 13. Gentofte 1962; Dyrbye, Martin: Teatret i fri luft. Kronik i: Berlingske Tidende den 6. juli 1988; Bernsen, Christina: Friluftsteatret i Dyrehaven. I: Fra Taarbæk og Dyrehaven. Lyngby-Bogen 1989. Historisk-topografisk Selskab for Lyngby-Taarbæk Kommune. Lyngby 1989, pp. 143-214.
2. Hejle, Thomas P.: Friluftsscenen paa Bellahøj. I: Johansen, Kaj (red.): Beretning om Landbrugsudstillingen paa Bellahøj 1938. Kbh. 1939, pp. 413-418.
 3. *ibid.* p. 415; anden præmien deltes mellem lektor, dr.phil. Henrik Ussing, Sorø, og førstelærer C.J. Andersen, Vester Sottrup, for henholdsvis skuespillene "Paa Trolleborg" og "Gry".
 4. Officielt Program. Hvor...Hvad...Hvornaar? Landbrugs-Udstillingen. Bellahøj 17.-26. Juni 1938; heri spec. p. 15.
 5. Hejle, *op.cit.* p. 413-418; Poulsen, Adam: En Skuespillers Erindringer. Kbh. 1961, pp. 266-271.
 6. Om arkitekten Tyge Hvass, jf. Villads Villadsens art. i: Dansk Biografisk Leksikon. Bd. 6. Kbh. 1981, p. 626. – En skildring af friluftsteatrets udseende ved åbningen findes i en artikel, skrevet af Fredrik Nygaard, i Nationaltidende, den 17. juni: "Forsommerens Melodi over Bellahøj".
 7. Nygaard, Fredrik: Ske Bonden hans Ret. Friluftsfestspil i 5 Billeder i Anledning af 150 Aaret for Stavnsbaandets Løsning. Kbh. 1938; Program for. "Friluftsteatret paa Bellahøj". Kbh. 1938; om Fredrik Nygaard, jf. Sven H. Rossels art. i Dansk Biografisk Leksikon, Bd. 10. Kbh. 1982, pp. 583-584.
 8. Om Johs. Andersen, jf. Nils Schiørrings artikel i: Sohlmans musikleksikon. Bd. 1. Stockholm 1975, p. 134. – Johannes Andersen: Partitur. Musik til Friluftsspillet "Ske Bonden hans Ret"; klaverudg., samt finale; samt ork.stemmer til samme, håndskr.manusk., orig. st., Klampenborg 6/6-1938. I: Johannes Andersens Arkiv, Musikafd., Det kgl. Bibliotek.
 9. Nygaard, *op.cit.*, Forord.
 10. *ibid.*
 11. *ibid.*, Prolog, p. 5-6.
 12. *ibid.*, spec. "Femte Billede. Befrielse og Bryllup", p. 38; Johs. Andersen, ork. part., p. 38: clar. solo, 27 tkt. "Bryllupsmarsch". Vedr. ældre musiktraditioner ved bryllupper på landet, jf.: Jørgensen, Svend: Om spillemænd og spillemandsmusik. Fra en artikelrække i Hjemstavnsliv 1946. Ved Landsforeningen Danske Folkedansere. 1968; Staunholm, Frithiof & Larsen, Hans Peter: Spillemandsmusikken i det 19. århundrede. I: Modspil, nr. 8, Århus 1980, pp. 12-58.
 13. Nygaard, *op. cit.*, spec. pp. 44-48.
 14. Politiken, 22.6. 1938.
 15. Hejle, *op. cit.* p. 416.
 16. *ibid.*, pp. 416-418
 17. Berlingske Tidende, 18.6. 1938.
 18. Berlingske Tidende & Nationaltidende, 19.6. 1938.
 19. Politiken, 19.6.
 20. Skrivelse: Raadhuset, den 2. Maj 1944, Københavns Magistrat, Overborgmester Viggo Christensen, til Borgerrepræsentationen, U 680, Direktoratet for Stadsen faste Ejendomme. I: Stadsingeniørens Direktorat. Stadsgartnerens Kontor: J. nr. S.G., sg. 11, 25-a-3, heri følgende læg: Bellahøjparken; Friluftsteatret & Mødetilladelser 1966 og frem t.o.m. 1988. -Betegnelsen "Skrivelse" refererer herefter til ovenstående arkivalier.
 21. Program, Bellahøj Friluftsteater (BF), sæsonen 1939, "Helligtrekongersaften", Progr. f. Bellahøj Friluftsteater 1938-

- 1950, Det kgl. Bibliotek, Danske Småtryk; Skrivelse, *ibid.*; endvidere er hovedparten af forestillingerne 1940-1947 registreret i Hvem-Hvad-Hvor f. de enkelte år, samt i Universaloversigten i samme værk for året 1948.
22. Progr. f. BF, sæsonen 1940, "Gulddaa-sen"; Skrivelse, *ibid.*
23. Politiken, 1.7. 1941; Progr. f. BF, sæsonen 1941, "Eventyr paa Fodrejsen med Carl Alstrup".
24. Progr. f. BF, sæsonen 1942, "Molboerne"; Skrivelse, *ibid.*
25. Progr. f. BF, sæsonen 1943, "Værmlændingene"; »Nordiske Aftener paa Bellahøj«; Skrivelse, *ibid.*; Hvem-Hvad-Hvor, 1944, p. 477. – Solisterne i "Chopiniana" var kgl. solodanserinde Kirsten Gnatt, kgl. solodanser Svend Erik Jensen, kgl. balletdanserinde Lilian Jensen og kgl. første solodanser Børge Ralov.
26. Politiken, dagene 16., 22., 24.8. 1941; Hvem-Hvad-Hvor, 1942, p. 474; Hvem-Hvad-Hvor, 1943, p. 460; Hvem-Hvad-Hvor, 1944, p. 477; Progr. f. BF, sæsonen 1947, Helligtrekongersaften, arr.: Bellahøj Skole.
27. Skrivelse, *ibid.*
28. Progr. f. BF, sæsonen 1944, "Frøken Nitouche"; Beplantningsplan, Sommeren 1944, Stadsgartnerens Kontor, Sg. 11, 25-a-3: Bellahøjparken. Friluftsteatret. (Stadsingeniøren Direktorat, J. nr. S.G.)
29. Progr. f. BF, sæsonen 1946, "Lykkebar-net".
30. Progr. f. BF, sæsonen 1947, "Champagnegaloppen"; Hvem-Hvad-Hvor, Universaloversigten 1948.
31. Progr. f. BF, sæsonen 1948, "Bajadser"; Om ARTEs engagement i driften af Bellahøj Friluftsteater, jf.: Britta Lundquist: Arte gennem 40 år. Kulturpolitik i praksis. Kbh. 1986, pp. 21-23; endvidere findes div. udklip mv. i en omfattende scrapbog, venligst udlånt af skuespilleren Poul Olsen, der igennem årene har medvirket i flere forestillinger på Bellahøj Friluftsteater; heri forefindes kontrakter f. sæsonerne 1948 & 1949 ml. de medvirkende & ARTE, v. forretningsføreren Torben Eriksson. Politiken, 25. & 26.7. 1948; Berlingske Tidende, 26.7.1948; København, 26.7. 1948; Aftenbladet, 26.7. 1948; Socialdemokraten, 26.7. 1948; Nationaltidende, 26.7. 1948; Information, 26.7. 1948.
32. Progr. f. BF, sæsonen 1949, "Fuglekræmmeren"; Lunquist, op.cit. p. 22; Kontrakt, ml. ARTEs forretningsfører Torben Eriksson & medvirkende; Telegram, vedr. aflysning, afs. ARTE u. dato; div. avisudklip, omhandlende aflysninger mv. fra 15. – 21. 7. 1949, jf. scrapbog, anf. ovenf. B.T., 21.5; 11.6. & 20.6. 1949; Politiken, 20.6. 1949; Børsen, 20.6. 1949; Information, 20.6. 1949; Berlingske Tidende, 20.6. 1949; Socialdemokraten, 20.6. 1949.
33. Progr. f. BF, sæsonen 1950, "Hans Naades Testamente".
34. Vedr. ombygningen af Bellahøj Friluftsteater, jf. Stadsingeniørens direktorat, Stadsgartnerens Kontor, J. nr. S.G., sg.11,25-a-3: Bellahøjparken.læg.m. betegn. "Friluftsteatret". (Indeholder div. tegninger og planer fra Tyge Hvass & C. Th. Sørensen samt Stadsgartnerens beplantningsplaner & korrespondance vedr. etableringen, desuden forh. omkr. driften frem t.o.m. 1988). Endvidere fra samme, sg.11, 25-a-3 er benyttet læg m. betegn. "Mødetilladelser" 1966 og frem t.o.m. 1988. KB, Billedsamlingen, u. Bellahøj Dyrskuer, Nationaltidende, findes 2 billeder fra 1953, der viser C. Th. Sørensens friluftsteater, sign. F. 192907; vedr. professor C. Th. Sørensen virke, jf. Sørensen, C.Th.: Parkpolitik i Sogn og Købstad. Kbh. 1931; Sørensen, C.Th.: Havekunstens Oprindelse. Kbh. 1963 & Sørensen, C.Th.: Haver. Tanker og Arbejder. Kbh. 1975, pp. 170-75. – Jf. endvidere Åge Nicolaisens art. i: Dansk Biografisk Leksikon. Bd. 14. 3. udg. Kbh.1983, p. 311.
35. C. Th. Sørensen: Haver. Tanker og Arbejder, *ibid.*; Stadsgartnerens Kontor..., sg. 11, 25-a-3, tegn. 1953.
36. C. Th. Sørensen, *ibid.*
37. Progr. f. Københavns Kommunes Parkteater, 1947-1971, Det kgl. Bibliotek, danske småtryk; Stadsgartnerens Kontor..., sg. 11, 25-a-3, "Friluftsteatret".
38. Stadsgartnerens Kontor...,sg. 11, 25-a-3, "Mødetilladelser".
39. *ibid.*; vedr. truslen om nedlæggelse, jf. Bronshøj-Husum Avis, 18.2. 1971 &

- 20.7. 1972; læserbrev af H. Frederiksen, i samme blad, 3.8. 1972.
40. Program f. Københavns Kommunes Sommerunderholdning, 1978,-jf. Stadsgartnerens Kontor...,sg. 11, 25-a-3, "Mødetilladelser".
41. Progr. f. Københavns Kommunes Sommerunderholdning, 1979, Stadsgartnerens Kontor..., ibid.
42. Kulturborgmester Bent Nebelong, skrivelse til Københavns Borgerrepræsentation, marts 1980, jf. Stadsgartnerens Kontor,...ibid
43. ibid.; Program f. Københavns Kommunes Sommerunderholdning 1980.
44. Progr. f. Københavns Kommunes Sommerunderholdning 1981.
45. Progr. f. Københavns Kommunes Sommerunderholdning 1982.
46. Stadsgartnerens Kontor...,sg. 11, 25-a-3, »Friluftsteatret«.
47. Programmer for Københavns Friluftsspil, sæsonerne 1980-1987, jf. Københavns Friluftsspils arkiv. Det kgl. Bibliotek, Håndskriftafd. & Dramatisk Bibliotek.
48. C. Th. Sørensen: Haver. Tanker og Arbejder. Kbh. 1975, pp. 170-75.

Beslaglæggelsen af københavnske skoler til indkvartering af tyske sårede og flygtninge 1945

Indledning ved H. D. Gautier

På initiativ af gymnastikinspektør ved Københavns Skolevæsen H.P. Langkilde indsamledes i 1946 beretninger fra københavnske skolefolk om besættelsen. Beretningerne blev afleveret til Københavns Stadsarkiv, hvor de skulle være utilgængelige i 25 år.

Det tema, der fylder mest i beretningerne, er den omvæltning som beslaglæggelsen af skoler afstedkom, i enkelte tilfælde til kasernebrug eller internering af politi og militær i krigens tidligere år, i de fleste tilfælde til indkvartering af tyske flygtninge og sårede i 1945-46.

Oplevelsen af 9. april 1940 er et andet gennemgående tema, enkeltstående dramatiske begivenheder et tredje, medens ganske enkelte af beretningerne rummer mere præcise beskrivelser af forandringer af dagligdagen.

I 50-året for Danmarks befrielse og for indkvarteringen af den store flygtningestrøm i foråret 1945 bringes her uddrag af nogle af beretningerne, samlet om skolernes beslaglæggelse dette år.

Først bringes viceskoledirektør Valborg Battaglias beretning, dernæst udvalg af beretninger fra en række skoler. Til sidst bringes udsnit af to fristile fra 3. frimellem drenge på Strandvejskolen fra februar 1946.

Illustrationerne stammer fra Husum og Vanløse Skoler.

Teksterne er af redaktionen forsynet med enkelte noter.

Valborg Battaglia, Viceskoledirektør

Da den store flygtningestrøm i slutningen af februar og begyndelsen af marts 1945 satte ind for fuld kraft, begyndte også den tyske beslaglæggelse af vore skoler (i krigens år havde vi måttet afgive 5-6 store skoler til andet formål). Nu – efter at flygtningeskibene nogle gange ugentlig landsatte tusinde af sårede fra østfronten og civile flygtninge fra Danzig-egnene – krævedes vore skoler. Man »gik« blot ind på en skole og fremlagde inspektøren en lap papir,

hvorpå der stod, at skolen nu var underlagt besættelsesmagtens myndighed. Den 12. marts toges Holsteinsgade, Øster Farimagsgade, Randersgade og Vibarhus skoler. På dette tidspunkt mente tyskerne selv, at beslaglæggelsen ville vare 3 á 4 uger, idet man mente at ville sende flygtningene over Danmark til Vest-Tyskland! Fra 25/2 – 12/3 var der kommet 13.800 sårede og 12.200 civile. (En tysk læge hævder, at der de sidste år ikke har været plettyfus i Danzig-egnene – hvad der sikkert passer ellers ville være egne læger næppe efter 5/5 have kunnet bevare os for epidemier!) Snart toges flere skoler, først holdt tyskerne sig alene til Østerbro – men senere blev flygtningene fordelt byen over. Dog aldrig på Vesterbro – Den bydel holdt tyskerne sig fra. (Efter sigende, fordi der var ganske bestemte planer om at straffe bydelen ved et tysk bombe-angreb!)

I begyndelsen håbede vi at kunne bevare een skole i hvert kvarter, således at 2 á 4 skoler kunne »dele« bygningen fra kl. 8 til kl. 6.

Skolelederne lagde skemaerne om atter og atter, man søgte at skaffe hver klasse 2 lektioner mindst pr. dag. Klasselæreren tog da hovedfagene – en slags landsbyundervisning – udviklingen kuldkastede dog alle de første planer. Skærtorsdag toges 8 skoler, påskedag 15 skoler, således at vi d. 3. april havde afgivet 58 skoler; bevaret var kun en del små særskoler og filialbygninger samt Vesterbro.

Alligevel gav skolelederne ikke op. Retningslinierne var: »Hvor meget end tyskerne tager fra os – så skal vi søge at skaffe vore børn nogen undervisning. Vi vil holde forbindelsen mellem børnene og lærerne. Klasselæreren skal have mulighed for at holde sammen på sine børn. Ethvert lokale, der kan rumme børnene – må tages«. Alle kom os til hjælp: Præster, foreningsledere – private. Den store skole blev spredt ud over kvarteret i mange små afdelinger; det var såre vanskelige arbejdsvilkår for lærerne – og skolelederne – men alle ydede det mest mulige for at bevare skolen som børnenes værner i den meget underlige tid. De allerfleste børn kommer jo fra hjem hvor de en del af dagen (den almindelige skoletid) er uden opsyn, idet begge forældre har ude-erhverv. Skolen kunne ikke helt give slip på at berede børnene til lidt regelmæssigt arbejde. Selve kundskaberne blev det vel ikke just så meget med, men

Flygtninge indkvarteret i drengegymsastiksalen på Husum skole. Københavns Stadsarkiv.

blot *det* regelmæssige at komme hen til læreren – blot *det* gav dog en slags værn! Skolen søgte – skønt besættelsesmagten berøvede os vore skoler – dog at bevare forbindelsen med børnene og deres hjem.

Den 4/4 var flygtningetallet: 96.600 sårede og 158.680 civile. Den 23/4 var flygtningetallet ialt 306.780. Den 30/4 beslaglagde tyskerne de store firmaers lokaler, og da forholdene på gader og pladser var blevet mere og mere faretruende, besluttede skoledirektionerne d. 1. maj at standse al *skolegang*. Først d. 22 maj udsendtes der cirkulære om, at nu kunne skolegangen genoptages i den udstrækning det var muligt. Faktisk var lokaleforholdene endnu værre end før 5/5.

- 1) Flygtningene skulle blive på skolerne.
- 2) Mange skoler var lazaretter og hospitalet.
- 3) De øvrige var kaserne for »Brigaden« eller brugtes af vagthold af frihedskæmpere og som interneringslejre.

Nu – Den 23. marts 1946 har vi endelig (på 1 skole nær) fået vore skoler tilbage – men mange er stadig under istandsættelse. I årets løb lærte såvel børn som lærer evakueringens hårde vilkår at kende; intet under, at enhver skole, der »vender hjem«, højtideligholder første skoledag i egen skole på smuk og festlig måde!

Detlef Boolsen, Stevnsgades Skole

Det var 15. marts 1945. Den tyske flygtningestrøm var begyndt at vælte ind over landet; der kom dagligt store skibsladninger af dem til byen. Adskillige af byens skoler var taget i brug af Herrefolket, og vi skoleledere havde været til møder i Skoledirektionen, hvor vi fik besked om, hvilken naboskole vi skulle arbejde sammen med, såfremt fjenden skulle komme over os.

I det store frikvarter kom en dreng løbende op til mig: Hr. inspektør, der kommer en tysk officer!

Jeg var straks klar over situationen. Vi gik op på mit kontor, og mens han tog sin Verfügung frem, fortalte han mig på flydende dansk, at han havde rejst i Skandinavien i 26 år ... det ville altså sige, at han hørte til 5. kolonne. Skolen var beslaglagt. Min protest hjalp naturligvis intet. Men, han sagde, det drejede sig antagelig kun om 8 á 10 dage. For øvrigt optåede han forholdsvis høfligt på det tidspunkt var det jo begyndt at gå ad Helvede til for tyskerne og da jeg i samtalens løb sagde ham, at jeg selvfølgelig så på spørgsmålet, som alle anstændige danske gjorde det, hvilket altså vilde sige, at vi kun havde det brændende ønske: Gid Satan havde Jer alle sammen! så sagde han meget skikkeligt, at han godt forstod, at vi måtte se sådan på det. Skolebetjenten, der kom til stede og hørte vor samtale, gik ned på lærerværelset og sagde: Jeg er sgu bange for, at det ender med, at han skyder inspektøren deroppe!

Jeg forlangte, at samtlige faglokaler, deri også gymnastiksalene, ikke måtte røres, og det gik han med til; men i den Verfügung, som han fremviste, stod der bl.a., at jeg ikke havde noget at skulle ha' sagt på skolen. Jeg mindedes, at jeg engang havde skrevet under på noget ganske andet, og satte min lid til, at den Unterofficer, der skulle komme og tage kommandoen, ikke var klar over den side af sagen.

Da jeg havde fået ham på porten, gik jeg ned til personalet og

Suppe. Husum skole. Københavns Stadsarkiv.

børnene og fortalte dem, hvad der var sket. Mange græd, men de fleste var indædt rasende. De forbandede svin! lød det alle vegne.

To dage efter kom en dreng styrtende op til mig nede fra gården: Der står en officer og 20 soldater dernede! sagde han.

Jeg gik derned, og aldrig i mit liv har jeg set så uforskammet storsnudet ud, som da jeg sagde til dem: Ich bin der Director! Men det virkede. De smak hælene sammen og sagde Jawohl!

Og så fik de Befehl: Hele den ene hovedtrappe den, der går forbi kontor og tjenesteboliger skulle afspærres, ikke en tysker måtte komme på den. I forvejen havde jeg lavet en mængde skilte med »Zutritt verboten«, og de blev nu hængt op. Soldaterne sprang som kakerlakker og spærrede dørene ud til trappen med skriveborde, der blev stablet oven på hinanden. Til sidst gav jeg den Unterofficier ordre til hver formiddag at stille hos mig Zu Befehl, og også han sagde pænt: Jawohl, Hrr. Director!

Så kom de med store halmlæs. Skolebordene blev flyttet ud på

gangene, og på alle gulve blev der lagt et lag halm. Alt var klart til at modtage invasionen.

Til en begyndelse kom der ca. 400 mennesker, mest kvinder og børn og nogle ganske få ældre mænd. De fleste af dem kom fra Østpreussen; der var både by- og landboere, de fleste meget fattige, men der var dog også damer imellem. I de første dage blev der dagligt transporteret en del væk til andre lejre, men så kom der andre i stedet.

Der var en mængde spædbørn og adskillige blev født her og mødrene, som måtte tørre de smås numser med halm, hældte potterne ud i W.C.'erne i gården, så de snart blev tilstoppet, og det flød med uhumskheder. Vi havde mange vanskeligheder med at få danske håndværkere til at ordne det.

Vi vil faneme ikke rage i det nazistlort! sagde de. Men det blev da tilsidst ordnet, og sammen med Unterofficieren fik jeg lavet et reglement, så det ikke kunne gentage sig.

Undertiden kom han op på mit kontor om aftenen for at rådføre sig med mig. Det var det værste job, han i sit liv havde haft, sagde han. So viele unvernünftige Weiber på en gang. Men når de var genstridige, så hjalp det svært, at han sagde: der Director hat es befohlen!

Det var især vanskeligt at få dem til at åbne vinduerne, og på nogle af gangene stod der en stank som i Zoo. Haves rovdryrbure. De var så bange for at fryse. Gamle koner og mange småbørn døde. Ligvognen kom flere gange om ugen.

Vagtmandskabet havde det på visse områder strengt. Der blev ved at komme nye kvinder, og som en af mændene sagde: De var jo på alle områder rationiert, så de måtte hjælpe, så godt de kunne!

På denne tid var de allierede ved at gå over Rhinen, og hver dag stillede nogle af soldaterne på kontoret for at høre nyt på fronten. Jeg viste dem kortet, på hvilket jeg dagligt tegnede fronten op, og de fleste af dem sagde blot: Det er godt ... des før hører den forbandede krig op. Den tabte vi allerede i 42!...

En skønne dag forsvandt hele vagtmandskabet, og der kom en ny Unterofficier, Jacob Kreipl hed han og var fra München. Han var en usædvanlig flink lille mand, der gjorde alt for at hjælpe mig, så det hele kunne være i orden.

Klasseværelse 11 på Husum skole. Københavns Stadsarkiv.

Der var også en ganske brilliant Rothe-Kreutz-schwester, Frau Gorka. Sammen med en ung datter sled og slæbte hun døgnnet rundt for at hjælpe de mange syge.

Der var også en læge blandt flygtningene. Han var en stud. I begyndelsen kom han undertiden og bad mig oversætte noget for ham, når han fik medicin med dansk tekst. Efter kapitulationen fortalte jeg ham om de tyske koncentrationslejre. Det eneste, han havde at bemærke, var: Englische Propaganda!

Da det glade budskab var kommet d. 4. maj om aftenen, gik jeg ind til Frau Gorka og fortalte det. Der blev stor glæde i hele lejren. Nu skulle der i hvert fald ikke slås ihjel mere.

Et par dage efter kom Unterofficieren for at sige farvel. Han havde såmænd tårer i øjnene, og han forærede mig en Hirschfänger på et foto havde han set, at Hrr. Director var jæger ... og han ville ikke ha' at englænderne skulle ha' den. Det var en arv vom Vater! Jeg var, sagde han, ein prima Mann, for han ville aldrig ha kunnet klare sig, hvis jeg ikke havde hjulpet ham.

Så var vi altså alene tilbage med flygtningene. Der gik et par uger hen, før vi fik nogle frihedskæmpere til at overtage vagten, og i den tid måtte lejrens gamle mænd og store drenge overtage den. Jeg fik efter samråd med Unterofficieren udnævnt en ældre fornuftig mand til at være Lagerleiter, og det gik meget godt. Forholdet mellem flygtningene var meget godt, der var megen indbyrdes hjælpsomhed, og det var en fornøjelse at se, hvor flinke de var til at gøre rent. Oppe i skolekøkkenet, hvor der hver dag blev lukket op for gassen et par gange á to timer, gik en ung kone og sørgede for, at alt var i orden. Der kunne overhovedet ikke være mere rent, end der var, og det takkede jeg hende for. Hun fortalte mig, at hun havde mistet sine fire børn i løbet af to dage under flugten for russerne.

De første dage flygtningene var her, stod der ofte tykt med nysgerrige, der ville se ind i skolegården, og det kunne være svært nok at få dem væk. Jeg havde den sidste skoledag bedt børnene holde sig derfra, og det gjorde de, men fra naboskolerne kom de.

Naturligvis kunne de ikke undgå at mærke, at de var i høj grad uvelkomne. Til at begynde med var man nødt til at vise dem den kolde skulder. Men tiden gik, og jeg blev klar over, at de skulle blive her i lang tid. Og da det efterhånden lykkedes at få dem til at behandle skolen ordentlig, så kunne jeg også vise dem små venligheder. Der var jævnlige barnedåb om søndagen, og når så mødrene kom ind i haven til mig og bad om »ein paar Flieder«, så fik de dem til at pynte alteret med.

Flere af dem havde børn liggende på lazaret og kunne intet få at vide om dem. Så kom de til mig derom, og det var ikke svært at få besked til dem, hvad de var såre taknemmelige for.

Da de endeligt i slutningen af august skulle herfra, gjorde de hovedrent over det hele, til trods for, at de slet ikke havde pligt dertil; der skulle komme en hel hær af rengøringskoner, når de var væk ... men der Lagerleiter sagde: Wir haben die Schule sauber bekommen und wollen sie auch sauber abliefern! Der lå ikke så meget som en stump halmstrå i noget værelse. Og skolen havde ikke taget nævneværdig skade, udover at det meste af malingen efterhånden var vasket af væggene, og trappetrinene var slidt.

Da lastbilerne, som skulle afhente dem, ventedes, samledes de

Skolerne med flygtninge bevogtedes først af Gestapo, dernæst af frihedskæmpere og siden af Vagtværnet. Vagtværnsmand foran kontor på Husum skole med skiltet »Dänische Wachtstube, Dienststunden U 7-10«. Københavns Stadsarkiv.

nede i gården. Jeg gik ned til dem og sagde: Da De kom hertil, bød jeg Dem ikke velkommen, for De *var* ikke velkommen. Nu da De skal herfra, vil jeg ønske Dem, at De snart må komme hjem, og så kan De jo lære Deres sønner, at af krig kommer der intet godt!

De græd og sagde: Dass wissen wir doch schon, Hrr. Director.

Frihedkæmperne er et kapitel for sig. De brugtes bl.a. til at holde vagt ved de skoler, der var beslaglagt af tyskerne, og der kom mange skiftende hold. Der var brillante unge mænd imellem, og det var i høj grad interessant at høre dem berette jævnt og bramfrit, hvad de havde oplevet under besættelsen. Men blandt dem, der meldte sig til modstandsbevægelsen *efter* 5. maj, var der en del uheldige elementer. Nogle havde svært ved at lade de tyske piger i fred det skal indrømmes dem, at pigerne var såre indla-

dende men de måtte naturligvis smides ud. Disse unge mennesker havde ikke meget andet at bestille end gå op og ned uden for gården, og de drev sig en god dagløn til. Her var de blevet ualmindelig pænt behandlet.

De havde fået viceinspektørens kontor overladt til vagtløkkale, og der sov de om natten. Men da de var væk, blev det opdaget, at de havde stjålet som ravne. Skabe var brækket op, og de havde forsynet sig med viskelæder, penne, blyanter, bøger, gymnastikdragter o.m.a. Endogså en sparegris, der tilhørte »Fattige Børns Fodbeklædning«, var blevet tømt. Den havde fået en pistolkugle, efter at en nøgle var blevet brækket i låsen. Og sådan havde de båret sig ad mange steder, sagde politiet. Det blev desværre opdaget for sent, til at de skyldige kunne findes.

Befolkningen her omkring tog levende del i skolens skæbne. Mange gange blev jeg på gaden standset af forældre, der udtalte deres sorg over, at vor pæne skole skulle behandles på den måde. Og børnene spurgte bestandigt: Hvornår får vi vores skole igen?

Vi havde i begyndelsen af april fået lov til at låne lokaler i en næsten 100-årig skole på Sct. Hans torv. Der kunne en del af mine klasser være hver dag fra 12 – 18, men de fik kun tre timers daglig undervisning. D. 5. maj blev den skole så beslaglagt af modstandsbevægelsen, der skulle bruge den til kaserne for frihedskæmperne, og vi stod igen på gaden. Hos professor Bohr fik vi ude på Blegdamsvejen tre auditorier til låns, og der blev eksamensklasserne anbragt. På Tagensvej fik vi i en privatlejlighed tre værelser. Statens Højskole for Legemsøvelser stillede en frokoststue til rådighed tre timer dagligt, et sted fik vi en gymnastiksal. Hver gang der skete en sådan ændring, måtte skemaerne lægges om. Aldrig har vi skoleinspektører vel været så hårdt spændt for.

At det gik ud over disciplinen, er ganske selvfølgeligt. Mange forældre holdt deres børn hjemme, fordi de ikke turde sende dem de lange veje, tit og ofte var der skyderi i gaderne. Det var en grim tid...

H. Buchhave, Rådmandsgades skole¹

... Men – som I jo allesammen ved, var det jo kun en galgenfrist, vi havde opnået. Hidtil havde denne tyske soldat, hvis speciale det var at beslaglægge skoler, taget en skole ad gangen, idet han

Undervisning i Vanløse Tennisklubs lokaler. Københavns Stadsarkiv.

personligt henvendte sig og sagde besked. Men 14 dage efter blev fremgangsmåden en anden, idet flygtningestrømmen blev større og større. Nu gik han op i Skoledirektionen og forlangte 15 skoler på én gang, og bygningschef Dansgaard lod så det sørgelige budskab gå videre.

Den 1. april – påskesøndag – kom han ved 12-tiden med besked om, at vi skulle rømme hurtigst muligt. Flygtningene kom muligvis allerede om aftenen, så det var bare at skynde sig. Naturhistorie-klassen, håndarbejdsstuen, fysikværelset, læsestuen og de forskellige kontorer måtte skolen beholde. Men de almindelige klasseværelser – ialt 17 – skulle tømmes fuldstændigt. Så jeg fik travlt med at telefonere til viceinspektør og viceinspektrice og lærere og lærerinder, som igen ringede til en del af de store elever – og kort efter mødte hjælpetropperne op – både voksne og børn. Et par af eleverne havde resolut taget deres forældre med. Og så gik det los med at tømme skuffer og skabe, få landkort og billeder pillet ned af væggene. Skolebordene blev stablet op eller båret væk – og

beredskabslageret på nr. 8 – med konserver og kiks og jeg ved ikke hvad blev båret ned til de ventende vogne. Der var en renden op og ned ad trapperne, som af og til kunne se ud som den vildeste panik, men der var mening i galskaben, og resultatet var strålende. Ved 8-tiden om aftenen var alting i orden: Lokalerne var ryddede, tingene bragt i sikkerhed, og rundt omkring på alle de døre, hvor de ubudne gæster ikke skulle have adgang, var der anbragt skilte med tydelig besked.

Men dermed var travlheden ikke forbi. Det næste spørgsmål var: Hvordan skaffer vi lokaler, så vi kan fortsætte undervisningen. Ja, svaret lå lige for: Der, hvor mennesker forsamles! Altså i menighedshuse, i foreningslokaler, i biografer og i beværtninger. Altså gik jeg til pastor Nissen i Kingoskirken, til formanden for KFUM i Rådmandsgade, til direktionen for Nora Bio og til bestyrelsen for afholdsrestauranten »Concordia« på Ndr. Fasanvej – og alle steder fik jeg ja. Alle vegne forstod man, at skolen var i en nødsituation, og man var rede til at række en hjælpende hånd. Men endnu var der ikke lokaler nok, så måtte jeg prøve fabrikkerne. Jeg var hos Glads Fabrikker i Nannasgade, og jeg aflagde et besøg hos broncestøber Rasmussen. Begge steder ville man gerne have hjulpet os, men var desværre ikke i stand dertil. På Hesteskofabrikken havde jeg bedre held med mig, idet først arbejderne stillede deres frokoststue til skolens disposition, sidenhen skaffede driftsbestyrer Fridthjof Hansen os en hel 3-værelses lejlighed i forbygningen. Til sidst kom jeg i forbindelse med Richardt Müllers Metalvarefabrik, og der oplevede jeg det helt eventyrlige, idet direktør Ernst Müller gav os 4 lokaler, således at det var muligt at have hele eksamensmellemskolen samlet! Da de nye 1'-klasser skulle i gang, måtte jeg igen ud på lokale-jagt. Men jeg var igen heldig: Allerede første gang var der bid. Direktør Holm fra Arbejdernes Fællesbageri forstod vore vanskeligheder og stillede bestyrelsens mødesal til rådighed, og da »Concordia« skulle have en gennemgribende reparation fik vi ydermere 2 lokaler på Teknisk Skole i Charlottegade, så det klaredes altsammen.

Jeg beundrer det humør, hvormed lærerpersonalet tog de forskellige genvordigheder. Alle arbejdede under mottoet: »Se glad ud«. Når jeg de forskellige steder spurgte: »Hvordan går det?« fik jeg adskillige steder det svar: »Udemærket! – Vi har det dejligt!«

Undervisning i menighedslokalerne Jydeholmen 43. Bag åbningen til venstre blev en anden klasse undervist. Københavns Stadsarkiv.

Men besværligheder var der. Når pastor Nissen havde begravelse, måtte frikvartererne aflyses. Og når hesteskofabrikken og Richardt Müller arbejdede for fuldt drøn, var der næsten ikke til at høre ørenlyd i visse lokaler. Og i nogle perioder frøs vi – især henne i Kingoskirken – men vi gjorde det med anstand. Og lyspunkter var der da også nogle af. Jeg behøver kun at minde om hesteskouddelingen, da vi forlod hesteskofabrikken, og lagkage-bespisningen hos Richardt Müller både da vi begyndte, og da vi sluttede – det kan nok kalde lyse minder frem hos adskillige af os.

Endelig den 17. december havde vi igen samling på klasserne, idet vi blev indlogeret på Stevnsgades Skole, hvor vi hveranden uge gik om formiddagen og hveranden om eftermiddagen. Vi har grund til at takke inspektør Boolsen på det hjerteligste for hans store gæstfrihed. Vi har haft det storartet ovre hos ham i 3 ½ måned...

Rigmor Claudi-Hansen, Jagtvejens skole.

.... Påskemorgen den 1. april 45 – da påskekløkkerne ringede høj-tiden ind, slog skolens skæbnetime igen! Forløberne for de tyske flygtninge indfandt sig, lærerpersonalet sammenkaldtes telefonisk, og 1.-2. påskedag rømmedes skolen. Inventar, bøger, undervisningsmateriel opmagasineredes dels i 3 faglokaler (hvoraf vi senere måtte give afkald på 2, da nye flygtninge – 200 (foruden de første 300) indfandt sig), dels hos handlende, skolens forældre, landsarkivet etc. Børnene – skolens elever – evakueredes på ny – denne gang fordeltes klasserne på 4-5 undervisningssteder: Anna-Kirken, Havremarkens Skole, et asyl, et privat hjem, Frelsens Hærs lokale i Gartnergade. Det var – skolemæssigt set – et forfærdeligt år, Jagtvejens skole gik i møde. Forsømmelser og skulkerier tog til, undervisningstiden indskrænkedes, gang på gang måtte børnene have fri, fordi kirke, asyl skulle bruges i andet øjemed. Først da skolen – i sept. 45 – fik årets 4. skema og flyttedes til 10 lokaler på Hans Tavsensgades Skole, forbedredes forholdene noget.

De tyske flygtninge, der i april 45 tog Jagtvejens Skole i besiddelse, forsvandt først derfra mandag den 28. januar 46. Så forestod der en grundig, omfattende reparation og rengøring af de tilsmudsede og ramponerede lokaler.

Ca. 500 tyskere: Mænd, kvinder, børn, boede på skolen fra april 45 til januar 46, en hær af lasede, pjaltede, snavsede mennesker. Lugten af vædsker, der anvendtes ved aflusning, gennemtrængte skolebygningen, strå af halm fra flygtningenes sengeleje hvirvlede om af vinden; hårtotter, snavset vat, papirstumper var med i samme dans. Kloakerne tilstoppedes gang på gang (– oftest, når rugbrød kastedes i W.C.'erne) og udbredte en gennemtrængende stank, og støv fra dyner og gangtøj, der bankedes og børstedes, trængte ind overalt. Det var til tider *uudholdeligt* for skolens danske beboere. En stadig larmen, støjen, barneskrig, børneskrål, høj-røstede skænderier forstyrrede gennem døgnets allerfleste timer arbejdsroen og nattesøvnen for inspektør, skolebetjent og deres familier.

Inden kapitulationen besøgte flygtningene, der var under værnemagtens bevogtning, næsten dagligt af Gestapos mænd. Karakteristisk nok: Mens tysk Gestapo sad ude i gården og underholdt

deres landsmænd, sad inspektørens familie, der 4 mand høj havde måttet gå under jorden og havde måttet ombytte deres dejlige hjem på Fyn med stadig skiftende boliger i København, inde i inspektørboligen og spillede bridge eller læste illegale blade, der fandt vej til inspektørens brevkasse lige for næsen af tyskerne.

Mandag den 28. januar 1946 rykkede de sidste tyskere ud af skolen (fordeltes i lejre på Kløvermark, ved Aalborg, i Oksbøl). Efter kapitulationen den 4. maj var tyskerne nogle dage uden tilsyn af »deres egne« – de forsvandt. Flere lig hobede sig op i skolens cykelskur, der var ligkapel. Så overtoges bevogtningen af danske frihedskæmpere. I eftersommeren 1945 overtoges bevogtningen af de tyske flygtninge af danske C.B.'ere; mange af disse var storartede, pligtopfyldende, danske mænd, der opførte sig værdigt – og som danske. En del af dem derimod opførte sig uværdigt, fraterniserede med de tyske kvinder, handlede med tyskerne og morede sig om aftenen – dels i skolens lokaler – og dels på restauranter med de tyske kvinder.

Lørdag den 30. marts 1946 – efter ca. 445 dages evakuering (365 dage + 80 dage) – rykkede Jagtvejens Skoles elever og lærere ind i deres skole.

Viktor Pedersen, Vanløse skole

Da flygtningene fra Øst-prøjsen i marts-april 1945 kom hertil i stadig større tal, blev flere og flere skoler beslaglagt til dem. Vanløse Skole gik længe fri, men vi var forberedt på enhver eventualitet, og dog kom skolens beslaglæggelse overraskende, idet det skete 1. påskedag kl. 12. Jeg selv havde påskefremmede, og vi sad midt i middagen, da Søby² ringede mig op, og vi havde begge på fornemmelsen, at det gjaldt om at komme hurtigt på skolen; men alligevel kom vi ikke hurtigt nok, for der mødte os et trist syn, da vi nåede derud. Ved en uforsigtighed fra den beslaglæggende embedsmands side var meddelelsen kommet ud blandt folk, og hundrede børn og voksne – for en stor del inferiøre personer – var strømmet til, og under påskud af, at de ville hindre tyskerne i at få fat i skolens sager, havde de påbegyndt en plyndring af skolen. Under denne plyndring viste vagtværnet, der længe havde haft vagtlokale på skolen, en hårrejsende mangel på omtanke og konduite; vagtværnsfolkene sad ganske uanfægtet og spillede kort og

hørte radio, medens folk for øjnene af dem slæbte af sted med gardiner, håndklæder o.a. Vi fik nu hurtigt jaget alle uvedkommende bort og fik evakueringen organiseret, og i løbet af eftermiddagen udførte lærerpersonalet bistået af større elever det kolossale arbejde at få fjernet alt af værdi fra klasserne og få det anbragt på sikre steder, bl.a. omkring hos lærerne. Men skolen føler endnu – og vil formodentlig gøre det i lang tid – savnet af gardiner.

Bemærkes må det, at frihedskæmpere fra kvarteret omgående sørgede for at bringe skolens beredskabslagre af fødevarer i sikkerhed, før flygtningene kom. Flagsnoren skar vi over og gemte, for at skolen ikke skulle komme til at flage med naziflag; men det førte til, at vi, da befrielsen kom, ikke kunne finde den ligestraks, så vi måtte hænge flaget op på facaden.

Nu blev der indkvarteret 5-600 flygtninge fra Østprøjsen under tysk ledelse. Men skolen, der netop skulle starte det nye skoleår, beholdt dog skolens kontor, så den stadig kunne ledes herfra, og adgangen til det var gennem inspektørens lejlighed. Den tyske lejrleder ville beslaglægge lejligheden, men vi skyndte os at indrette kontor der, så at den ikke stod ledig. En meget stor vanskelighed opstod, da de tusinde bøger, som børnene skulle have haft udleveret den første skoledag,³ havde været anbragt i klasseskabene og nu var dynget sammen på naturhistorie- og fysiksalen; det gav et vældigt sorteringsarbejde.

Den første uges tid blev der hver nat slået ruder ind på skolen, og glarmesteren kunne ikke få sine svende til at sætte dem i, men efterhånden fik befolkningen forståelse af, at det var os selv, der skulle betale nye, og så holdt det op.

Den tyske lejrleder holdt – heldigvis – meget skrap justits og optrådte høfligt og korrekt over for os; han gennemførte så skrap en afluksning, at der vistnok efter hans tid ikke fandtes utøj blandt flygtningene. Efter Tysklands sammenbrud blev han øjeblikkelig afsat, fordi han var ivrig nazist, og desuden beskyldte de ham for at have stukket varer til side. Hans efterfølger klarede også sin opgave godt og forstod at få flygtningene til villigt at adlyde den danske lejrleders og skolebetjentens ordrer.

Såsnart skolebetjent Dinesen kom tilbage til skolen, lavede han en skrap rengøringsplan, og den blev villigt fulgt, så at Vanløse Skole nok var en af de reneste ved beslaglæggelsens ophør.

Vanløse skoles gård med flygtningebørn. Københavns Stadsarkiv.

Nu gjaldt det om at finde undervisningslokaler rundt i Vanløse, og de følgende uger gik med at løse denne tilsyneladende håbløse opgave. Søbys plan gik ud på, at vi skulle have klasserne i gang – også de nye førsteklaser, selv om der så ikke kunne blive ret megen undervisning af hver klasse, idet det derved blev muligt at gennemføre skolens sociale arbejde: Feriebørnsudsendelse, bespisning, syge- og tandpleje – og dette mål blev nået.

Man har talt så meget om manglende borgersind og om, at alle gerne ville tære på stat og kommune, men nu, da skolen var i nød, fik vi beviser på det modsatte. Overalt hvor der fandtes lokaler, der kunne benyttes til undervisning, stillede ejerne sig venligt imødekommende, og kun få steder ville man modtage leje; de fleste steder ville ejerne overhovedet ikke høre tale om det.

Resultatet af vore bestræbelser var følgende:

Eksamensklasserne (Real og IV MI) blev anbragt i de kommunale fortsættelseskursus' to undervisningsbarakker i Fuglsangsallé i Brønshøj, og de fik praktisk talt fuldt timetal. Disse børns forældre, hvoraf mange sad hårdt i det, mente vi, havde et krav på,

Et af Husum skoles nødlokaler. Københavns Stadsarkiv.

at deres børn blev undervist, så de kunne tage deres eksamen. I en tilsvarende barak blev III EM⁴ undervist. Det siger sig selv, at der var hundekoldt i disse primitive lokaler i april og september, men vi bed kulden i os, og hvis det var for koldt, gik vi en rask tur omkring Degnemosen. I frikvartererne færdedes eleverne fuldstændigt frit i haverne eller på vejene, og i det halve år, det varede, forefaldt der ingen uheldige episoder. En overordentlig vanskelig opgave var det at finde egnede beskyttelsesrum, idet man på den nærliggende transformatorstation ikke turde tage børnene, da man var særligt udsat for bombeangreb; derfor måtte vi løbe forholdsvis lange veje til ejendomme eller dækningsgrave.

II og I EM fik rum i Evangeliehuset på Brøndumvej ved Damhussøen, hvor vi blev hjerteligt modtaget, og i det lille kirkerum havde vi det hyggeligt med tavlen stillet på alteret, hvorover der stod et skriftsted, og læreren på prædikestolen. De fremmedartede omgivelser generede på ingen måde børnene, og her var nok

De indkvarterede flygtninge flyttes fra Husum skole til en anden lejr. Københavns Stadsarkiv.

det sted, hvor vi befandt os bedst. Skønt vi forvoldte en del ulemphed, ville ejeren intet modtage i leje. »Vi skylder Vanløse Skole så meget«, var hans svar. Han havde haft sine børn gående hos os.

De eksamensfri klasser fik gratis husly i Vanløse spejdertrups kælderlokaler i Flakholmen, og her gennemførtes 3 timers daglig undervisning foruden sporten på marken. Opholdet i kælderen var ubehageligt, men for børnene var det en oplevelse, da lokalerne var dekoreret med de mest fantastiske figurer, totempæle o.lign., som spejderne havde lavet.

5. klasserne, hvorfra mange børn skulle til optagelsesprøve til mellemskolen, fik gennemgående 4 timers daglig undervisning, dels i en træpavillon dels i Menighedshuset i Vanløse. De fleste af de små klasser fik fra 6 til 12 timers egentlig undervisning. Mange af dem havde en herlig tid i Københavns Højskoleforenings sommerhave ved Damhussøen. Her fandtes der ganske vist kun

eet lokale, men udenfor var der et stort halvtag, og de to klasser, der var der samtidig, skiftedes til at være inde og ude. Et stort anlæg med dejlige legepladser hørte til, og der kunne drengene tumle sig; de havde en vidunderlig tid og ønskede bestemt ikke at komme tilbage til skolen. I nærheden var 3 klasser med lille børnetal indlogeret i Vanløse Tennisklubs klubhus, og her var der også hyggeligt; men desværre var der ikke plads til læreren, så han måtte sidde udenfor på verandaen og undervise gennem døren, men det gik storartet.

De små pigeklasser og de fleste førsteklaser havde det fineste tilholdssted, idet skolens gymnastiklærer Johs. Lindgreen, der var indehaver af kvarterets største danseinstitut, stillede sine smukke danselokaler til rådighed. Ganske vist havde den klasse, der sad i den store sal, alt for megen plads, medens den, der sad i foyeren havde for lidt, men unægtelig var der finere der end hjemme på skolen.

Da der blev for koldt i højskolehaven, lejedes menighedslokalerne i kælderen på Jydeholmen, men her var der den store vanskelighed, at der ikke var nogen dør mellem de to værelser. Der blev nok sat et skillerum op, men det var ikke højere, end at læreren kunne kikke over det, og børnene påstod, at lærerne var meget tilbøjelig til at stikke hovederne sammen. En enkelt lærerinde foretrak at undervise i en privat lejlighed, som et barns forældre elskværdigst havde stillet til rådighed. De større klasser havde i stort omfang – så vidt muligt 1 time om dagen – sport på fodboldmarken. Ialt undervistes der 10 steder, og mange mellemskolelærere havde slemme ture i frikvartererne fra det ene sted til det andet, da der var henved 3 km mellem de fjerntliggende.

På denne måde gik sommerhalvåret godt, ja så godt, at børnene med glæde ser tilbage på den tid. En af de vigtigste grunde hertil var nok den, at hver klasselærer tog sin klasse i alle timerne, bortset fra eksamensmellemskolen. Skolegangen fik derved landsby-skolepræg, børnene fik større frihed og meget nærmere tilknytning til læreren end sædvanlig. Det skal bemærkes, at lektionerne overalt var på 45 minutter, og at de store børn skiftedes ugevis mellem formiddag og eftermiddag. Skolegangen sluttedes senest kl. 17.

Vanløse skoles »hjemkomst«. Lærerrådsformanden taler ved afsløringen af en mindeplade for de fem med tilknytning til skolen, der var blevet dræbt under krigen.

»Fortæl om en oplevelse under Besættelsestiden« 2 fristile fra Strandvejsskolen

...Da vor skole blev taget af tyskerne, blev vi sendt hjem og gik derhjemme og så med sørgmodige blikke vor skole fuldkommen blive omdannet til lazaret og så hvordan de slæbte med alle mulige varer, især flødeskumkager m.m., og vi så også hvordan krøblinge i alle aldre, nogle manglede lemmer, andre havde en eller anden sygdom.

I løbet af en 3 ugers tid kom vi i »skole« igen, men det blev ikke som på vor egen gode skole, hvor der var både varme og ordentlige lokaleforhold. Men det, vi kom til, var sandelig ikke godt, det var i Sions sogns menighedshus Nyborggade 4, hvor vi var 3 klasser, en klasse i den lille sal, en i et værelse og vor klasse 3. FM i den store sal, der ellers rummede 2-300 mennesker, men hvor vi var 23 drenge. Der var meget koldt, for der blev ikke fyret før langt hen på året. Vi havde heller ingen frikvarter, men vi kom på ture, rundt om i byen samt rundt om i parker og museer, hvor vi så meget godt.

Nu er vi heldigvis kommet over på Bryggervangens Skole, hvor vi har det godt.

...Det er mærkeligt nok, at jeg, som har oplevet 5 år, som er enestående i Danmarks historie, ikke har haft en eneste oplevelse, som er værd at lægge mærke til. Selv den dag, som mange anser for den største ulykke, de har oplevet, nemlig den dag, da Shell-huset blev bombarderet, og den skrækelige ulykke skete ude på skolen på Frederiksberg, gik sporløst hen over hovedet på mig.

Kort tid efter var det, at vor skole måtte rømmes. Det var et frygteligt syn, alt blev slæbt ned: Bøger, gymnastiksko, borde og bænke. Så kom der 3 uger hvor vi ikke var i skole, dejlig tid. Endelig kom der besked om at vi skulle møde nede i »Bethania« i Nyborggade. De halve af drengene kom ikke, de protesterede (for at få noget mere fri). En uges tid efter blev vi endelig samlet, men sikken en skolegang. Et fortov var legeplads, og vi havde næsten ingen frikvarter, dårlig nok måtte vi gå på wc, fordi der var piger i gården.

Hver onsdag var vi ude at se på byens museer eller i skoven, for ellers skulle vi være sammen med pigerne. Og vi havde frygtelig meget tysk. Der var mange af drengene der gik ud.

Endelig kom befrielsens time. Jeg gik nede på gaden og legede med nogle kammerater. Pludselig blev nogle vinduer åbnet og fra vinduerne blev der råbt: »Der er fred! Der er fred!« Vi ville først ikke tro det, men så hørte vi »Frihedssangen« blive sunget, og så fik vi fart på. Vi skyndte os op på Østerbrogade, og der var liv.

NOTER

1. Brudstykke af inspektørens tale ved »hjemkomsten« til skolen 2/4 1946.
2. Viceinspektør N. C. Søby.
3. Skoleåret gik fra 1/4 til 31/3.
4. EM = Eksamensmellemskole.

Københavns Stadsarkiv i 1994

De pensionisterindringer, som blev indsamlet af Magistratens 3. afdeling i 1969, har været utilgængelige i 25 år, d.v.s at de fra 1. september 1994 frit har kunnet benyttes af alle. De er opstillet på læsesalen. I 1992 påbegyndtes udarbejdelse af et stikordsregister til dem – et arbejde, der dog ofte må vige for andre opgaver. Forarbejderne til stikordsregistret er også opstillet på læsesalen.

Samtidig begyndte Stadsarkivet at forberede indsamlingen af erindringer 1995 som et Kulturbyprojekt. I 1969 var det københavnere, der fortalte erindringer, i 1995 bliver det alle ældre i Danmark og udlandet, der har været i København mellem 1920 og 1950, som opfordres til at fortælle om det. Stadsarkivets forslag som projekt til Kulturby 96 om indsamlingen er blevet godkendt af Kulturbysekretariatet. Der er udarbejdet forlæg til en folder om indsamlingen, og Magistratens 3. afdeling har påtaget sig at trykke den og udsende den til alle pensionister i København. Der er også sendt anmodning til de historiske årbøger, som jo har en lang produktionstid, om at omtale indsamlingen.

En del af året har stået i ombygningernes og reparationernes tegn. Et magasinlokale i Kødbyen er blevet sat i stand og forsynet med 3,5 hkm reoler – formodentlig tilstrækkeligt til 3-4 års tilvækst af arkivalier. Samtidig blev nogle irriterende mangler udbedret. De besøgende kan glæde sig over, at det højlydt knirkende gulv på læsesalen er blevet sat i stand. Der er også anskaffet nye og mere praktiske møbler til forkontoret i læsesalen.

Sommervarmen gjorde iøvrigt læsesalen til et næsten uudholdeligt opholdssted. Der er store vinduer mod syd og ingenting i andre verdenshjørner, så der kan ikke luftes ud. De få besøgende, som kom på læsesalen om morgenen, gav hurtigt op og gik igen.

Oprettelsen af Hovedstadens Sygehusfællesskab må forventes i løbet af nogle år at ændre Stadsarkivets arbejde. Patientjournalerne udgør ca. 1/4 af Stadsarkivets samlinger. Stadsarkivet vil ikke

mere være forpligtet til at modtage sygehusenes patientjournaler gratis. Indtil videre fortsættes med modtagelserne efter de hidtil gældende bestemmelser, dog med den undtagelse, at Sygehusfællesskabet skal betale for æsker og transport, hvad kommunens egne forvaltninger ikke gør. Patientjournalerne benyttes ofte til medicinsk forskning, bl.a. har sager vedr. polioepidemien 1952-53 været udlånt i stort tal i årets løb. Iøvrigt er nogle meget omfattende kassationsbestemmelser for patientjournalerne i vente.

Af afleveringerne kan nævnes Biblioteksvæsnets scrapbøger 1885-1972 m.m., samt flg. privatarkiver: Arkitekt Jørgen J. Glahns arkiv. Borgerrepræsentant A. Fløtkjærs scrapbøger. Auktionsbog 1836 for B.M. Meyer.

Der er bestilt microfiches af de københavnske kirkebøger -1891. De vil blive anbragt på læsesalen og vil betyde en tiltrængt forbedring af Stadsarkivets service.

Magistratens 1. afdelings arkiv 1858-1938, der er under nyregistrering, er blevet samlet på rådhuset, idet man regner med flere ekspeditioner i sagerne, når registraturen er færdig.

Da der ikke var den nødvendige plads til yderligere tilvækst i byggesagerne på rådhusloftet, er byggesager fra Udenbys Klædebo kvarter flyttet til hovedmagasinet. Det betyder, at sagerne, som ofte benyttes, kan fremtages til læsesalen uden ventetid.

Flg. privatarkiver er registreret: Kobbersmedefirmaet W. E. Jensen & Søns arkiv 1775-1968. Arkitekt Jørgen Glahns tegnestuearkiv 1923-91. Københavns rundskuedags arkiv. Overretssagfører Aksel Ejner Larsens arkiv. Guldsmedemester Jørgen Dalsgårds legat. Der er udarbejdet navneregister til en fæsteprotokol for tyende.

Stadsarkivet har sammen med Selskabet for Københavns Historie udgivet bind 7 af H. U. Ramsing: Københavns ejendomme 1377-1728, redigeret af Egil Skall. Det flg. bind er færdigredigeret og opstillet i 1 eksemplar på læsesalen. Udgivelsen afventer, at trykningen kan finansieres. Bd. 7 sælges på Stadsarkivets læsesal for 150 kr. De tidligere udgivne bind sælges for 50 til 100 kr.

14. oktober holdtes igen kulturnat. Stadsarkivet havde som sidst åbent kl. 17.00-24.00 og havde arrangeret en udstilling på læsesalen. Der kom 450 besøgende.

Stadsarkivet har lagt større vægt på at blive synlig i de sidste par år, også når det gælder småting. Vi har således bestilt optagelse i telefonbogen og fået malet Stadsarkivets navn på varevognen. Der har desuden været mange forskellige udstillinger i montererne i rådhushallen og på opslagstavlerne på læsesalen.

STATISTIK:

	1992	1993	1994
Publikumsbetjening:			
Læsesalsbesøg	3480	3386	3488
Ekspeditioner til læsesalen	2000	3206	1377
Udlån	117	67	15
Indlån	0	0	26
Betjening af forvaltningerne:			
Afleveringer i hylde-meter	547	617	633
Udlån til forvaltningerne	9000	4712	5678
Rettelser i ægteskabsprotokoller	344	268	358
Mundtlige forespørgsler	–	–	972
Fremtagne arkivalier hertil	–	–	2373

Har De holdt sommerferie i Greve ?

Ældre i Greve« er et kulturby-projekt, som bla. samler erindringer om Greve 1915-40. Greve var dengang et søgt feriested for københavnere. Greve badehotel opførtes 1926 og samlede fulde huse i 1930'erne til fester med musik og dans. Havde man råd, kunne man også bo på hotellet. Ellers boede man i sommerhus eller tog på udflugt til Greve. 1928 oprettedes en dampskibsroute fra København til Solrød Strand. Ruten gik fra Langebro til Hvidovre Strand, Greve, hvor den lagde til ved hotellet, Karlslunde og Solrød Strand.

»Ældre i Greve« vil være taknemmelig for at modtage erindringer om somrene i Greve. De sendes til Jytte Vestesen, Hundige Strandvej 210 C, 2670 Greve. Jytte Vestesen har til gengæld gjort en indsats for, at pensionister i Greve skriver erindringer om København 1920-50 til Stadsarkivets kulturbyprojekt.

Mange af Greves nuværende beboere kommer fra København, og mange københavnere har formodentlig holdt ferie i Greve – derfor.

Helle Linde

Selskabet for Københavns Historie 1994-95

Generalforsamlingen holdtes 23. marts 1994 i rådhusets festsal med Brita Olsson som dirigent. Alle valg til bestyrelsen var genvalg, og som revisor nyvalgte Kirsten Skals i stedet for Henning Petersen. Som revisorsuppleant valgtes Jens Simonsen. Bestyrelsen konstituerede sig derefter med Bi Skaarup som næstformand, Hans Kofoed som kasserer og Bjørn Westerbeek Dahl som sekretær. Formanden takkede Henning Petersen for hans kyndige og engagerede arbejde med revisionen af foreningens regnskab.

Efter generalforsamlingen holdt ph.d. Jakob Reddersen lysbilledforedrag om bygningen af sydhavnskvarteret, hvor socialisterne og kapitalen indgik et overraskende harmonisk samarbejde. 12. april holdtes møde i Rigsarkivets foredragssal. Kunsthistorikeren Hanne Raabymagle og arkitekt Preben Højmark fortalte om Proviantgården, som nu rummer folketingskontorerne og indtil videre også Rigsarkivets læsesal. 4. maj holdt kunsthåndværker Lars Barfoed et festligt lysbilledforedrag om kunsthåndværkeri. Vejret var lige til en Tivolitur bagefter. Efterårssæsonen indledtes i august med en tur på Marmorkirkens loft, hvor Birgitte Bøggild Johannsen viste rundt på en udstilling i anledning af kirkens 100 års jubilæum. Sammen med Frederiksbergs historiske Selskab så Selskabet 12. oktober Landbohøjskolens gamle hovedbygning og museet med foredrag om højskolens bygningshistorie af arkitekt Jørn Kjærsgaard og antikvar Allan Tønnesen. Overlæge Rasmus Fog fortalte engageret om Sct. Hans hospital 8. november og viste nogle meget smukke lysbilleder, der nok kunne inspirere til en sommerudflugt til det museum, som måske åbner på hospitalet. 29. november kunne vi besøge familien Sørensen på Arbejdermuseet, formidlet af museumsinspektørerne Annette Vasström og Birgit Andreasen, se de øvrige udstillinger på museet i Rømersgade og høre mere om det i museets Folkekøkken bagefter. Midt i en snestorm 19. januar i år holdt dr.phil. Wilhelm von Rosen foredrag om bøssehistorie i Vartov. Han afslørede i foredragets bisæt-

ninger en dybtgående viden om Københavns historie. I Pilegården i Brønshøj holdt arkitekt Kell Elgstrøm 23. februar lysbilledforedrag om Brønshøj sogns bygninger og de arkitektoniske perler, som distriktet rummer.

Der er holdt mange medlemsmøder, og alle møder har som sædvanlig været godt besøgt – selv i snestormen i januar kom der 35 tilhørere. Derimod kniber det som sædvanlig med medlemstallet. Bestyrelsen vil overveje, hvad der kan gøres ved det. I mellemtiden bedes medlemmerne informere venner og bekendte om det udmærkede selskab. Alle foredragsholdere har været gode, men der har som sædvanlig været problemer med lysbilledfremvisningerne og med arrangementerne på rådhuset, hvor der altid er noget i vejen.

I år er det i samarbejde med Stadsarkivet lykkedes at få udgivet et bind af Ramsings Københavns ejendomme 1377-1728, Frimands kvarter. Der er ikke givet tilskud til udgivelsen, så den er temmelig dyr – 150 kr. for det sidste bind. Der mangler nu Rosenborg kvarter, hvortil manuskriptet er færdigt, og Christianshavn, samt senere måske Sct. Annæ kvartererne. Det er et fremragende opslagsværk, men kun lystlæsning på samme måde som en telefonbog. Det kan købes på Stadsarkivet.

Der er udkommet 4 numre af Københavns Kronik, og Rådhusbiblioteket oplyser, at det har haft glæde af offentliggørelsen i Kronikken af øgenavne til københavnske bygninger. Biblioteket har fået forøget sin samling af øgenavne væsentligt ved medlemmernes indsats.

Kontingentet, der nu er på 110 kr. årligt, vil fra 1996 være 120 kr. årligt.

Helle Linde

Rettelse til Historiske Meddelelser om København 1994.

Kortet, der er en rekonstruktion, viser København ca. 1750 med bebyggelsen aftegnet i sort.

Der har desværre indsneget sig en hel del fejl i billedteksterne til artiklen »Huse og boliger i det gamle København« af Poul Strømstad, og et enkelt af billederne er blevet spejlvendt.

Her bringer vi billedet, fig. 1 s. 21, som var spejlvendt. Nu er kastelet øverst på kortet, som der stod i billedteksten i 1994:

I teksten til fig. 8 s. 29 er en henvisning til fig. 8. Det skal være fig. 7.

I teksten til fig. 9 s. 31 er henvisninger til fig. 8 og 9. Det skal være fig. 7 og 8.

I teksten til fig. 10 s. 33 er en henvisning til fig. 9. Det skal være fig. 9 C.

I teksten til fig. 20 s. 43 skal arkitekt Fiskers fornavn staves Kay.

Desuden er der adskillige andre fejl i billedteksterne, men meningen med teksterne skulle være forståelig.

Redaktionen beklager de mange fejl.

Anmeldelser

Erik Husted: FATTIG HOLM. Tre guldalderskæbner. Guldsmeden Michael Holm 1774-1860. Kobberstikkeren Jens Holm 1776-1859. Maleren Heinrich Gustav Ferdinand Holm 1803-1861. Kbh. 1994. 436 s. illustreret. Pris 425 kr.

København på solsiden – En kunstner på skyggesiden.

Søger man at indsætte de mange genier i København i første halvdel af det 19. århundrede, er det i prospekterne af den kunstner, der blev kendt som »Fattig-Holm«, man ser Søren Kierkegaard, H.C. Andersen, Johanne Louise Heiberg og August Bournonville. Det er hans akvareller, der samvittighedsfuldt redegør for byens eksteriører, som er vor hovedkilde til visualiseringen af den rigshovedstad, der på én gang var provinsiel og indskrænket, med en konge, der fik byens nøgler bragt til slottet hver aften, men begavet med et åndeligt vingefang, der kan inspirere den dag i dag.

»Fattig-Holm«s prospekter er velkendte og vellidte, de figurerer hyppigt på kunstauktioner (til priser, som hans biograf tørt bemærker, ville sikre ham et andet tilnavn i dag) og anvendes flittigt af byhistorikerne. Alligevel er det en højst velkommen og fortjenstfuld udgivelse, Erik Husted fremlægger med bogen »Fattig-Holm. Tre guldalderskæbner«, den første samlede udgivelse af familien Holms værker og levnedsløb.

Erik Husted, der er amatør i ordets gode, gammeldags forstand: En person, der af kærlighed til sit emne vier det passioneret opmærksomhed uden for den egentlige profession, beskriver selv publikationen som »et resultat af adskillige års fritidsarbejde«. Med et rigt illustrationsmateriale i sort-hvid og farver kan han udvide biografierne med et udførligt katalog over de til dato kendte arbejder af familien Holm og redegøre for de enkelte billeders topografiske indhold med personalhistoriske oplysninger hentet i tingbøger, brandtaksationer, folketællinger og andre af historikernes kildesamlinger. Den kunsthistoriske behandling af familien Holms kunst og prospekternes plads i en national og europæisk sammenhæng overlader Husted derimod til folk af faget, hvilket efter fremlæggelsen af det store billedværk burde være et værdigt emne.

Kunstneren Heinrich Gustav Ferdinand Holm, der også havde tilnavnet »Stille Holm«, var født i Berlin i 1803 og døde i København 1861. Den første fremstilling af hans værk publiceredes af R.P. Rasmussen i »Historiske Meddelelser om København« (I, 1907-08, pp. 257 ff, med et supplement i IV, 1914-15, pp. 434 ff.), fulgt af et første oeuvre-katalog i »Før og Nu«, 1919. Husted kan supplere og korrigere disse værkfortegnelser på mange punkter. Nyttig er også hans ekskurs »Kopier, forfalskninger og fejlagtige tilskrivninger«, der indledes med den tankevækkende sætning: »H.G.F. Holm er utvivlsomt den mest kopierede og forfalskede danske kunstner overhovedet...«. Husted sætter desuden hovedpersonens sørgelige livsskæbne ind i en redegørelse for faderens og farbroderens opvækst hos herrnhuterne i Christiansfeld og deres senere liv. Jens Holm blev sendt til brødremenighedens kostskole i 1782, hvor han var omtrent samtidig med de interessante kunstnere »dyrmaler« Christian David Gebauer og den tidligt afdøde Samuel Mygind, en lovende landskabsmaler, af hvem Nasjonalgalleriet i Oslo ejer bemærkelsesværdige danske prospekter.

Husted omtaler det københavnske brødersocietet, som Jens Holm tilhørte efter sin hjemkomst fra Berlin i 1816, og hvor sønnen senere fandt et klientel for sine prospekter. Hans senere liv synes at have sat skel mellem far og søn, der hver på sit hold endte i dyb

armod. Bemærkelsesværdigt er det, at en så habil »Kleinmeister« som H.G.F. Holm ikke har søgt Kunstakademiet. Han modtog måske privat undervisning hos Eckersberg, men derudover synes han at have uddannet sig på egen hånd, i begyndelsen vejledt af faderen – som i øvrigt heller ikke havde fundet det nødvendigt at besøge det københavnske akademi.

Efter en beskeden debut i 1818 som afskildrer af geheimestatsminister Joachim Godske Moltkes guldbraketeater, blev Holm junior benyttet af Christian Jürgensen Thomsen som tegner for Oldsagskommissionen indtil 1827, sideløbende med hverv for Det kgl. Mønt- og Medaillekabinet. Hans tidligste prospekter fremkom i Andreas Andersen Feldborgs's »Denmark Delineated«, der udkom i Edinburgh 1821-1824 (genudgivet i reprografisk optryk af Rosenkilde og Bagger i 1976).

Fra denne beskedne begyndelse følger Husted sin hovedperson og giver til hvert billede udførlig besked om bestilleren (hvis denne kendes), topografi og personalhistorie. En sammenhængende fremstilling af Københavns-prospekterne findes i det lange tredje afsnit, »På vandring med Holm«, hvor de kendteste billeder kommenteres og beskrives. Fremstillingen bliver derved meget nyttig for alle, der beskæftiger sig med københavnsk historie, hvadenten hovedvægten ligger på topografi eller personalhistorie.

Fra 1820'erne har man mangfoldiggørelsen af familien Holms prospekter i grafisk form og produkter fra Den kongelige Porcelainsfabrik efter deres arbejder. Lejlighedsvis leverede Holm fils også originale tegninger og akvareller til fabrikken; benyttet blandt andet til Frederik VI's dessertstel til det andet Christiansborg. 1827 kalder Husted »skæbneåret«, hvor fader og søn tilsyneladende skilles, antagelig i forbindelse med unge Holms faderskab til et barn, født uden for ægteskab. Hans gifter sig året efter med dette barns moder, og får siden hen yderligere fem børn med hende. Den sociale deroute begynder, atterteret af Thorvaldsens kammertjener Wilckens, der skriver at »Holm hørte.... til de Mennesker, som ere tabte for Samfundet«. Meget plausibelt argumenterer Husted for, at Holm ikke forsumper som alkoholiker, men at han kan have lidt af en eller anden form for sindssvaghed – noget, man måske også kan lægge i tilnavnet »Stille Holm«? Ihvertfald var såvel hans mor, som hele tre af hans børn sindsslidende.

I det hele taget er Erik Husted's bog interessant som dokumentation af skyggesiderne i det København, Holm skildrer så sorgløst og solbeskinnet. Den stadigt mere forarmede kunstner mister sine seks børns moder i koleraepidemien, og bliver selv angrebet af sygdommen. Hans bohave og flere hundrede tegninger går til ved ildløs, og man kan ved den lejlighed konstatere, at i hans bolig deltes syv voksne personer om ét værelse, ét kammer og et køkken – ufatteligt, hvorledes han fik malet sine fine akvareller under de forhold. Og sørgeligt, at de kun indbragte ham en eller to rigsdaler stykket. Det blev lungetuberkulosen, der gjorde en ende på hans liv – og som faderen efterlod han sig intet jordisk gods. Godt gik det heller ikke hans efterladte børn, i synderlighed ikke de to døtre, der hver fik et par børn uden for ægteskab, før de kom på Sankt Hans. Bemærkelsesværdige er navnene på den yngste datters små: Hugo Brutus Hansen og Hugomine Brutusine Hansen.

Som man følger familien Holm igennem bønkskrivelser til kongehus og privatpersoner og atterter fra kunstnerkollegerne Eckersberg, J.P. Møller, arkitekt Hetsch, billedhugger H.V. Bissen og andre hædersmænd, tegnes også et bidrag til socialhistorien af en families nedstigning fra velstand til armod og af det kongelige og private understøttelsessystem. Den inderste årsag til, at den lovende, dygtige og sympatiske Holm får et knæk, før karrieren for alvor kommer igang, får vi aldrig, men det fremlagte materiale er interessant og tankevækkende.

Charlotte Christensen

Gerda Bonderup: »Cholera-Morbro'er« og Danmark. Billeder til det 19. århundredes samfund og kulturhistorie. 416 sider, illustreret og indbundet. Disputats. 398 kr.

Gerda Bonderup tager udgangspunkt i koleraens hærgen i forrige århundrede. Fokus er rettet mod spørgsmålet om hvordan det danske samfund reagerede på denne frygtede sygdom. Og naturligt nok er det epidemien i 1853 der får hovedinteressen. Da koleraen ramte hårdest i København er hendes disputats selvsagt af særlig interesse i et københavnsk perspektiv.

Ifølge nogle forskeres opfattelse skulle kolera være en katalysator for social uro. Men sådan var det ikke i Danmark. Det er Bonderups hovedtese, at det danske samfunds reaktionsform afdækker, at der var tale om et konsensus-samfund i modsætning til et konflikt-samfund. Det er en interessant opfattelse som står i modsætning til en del historikere, der har opfattet netop det 19. århundredes Danmark som et konfliktpræget samfund. Men vanskeligheden ved den måde Bonderup hævder sin tese på er, at den noget stift modstiller et konsensus-syn med et konflikt-syn som om der er tale om et enten-eller.

Naturligvis havde det danske samfund en række af de konflikter som også kendes fra andre lande, men måden at håndtere dem på var anderledes. Og det kan måske være berettiget at tale om konsensus-samfund. Men Bonderup er i sin iver efter at eftervise sin tese noget tilbøjelig til at overse konflikterne. Det kommer heller aldrig til en tilfredsstillende redegørelse for, hvad der skal forstås ved et konsensus-samfund. Hen ad vejen er der rene postulater om at sådan og sådan gør man i et konsensus-samfund uden at læseren får at vide, hvad Bonderup bygger sin opfattelse på. I øvrigt virker det ikke som om det er Bonderups store interesse eller force at beskæftige sig med de teorier hun her og der omtaler. Hovedinteressen er koleraen og dens nedslag i Danmark helt konkret.

Bonderup hævder, at koleraen i den danske historie er gået mærkeligt upåagtet hen. Men Bonderup har ejendommeligt nok heller ikke i sin litteraturliste fx Katharina Buchs speciale fra 1974 om Emil Hornemann. Bonderups synspunkt er uforståeligt i al fald i en københavnsk sammenhæng, hvor koleraepidemien siden Villads Christensens bog fra 1912 om København 1840 til 1857 snarere har været tillagt for stor betydning. Det er blevet påvist af andre, således af Hans Peter Hilden i 1973 i den udmærkede bog »Storby, skrald og miljø«, at det er en myte, at koleraen i 1853 fik København til at gennemføre reformer af vandforsyning og kloakplaner. Bonderup har læst Hilden, men tilsyneladende ikke forstået ham. Jeg har selv i al beskedenhed forsøgt at arbejde videre med Hildens interessante billede i min bog fra 1988, »Storbyen støbes«, men den kender Gerda Bonderup ikke. Reformerne var jo simpelthen nødvendige for, at København kunne fungere som storby med industri, transport og handel – med eller uden kolera! Og dem der som Anders Sandøe Ørsted ikke forstod det arbejdede mod reformer. Også efter koleraen, som ikke fik alle til at lægge gamle uenigheder og konflikter til side.

Bonderups fortjeneste knytter sig til, at man ikke tidligere har fået et så *detaljeret* billede af lægernes, myndighedernes og samfundets reaktion på koleraen, som Bonderup giver. Det bliver et bredt billede, Bonderup giver i et læseligt og velskrevet sprog med mange illustrationer. Og det må jo blive bredt i og med, at afhandlingens problemstilling i virkeligheden er ret diffus. Eller rettere: Den drejer sig om at eftervise, at koleraen *ikke* skabte social uro og kommer derved til at handle om noget, som fortrinsvis glimrer ved sit fravær. Det gør det jo lidt vanskeligere at skrive den.

Mange afsnit indeholder alligevel interessante beskrivelser af reaktionsmønstre. Og så skal forfatteren have en særlig ros for de mange sammenligninger med forholdene i andre lande. Ud fra disse sammenligninger kan det siges, at de danske myndigheder *med datidens målestok* egentlig arbejdede godt med problemerne. Det er i sig selv en god drift

for netop når det drejer sig om perioden efter enevældens fald er det svært at få et afbalanceret billede af danske myndigheder, fordi tiden var politisk ganske ophedet og præget af stærkt kritiske tendenser, som det ofte har været svært for også senere historikere at holde sig fri af.

Også private initiativer var der en del af, som det er ganske opløftende at læse om. Der var imidlertid også forsøg på at profitere på andres elendighed.

Bogen tegner tillige et billede af mange andre sider af reaktionen på koleraen. Således i pressen og litteraturen m.m. Der ligger en stor og fortjenstfuld arkivforskning bag afhandlingen.

Der er også i bogen streger til et billede af læge-professionens historie, som viser, at denne gruppe var inde i en opgangsproces.

Alt i alt er det en god og læseværdig afhandling. Den kan anbefales med den reservation, at konsensus-samfundet aldrig begrebsliggøres ordentligt og at den har en idylliserende tendens.

Tim Knudsen

Ole Hyldtoft: Den lysende gas. Etableringen af det danske gassystem 1800-1890. Sys+imes teknologihistorie. Herning 1994, 252 s. 180 kr.

Hovedvægten i bogen ligger på skildringen af opbygningen af det danske gassystem fra midten af forrige århundrede, mens den tidlige udnyttelse af franskmændene Lebons eksperimenter fra omkr. 1800, de private anlæg i fabrikker, teatre og forlystelsessteder, der allerede begyndte at dukke op omkr. 1820, ikke medtages. Det er systembetragtningen, der bærer bogen, meget rimeligt, eftersom undersøgelsen er gennemført i tilknytning til forskningsprojektet 'Energisystemerne i Norden' under Nordisk Samarbejdsnavn for samskildring af teknologisk og humanistisk forskning. Og også meget rimeligt, fordi Hyldtoft først og fremmest anskuer teknologien i en videre mening: som anvendelsen af og organiseringen omkring en given teknik og dette samspil som et socioteknik system (efter den amerikanske teknologihistoriker Thomas P. Hughes). I øvrigt spiller teorisisden som rimeligt er i en fremstilling som denne, en relativt underordnet rolle. Udgangspunkt for Hyldtoft er således etableringen af den offentlige gasforsyning, og vi præsenteres for en overskuelig og interessant fremstilling af, hvorledes overførslen af gasteknikken, skete i form af decideret systemimport, i begyndelsen fra England og af det engelsk ejede Det danske Gaskompagni, med udstyr, tegninger, råvarer, montører og funktionærer, ja, og med dem også cricket og fodbold, til den håndfuld anlæg i danske provinsbyer, der var pionerer på det nye forbrugsområde. Hyldtoft gør det klart, hvorledes etableringen af gasværker derefter spredtes ned gennem byhierarkiet, til den driftstekniske grænse – der lå på bystørrelser omkring 3000 indbyggere – og hvorledes det hurtigt blev danske firmaer og ingeniører, der udførte og projekterede. Også det hjemlige kreditmarked ser i det store hele ud til at have kunnet finansiere anlæggene. – Sidenhen blev tilknytningen til tysk teknologi tættere, i øvrigt, fremhæver Hyldtoft, også fordi den tyske omkostningsstruktur i gasdriften mere lignede den danske. Et hovedpunkt i Hyldtofts fremstilling er dernæst afklaringen af, hvorledes der ud af den skildrede teknologioverførsel opstod særligt danske innovationer, også set i internationalt perspektiv, og her nævner han to områder, hvor den danske gasdrift bliver innovativ: det tidlige gennembrud for den kommunale drift; og: en progressiv prispolitik.

Københavns kommune var nok ret sent ude med gasforsyning, men faktisk den første hovedstad med offentlig drift, og allerede inden dette (1857) var danske provinsbyer gået i

spidsen. Endnu omkring 1880 udmærkede de danske gasværker sig ved at være en del mere kommunale end Tyskland og Sverige, der fulgte nærmest efter. Hyldtoft forklarer dette danske særtræk ved den internationalt ret sene etablering af offentlig gasforsyning.

På et andet område, prispolitikken, var København derimod langt fra pioner, tværtimod førte bystyret en meget konservativ politik under den periode i 1860-erne, hvor omkostningerne faldt og faldt som følge af store produktivetsforbedringer, samt igen i 1880-erne. Hyldtoft konkluderer: 'København drev således i disse år en aggressiv form for traditionel monopolpolitik, der endog sagde spar to til Det danske Gaskompagni' (p. 127). Modsat det lille kommunale gasværk i Nakskov, der blev banebrydende på prispolitikken, og stod for den anden danske innovation i gasdriften, nemlig den organisatorisk-strategiske, der bestod i en meget offensiv prissænkning på gassen til kogning, som var det nye satsningsområde, da konkurrencen fra petroleum som lyskilde meldte sig. Ikke blot i Danmark, men også internationalt, blev Nakskov pioner på prisdifferentieringens område, og fra 1880-erne bredte strategien sig til Sverige og Norge.

Der er altså lærerige eksempler for moderne reguleringsteori og for den evindelige diskussion om monopoler og om privat eller offentlig drift i Hyldtofts bog. Den er desuden velkomponeret, gennem en række afvekslende korte kapitler føres læseren rundt om et emne, der måske ikke er så voldsomt stort i sig selv, men alligevel har så mange berøringsflader; og så har Hyldtofts tilgang endda gjort, at hele forbrugssiden, arbejdsforhold, miljøproblemer og gasværksarkitekturen kun behandles kortfattet eller illustreres gennem det omfattende og velvalgte billedmateriale.

Bogen er i appendiks forsynet med redegørelse for det statistiske materiale om gasværksforhold (for hele perioden frem til i dag) og en produktionsstatistisk oversigt for de enkelte værker, ført frem til 1892, der dog for denne periode synes beregnet på et noget usikkert grundlag.

Hans Kryger Larsen

Jacob Reddersen: Forvaltning af et bykvarter i forandring. En analyse af Kongens Enghave i Københavns Sydvest-kvarter. Ph.d.-afhandling. SBI - Byplanlægning 67. Statens Byggeforskningsinstitut 1993. 88 s. 187,50 kr.

Rapporten er en sammenfatning af forfatterens ph.d.-afhandling i statskundskab. Det overordnede mål er at undersøge nye forvaltningsformer i boligselskaber og kommuner og dermed de aktører, der har betydning for et lokalområdes udvikling. Reddersen har valgt at undersøge forvaltning af den del af Kongens Enghave, som ligger mellem Scandiagade og Hørdumsgade, Sydhavnsgade og Borgmester Christiansens Gade. Et område der omfatter den første bebyggelse, som Arbejdernes Kooperative Byggeförening - AKB - opførte. Bebyggelsen består hovedsagelig af boligejendomme på tre til fem etager og er opført mellem 1913 og 1947. 71% af lejlighederne er på to værelser. Det var den bedre stillede del af arbejderklassen især børnefamilier, som flyttede ind, da lejlighederne var nye. Da kvarteret var fuldt udbygget omkring 1950 boede der ca. 25.000 mennesker. I dag bor der ca. 14.500. I følge de lokale beboerrepræsentanter »er bebyggelsen præget af de almindelige opløsningstendenser, der ses i samfundet... Selv om der stadig er rester af en solidarisk arbejderkultur, vil opløsningstendenserne blive mere og mere synlige... I fremtiden må vi forudse, at bebyggelsens fysiske rammer, de relativt små lejligheder, vil betyde en høj koncentration af ældre, yngre enlige med børn samt indvandrere«(s. 52).

Reddersen har valgt at koncentrere sin undersøgelse om tre såkaldte »cases«: Grundlæggelsen af Arbejdernes Kooperative Byggeförening A/S i 1913, planlægningen i 1980-er-

ne af Tippen, et opfyldt endnu ubebygget areal sydøst for kvarteret, og de lokale beboerforeningers arbejde med at få del i Socialministeriets udviklingsmidler 1988-91. Rapporten indledes med en diskussion af forskellige analysemetoder og begreber og afsluttes med en sammenfatning, hvor omstilling af byforvaltningen diskuteres.

Rapporten er vanskelig at læse og konklusionerne fremstår – så vidt jeg kan se – uunderbyggede. Flere steder henvises der til litteratur, som ikke er nævnt i litteraturlisten (f.eks. s. 50-51 og 69). Sidst i rapporten (s. 80) henvises der for AKB's historie til kapitel 1, som imidlertid rummer den teori- og metodediskuterende indledning. Det er som om Reddersen er blevet træt efter at have skrevet selve ph.d. – afhandlingen, så der ikke rigtig har været overskydende energi til at give en sammenfatning af resultaterne.

I kapitlet »Kongens Enghave fra engstrækning til industrikvarter« beskriver Reddersen aktørerne bag salget af en del af Frederiksholms jorde til AKB i 1913. Ejeren Frederiksholms Tegl- og Kalkværker's salg og etableringen af det almennyttige boligselskab ser Reddersen som et skelsættende initiativ – et spring i boligpolitikken. Indtil da havde det været Socialdemokratiets politik at søge boligproblemet løst ved offentligt byggeri især af arbejderboliger, mens Venstre og Højre fastholdt, at boligbyggeriet skulle ske ved privat initiativ og følge markedets lov. Byggeforeninger, hvor de enkelte medlemmer overtog ejendomsretten til egen bolig, var Socialdemokratiet imod. Det nye ved de almennyttige boligselskaber var, at selskabet beholdt ejendomsretten og lejede boligerne ud til sine egne medlemmer eller solgte ejendomsretten til spekulationsfrie andelsforeninger. Det er imidlertid ikke denne ændring i Socialdemokratiets boligpolitik eller de almennyttige boligselskaber, som Reddersen analyserer i kapitlet.

Vægten lægges på en beskrivelse af sælgeren A/S Frederiksholms Tegl- og Kalkværker og personkredsen bag selskabet. Reddersen pointerer, at initiativtageren til opførelsen af arbejderboligerne og oprettelsen af AKB, overretssagfører Frits Ortmann, AKB's administrator og senere direktør, havde økonomiske interesser i selskabet. »AKB ville næppe været blevet dannet uden det initiativ og den kraftige støtte og medfinansiering som teglværket og dets finansielle og politiske bagland ydede«. Fordi krisen i 1908 skabte problemer både for selskabet og Socialdemokratiet blev de partnere og skabte fornyelse og omstilling på det boligpolitiske område. Men det er vel en slutning, som er vanskelig at drage uden at undersøge boligpolitikken i bredere forstand. Hvis selskabet havde så stor betydning undrer man sig over, hvorfor stiftelsen af det andet almennyttige boligselskab i 1912 kunne ske uden selskabets medvirken.

Hvis man tror, man får en fremstilling af kvarterets historie, en afsløring af en fæl kapitalistisk sammensværgelse, Socialdemokratiets revisionisme eller en forvaltningsteoretisk udredning, så bliver man skuffet. De forskellige temaer præsenteres mere eller mindre eksplicit, men inden det ene tema er afsluttet, introduceres et nyt.

Caspar Jørgensen

H.U. Ramsing. Københavnske Ejendomme 1377-1728. Oversigt over skøder og adkomster. VII. Fri-mands Kvarter ved Egil Skall. Udg. Københavns Stadsarkiv og Selskabet for Københavns Historie. 1994. 241 s. 150 kr.

Længe ventet, savnet, med glæde imødeset..., men nu er den her: Ramsings næsten uundværlige oversigt over grund- og ejerforhold i tiden indtil Københavns store bybrand 1728. I nogle tilfælde er oversigten endda videreført til efter midten af 1700-tallet, hvorved der opnås direkte overgang til Realregistre til Skødeprotokoller, og så er man virkelig godt hjulpet, når det gælder om at fastlægge ejerforhold til en given ejendom.

H.U. Ramsing og hans legendariske flid behøver næppe nærmere præsentation her. Enhver, som har beskæftiget sig med hovedstadens ældste historie, kender hans værker og ved, at et opslag i én af kvarterbøgerne er en sikker, tidsbesparende genvej i de arkivalske krinkelkroge. Selv nåede Ramsing ikke i levende live at se mere end de fire første kvarterbind publiceret i 1940'erne; tre er siden udgivet ved andres møje, og nu foreligger så det ottende i Egil Skall's fortjenstfulde tyding.

Arbejdet er foregået *con amore* og fortjener stor påskønnelse. Grundlaget har været Ramsings håndskrevne, meget svært tilgængelige (læselige) notatbøger, som opbevares i Stadsarkivet. Dertil er føjet en kort oversigt over kvarterets historie i grove hovedtræk med angivelse af gadenavnenes opkomst, sted- og sagregister samt fyldigt personregister. Bagest findes et af Ramsing rekonstrueret matrikulkort 1689, svarende til den regelrette ordning af ejendommene i matrikulær orden efter grundtaksten nævnte år. Endelig er tilføjet et grundkort 1860; her er en afvigelse i forhold til de hidtidige bind, idet der da har været benyttet Berggrens kort 1886-1888.

Som vanligt findes også konkordans mellem de tre matrikuler 1689, 1755 og 1806.

Denne kvarterbog er opbygget i lighed med den i 1979 udkomne om Klædebo Kvarter, det vil sige fuldstændig som det håndskrevne forlæg og uden den redigering, som de foregående bind har været underkastet. Oplysningerne er selvsagt de samme uanset fremtrædelsesform, men den umiddelbare tilgængelighed tilgodeser i denne ikke-redigerede form i højere grad de personalhistorisk interesserede læsere end de ejendomsinteresserede, som Ramsing qua sit øvrige arbejde nok fandt burde være målgruppen. Det er en kende trist, for via det udmærkede register ville personalhistorikeren under alle omstændigheder været godt hjulpet, men nu må den, der gransker i grund- og ejendomsforhold, selv lede grundudstykningsne frem ved systematisk at gennemlæse og sammenholde listerne for hvert enkelt matrikulnummer. Anken hører dog hjemme i petitessernes verden, for hvem vil være bekendt at beklage sig over selv at skulle foretage den sidste bearbejdelse, når nu kildematerialet i øvrigt er så grundigt »gennemtygget« af Ramsing, siden af Skall – selv om det nok så beskedent hævdes, at der kun i minimalt omfang har været foretaget kontrol af de angivne kilder.

Det forlyder, at det sidste bind inden for det oprindelige Københavns grænser, Rosenborg Kvarter, netop er bearbejdet af Egil Skall og nu er tilgængeligt på Stadsarkivet. Med det her anmeldte i hånden må man se frem til dets trykning – og gerne siden også Christianshavns og Sankt Annækvarterernes. I hvert fald er man nu godt rustet til at foretage studier af det lille bymidtekvarter Frimands, hvor både høj og lav var hjemmehørende lige fra byens barndom.

Et ganske beskedent supplement og en enkelt korrektion kan her tilføjes:

Matr.nr. 5: Christoffer Sehested, ejer 1684-1694, var gift med Mette Urne.

Johan Evald Sars, ejer fra før 1720 til efter 1727, var tømmerhandler.

Matr.nr. 6: Gården var i 1620 ikke som angivet afbrændt, men derimod afbrudt (d.v.s. nedrevet).

Matr.nr. 18A: Nedbrændte i 1727.

Matr.nr. 21: Boghandler Johan Melchior Liebe var gift med Charlotte Amalie, salig Hans Brockmans.

Matr.nr. 22: Buntmager Christoffer Liebendahl var ejer til sin død omkring årskiftet 1687-1688. Gården hed »Den hvide Gaard«.

Matr.nr. 23: Possementmager Christoffer Mathiasens kone hed Dorte Hendrichsdatter.

Matr.nr. 27: Justitsråd, borgmester Anders Jacobsen, ejer fra før 1676 til efter 1717, havde som slægtsnavn Lindberg.

Matr.nr. 34: Guldsmed og sølvarbejder Jacob Sørensen købte 6.dec. 1680 ejendommen af

handelsmand Holger Christoffersen Wulf, ikke som angivet af ejeren fra 1678 renteskriver Jacob Sørensen.

Matr.nr. 48: Skolemester Nicolaj Hofmeisters hustru hed Anne Katrine.

Matr.nr. 97 hed fra 1682 »Capo de Bonne Esperance« (vinstue).

Matr.nr. 98 hed fra 1630'erne »Die Drei Römer« (vinstue, senere testue).

Matr.nr. 114: Ejendommen var navngivet efter »Elephantapotek«, rummede desuden adressekontor.

Matr.nr. 122: Ejendommen var navngivet »Leipziger Messe«.

Kirsten Lindberg

Thorkild Høy og Jørgen Dahl: Danmarks søer. 3.Bind. Søerne i Roskilde amt, Københavns kommune og Københavns amt. Strandbergs Forlag. Vedbæk 1995. 199 s. Illustr. i farve og sort/hvid.

I serien om Danmarks søer er forfatterne med bind 3 også kommet til de klassiske søer i København, nemlig Sortedamssøen, Skt. Jørgens sø og Peblingsøen, Emdrup sø, Damhussøen og Utterslev mose.

Anmelderen har gennem 20 år haft det privilegium at bo på Østerbrogade med vidunderlig udsigt højt over kastanietræerne ned over Sortedamssøen. Søen skifter udseende med årstiderne og vejret. Lyset får en særlig tone, når der ligger blank, blyagtig is på vandet. Er isen snedækket, men solbeskinnet, opdager man ved den kraftige genskin fra søen, at lejlighedens gipslofter trænger til en kærlig håndsrækning fra vedligeholdelseskontoen. Ved hård vestenvind føler man sig stående i skrå stilling som i den yderste klit ved den jyske vestkyst under storm, når bølgegangen i Sortedamssøen slår ind over promenaden. Svanerne kan en stille sommermorgen glide i formation over søen, så det overgår det mest udsøgte postkort. Hejrerne står sommetider – overgår i ubevægelighed de sminkede gadeartister på Strøget – og tager fodbad i søen.

De senere år har det dog knebet at se fisk, til gengæld lettere at få øje på sunkne champagneflasker fra nytårsaften, druknede cykler eller indkøbsvogne fra et supermarked, hvis håndtag rager op over vandoverfladen som snorkler for at suge luft. Og så er det skandaløst med det altid snuskede vand i det nordlige hjørne af Sortedamssøen ved fodgænger-tunnellen. Alt dette er dog småting mod den daglige ærgrelse over, at Fredensbros tre buer forsvandt, da dæmningen lagde sig bredt og tungt tværs over Sortedamssøen i forbindelse med det ganske vist amputerede Søeringsprojekt. Da tog stat og kommune flodillusionen fra os!

I bogen har forfatterne nu forsynet anmelderen med gode oplysninger om Sortedamssøen og de andre københavnske søers historie. Der er i forvejen, men meget spredt, gjort rede for de forskellige søers opståen og historie, men her samles stoffet i gode, velskrevne oversigter. Der er ikke gjort nye studier i det ældre kildemateriale, men til gengæld gjort flittig brug af moderne rapporter m.m. Det er ikke bygningshistorien omkring søerne, der meddeles – den har Poul Strømstad kyndigt taget sig af for Søernes vedkommende med sin bog fra 1966 – men primært livet på og under vandet, hvad enten det er er plante- og fuglelivet, men også menneskenes brug af søerne til fiskeri, lystsejlsads eller rutebådsdrift.

Bogen er illustreret med talrige, gode farvefotografier samt enkelte i sort/hvid, desuden gengivelser af ældre kort. Måske slår idyllen lidt vel igennem de nydelige farvefotos. Der bringes desuden tegninger af søerne med dybdeangivelser og bundkoter. Dermed er et gammelt problem for spørgende børns fædre blevet løst: Kan man bunde derude? Bogen giver svaret.

Bogen kan varmt anbefales for alle søgrundejere, lejere, spadserende og trafikanter, som daglig eller lejlighedsvis passerer disse fascinerende vandflader, og som især for de centrale »Søernes« vedkommende bør være umistelige, smukt præsenterede – og levende – vandbassiner mellem etageejendomme.

Torben Ejlersen

Erik Wassard: Ture i København. 35 nye turforslag – fra Søllerød til Køge Bugt Strandpark – fra Vestvolden til Dragør – i Centrum og Brokvartererne. Politikens Forlag 1994. 300 s. Pris 199 kr.

Serien af de velkendte og populære rejsehåndbøger fra Politikens Forlag har fået et nyt skud på stammen med denne udgivelse, som dog er langt mere dybtgående end dens tidligere fæller i rækken.

Forfatteren, advokat Erik Wassard, vil være velkendt af mange som formand for Foreningen til Gamle Bygningers Bevaring og for sit lokalhistoriske engagement, som tidligere bl.a. har resulteret i bind 10 af København før og nu – og aldrig (1990) og Vestvolden (1982). Tilmed har han slidt sine og sine tilhøreres skosåler tynde på talrige byvandringer, en garanti for at turforslagene er gennemprøvede og at alle detaljer som kan påkalde sig interesse er blevet vendt og gransket.

De 35 turforslag fordeler sig med 8 »inden for voldene«, 13 i vold- og brokvartererne samt Frederiksberg, 2 på Amager, 7 i byens nordlige omegn og 5 i den vestlige omegn. Hver tur er ledsaget af et let overskueligt kort og nydelige farveillustrationer og vignetter i streg.

Vi hører om huse, deres bygmestre og beboere, om monumenter og gavlungsmykninger, snurrige og kuriøse bygningsdetaljer, historiske facts og anekdoter. På de sidste sider findes et lille nyttigt leksikon med biografiske data om arkitekter og billedhuggere med henvisning til de ture hvor deres værker kan ses, ordforklaring på diverse fagudtryk, adresser og åbningstider på museer og seværdigheder samt et stedregister.

Hvad angår turforslagene er de naturligvis forfatterens valg; andre ville muligvis have valgt anderledes og lagt vægt på andre forhold end de som fremdrages, som det også anføres i forordet. Turene forekommer dog at være velvalgte og der er især grund til at fremhæve turene »uden for voldene«, hvor bogen i høj grad afhjælper et savn, selv om der i de senere år er fremkommet enkelte lokale turguider, bl.a. på initiativ af Østerbro Lokalhistoriske Forening.

I sit mylder af detaljer har fejl ikke helt kunnet undgås. Nogle er helt indlysende som f.eks. s. 56, hvor billedet og tekst ikke passer sammen og s. 123, hvor Købkes bekendte Parti af Østerbro i Morgenbelysning er tilskrevet Eckersberg. Andre er lidt mere spidsfindige, f.eks. s. 196 nederst hvor stakittet ikke er fra Herman Eberts villa Christian II's Allé 23 (ikke Dr. Elisabeths Allé som anført), men fra naboen nr. 25, og s. 238 hvor maleren Erik Pauelsen er blevet norsk. Vel maledede han norske prospekter, men det gør ham ikke til nordmand.

I øvrigt kan nævnes at Adolphe Monod (s.24) ikke var præst i København – det var derimod hans far Jean Monod. S. 91 anføres at indkvartering hos borgerne ophørte ved Kastellets færdiggørelse, men faktisk skal vi mere end 100 år længere frem i tiden før dette blev aktuelt.

S. 132 omtales Holmblads uldfarveri på Nørrebro. Faktum er at farveriet lå i Sølvgade (som korrekt omtalt s. 86). På Nørrebro havde Lauritz Holmblad i nogle år plantage for farveplanter på en del af Blågårds jord – men altså intet farveri. Det var Lauritz' søn Jacob (1791-1837) og efter ham hans søn Lauritz Peter (1815-1890) som fremstillede seglak, sæbe

og spillekort (Amagerbrogade 25), hvorimod Jacobs broder Carl Frederik (1800-1861) fortsatte farveriet i Sølvgade uden, at der i øvrigt var forbindelse mellem de to familiegrenes virksomheder. Holmbladsgade fik sit navn kort før århundredeskiftet efter L.P. Holmblads nye oliemølle og pakhus Jemtelandsgade 1-3 som opførtes 1880.

På s. 191 og 194 et par eksempler på hvor hurtigt bybilledet kan ændre sig: Den tidligere Statsprøveanstalt på Amager Boulevard vil man i dag kigge forgæves efter, nedrevet som den er for nylig, og Amagerbrogade 65, det tidligere Sundby Apotek fra 1882, er ikke længere hvid, men nærmest nougatfarvet.

Tilsvarende kunne en række andre smådetaljer anføres og særligt lokalkendte vil formentlig også kunne korrigere et og andet.

Afslutningsvis skal det retfærdigvis bemærkes at det ikke ødelægger indtrykket af et i øvrigt sobert og solidt arbejde som i sit praktiske frakkelommeformat og sin overskuelige opbygning nok skal vinde udbredelse som en nyttig vejleder og inspirationskilde, ikke mindst for københavnere som vil gå på opdagelse i deres egen by.

Erik Husted

Brønshøj Museums skriftserie: Lars Cramer-Petersen: Frederikssundsvej – fra Lygten til Brønshøj Tivoli. 1991. samme: Frederikssundsvej – fra Nørrebro til Brønshøj. 2. rev. udg. 1994. samme: Frederikssundsvej – fra Brønshøj Torv til Kagsbro. 2. del af en lokalhistorisk billedfortælling om en københavnsk hovedfærdselsåres udvikling mellem Brønshøj og Husum. 1992. samme: Frederiksborgvej fra »Navnløse« til Søborghus kro. 1993. samme: Brønshøj – billeder. 1900-1930. 1993. Asger Fog: Husum – landsbyen der forsvandt. 1993. samme: Brønshøj, Husum-Utterslev-Emdrups Posthistorie. 1994.

Lars Cramer-Petersen, Svend Limkilde og Ole Thomassen: Grøndalskvarteret fra Grøndalsvænge til Bellahøj. Byplanlægning og bebyggelse af et københavnsk forstadsområde 1915-1950. 1992. Udgiver og forhandler: Brønshøj Museum 1994.

Vanløse gennem tiderne bd. 4.: Vejenes historie. Udgivet af Vanløse Lokalhistoriske Forening.

Vejhistorie er et felt indenfor lokalhistorie, som tages op af flere museer, arkiver og foreninger og det med rette, for der er et behov hos de lokale beboere for at få oplyst historien bag gadenavnene og hertil kommer, at der måske ligger en god historie bag gadenavnet. Rent forskningsmæssigt kaster vejhistorie også nyt lys over lokalhistorie, idet den fortæller om byudvikling og giver mere viden om lokalområdet. Hvordan gribes nu en sådan opgave an? Svaret er ikke så enkelt, for opgaven kan gribes an på forskellig måde, hvad udgivelserne for henholdsvis Brønshøj og Vanløse vidner om.

De tre hæfter om Frederikssundsvej tager som udgangspunkt en hovedfærdselsåre. Ideen er god, og slår man op i den meget populære bog »Københavnske gadenavne« af Bent Zinglersen, er det også meget lidt, som er skrevet om denne vej. Den omtales som Københavns længste og mest folkerige gade.

Vore arkiver og museer rummer mange fotografier af forlængst svundne bebyggelser, og hvad anskueliggør forandring bedre end en billedokumentation. Lars Cramer-Petersen får da også fortalt en god billedhistorie om Frederikssundsvejs ændring fra at være en vej, der forbandt landsbyerne Brønshøj og Husum m.fl. til at være en københavnsk hovedfærdselsåre med karréejendomme. Princippet i billedfortællingen er at gå frem efter husnumre samt bruge lidt mere tid på specielle bygningsværker. Hvilke billeder skal vælges ud? Her må det siges, at udvalget synes at være betinget af, hvad der har været tilgængeligt. Der findes f.eks. billeder fra folkestrejken 1944 og billeder fra 1900-tallets begyndelse samt naturligvis en stor del billeder af nedrevne forretninger fra midten af 1900-tallet.

Det næste spørgsmål, der melder sig, er, hvorledes den forbindende tekst skal se ud. Cramer-Petersen bruger mundtlige beretninger samt den foreliggende litteratur. Man kunne have ønsket sig, at Cramer-Petersen havde gjort mere ud af at oplyse om, hvor han har sine oplysninger fra, idet der udover den sparsomme litteraturliste ikke findes nogen henvisning til de utvivlsomt meget interessante kildegrupper, som er benyttet, ikke mindst fra Brønshøj museums egen samling. Det vil sikkert interessere den nysgerrige læser at kunne komme videre end den bredt tilgængelige litteratur.

Udover at give eksakte oplysninger om opførelse og nedrivning indeholder teksterne oplysninger af forskellig lokalhistorisk interesse. Der bliver også lejlighed til at gå i dybden med enkelte temaer som kirke, rytterskole m.m. Bøgerne er forsynet med ældre og nyere kort, der hjælper læseren på vej i denne billedrejse.

Samme princip anvendes i bogen om Frederiksborgvej. Det er lokalhistorisk billedfortælling om huse og hændelser langs en anden københavnsk færdselsåre Frederiksborgvej, den ældste landevej fra København til Frederiksborg Slot, men det er selve hovednerven i bydelen Bispebjerg, som bogen handler om.

Disse bøger viser, hvorledes et vejnet ændrer karakter, og de anskueliggør udviklingen indfor de omtalte landsbyer. De blev løbet over ende af udviklingen og blev en del af et forstads kvarter.

Serien er fortsat med Asger Fogs bog om det forsvundne Husum. Alene titlen: »Husum – landsbyen, der forsvandt«, er drastisk. Bogen er lidt mere systematisk opbygget end vej-bøgerne, men det er måske også lettere at strukturere dette stof. Ud fra en bred historie om byen gennemgås de enkelte matrikler, og bogen får skabt et billede af en landsby. Det bør roses, at der i denne bog er en fyldig litteraturhenvisning, som også omfatter det arkivaliske materiale. Det er en spændende og dramatisk fortælling om, hvordan byfornyelse langsomt ændrer landsbyens karakter. Man kunne have ønsket sig en oversigt over, hvordan de vigtigste forandringer finder sted. Bogen »springer«
lidt på dette område, og som opslagsbog er det betænkeligt at anbefale den.

Byplanlægning er også udgangspunkt for bogen om Grøndalskvarteret fra Grøndalsvænge til Bellahøj. Her er det fortællingen om et forstadsområde, som ændrer totalt karakter med højhusbebyggelsen og vejanlæg til følge. Det bliver det i dag kendte Bellahøj. Teksten er her mere dybdegående end i de andre bøger, hvilket sandsynligvis bestemmes af, at der er meget materiale om byplanlægningen i dette område. Her giver de gamle billeder fint modspil til de nyere billeder af bebyggelsen.

»Brønshøj-billeder«
beskæftiger sig også med det forsvundne landsbypræg, men her er der tale om en lidt traditionel lokalhistorisk billedberetning om livet i Brønshøj 1900-1930.

Som helhed gælder det for disse bøger, at de både i tekst og billeder forstår at fremdrage et stykke byudviklingshistorie samt sætter fokus på værdien af at indsamle ældre fotos som dokumentation for, hvad byudviklingen har bortfjernet, men som opslagsbøger er de ikke velegnede.

Hvad med postgangen på vejene? Fortæller den også historie? Det kan Asger Fogs bog om Brønshøj, Husum, Utterslev og Emdrups posthistorie bekræfte. Her er både stof at hente for filatelisten og den, der interesserer sig for postvæsenets lokale historie. En fremragende lille bog spækket med stof fra de fire poststeders historie.

Lad os lige vende tilbage til temaet vejhistorie, for Vanløse Lokalhistoriske Forening har også givet sit bud på, hvorledes vejhistorie skal skrives. Målet er at kortlægge vejenes historie. Ved hjælp af historiske kort, blandt andet matrikelkort, anskueliggøres udviklingen i området, og gennem en kort, men systematisk, tekst, introduceres de forskellige veje og deres historie. Bogen er ordnet alfabetisk efter vejnavne, så det er let at finde frem til de enkelte veje. Rent billedmæssigt anskueliggøres udviklingen gennem få, men udvalgte bil-

leder, som sætter lys på udviklingen. Litteraturhenvisningen giver indblik i mange spændende kildegrupper til vejhistorie i Københavnsområdet.

Disse to former for publikationer fra henholdsvis Brønshøj og Vanløse har både fordele og ulemper. Serien fra Brønshøj mangfoldiggør det omfattende billedmateriale til vejhistorie, som arkiverne gemmer, og bøgerne vil utvivlsomt blive læst flittigt af lokale. Bogen fra Vanløse har et mere præcist mål, nemlig at skabe en systematisk oversigt over veje i Vanløse og deres historie. En nyttig lille opslagsbog. Begge udgivelser kaster nyt lys over vejhistorie og dermed byplanlægning og stednavnehistorie.

Hasse Neerbek

Over Øresund. En vejledning for slægtsforskere. Hovedredaktør Steen Ousager. Arki.Varia. Landsarkivet i Lunds skriftserie 3. 1993. Kan bestilles fra forlaget eller købes i Landsarkivet i København.

Straks man får denne bog i hånden, er man klar over, at der er gjort meget ud af de formidlingsmæssige aspekter. Alene det at der er to ens forsider! Læser man bogen fra den ene ende, er det en vejledning på dansk om slægtsforskning i Sverige – og læser man fra den anden ende, ja så er det en vejledning på svensk om slægtsforskning i Danmark. Når man først sidder med bogen, er det en helt selvfølgelig dispositionsform – men det er lige det med at få ideen! Bogen er resultatet af et samarbejde mellem landsarkiverne i København og Lund og stadsarkiverne i København og Malmø.

Bogen er tænkt som en introduktion for de slægtsforskere, der har aner på »den anden side« af Sundet. Mere præcist udtrykkes det således: »Avsikten är att introducera några grundläggande principer och de mest användbara källorna, så att man kan fortsätta sin släktforskning även om en del av släkten visar sig ha emigrerat till den andra sidan sundet«. (s. 5)

Det er en yderst veldisponeret bog, der fint holder sig inden for de opstillede målsætninger. Klogt holder man sig alene til de allervigtigste kilder, istedet for at forsøge at komme hele vejen rundt. Det er også prisværdigt, at man om de mere specielle kilder udtrykkeligt skriver, at benyttelsen heraf vil kræve assistance af arkivpersonalet.

Læseren bliver i »de nationale« afsnit – som (selvfølgelig) er opbygget så fuldstændig identisk, som det har været praktisk muligt – præsenteret for 8 kapitler:

Om formål og afgrænsninger

Om vandringer over Sundet generelt

Om nødvendige forberedelser inden man løser billet til Lund, København eller Malmø

Om Hovedkilderne – med fine overskuelige skemaer, der samler alle væsentlige oplysninger om de enkelte kilder

Om de mere specielle kilder

Om forskning i 1900-tallet

Om landets arkivvæsen i almindelighed og endeligt et afsluttende praktisk eksempel

De praktiske eksempler er nyttige. Det er herigennem muligt at vise, hvorledes de forskellige kilder kan indgå i en praktisk sammenhæng. Netop derfor er det synd, at specielt eksemplet med Kjerstin Pehrsdotter helt svigter de mange, for hvem mængden af information indskrænker sig til et meget lakonisk: Født i Sverige. Sjovt nok i øvrigt, at begge eksempler tager udgangspunkt i svenske livsforløb!

Bogen er – formodentlig bevidst – holdt i en meget positiv tone, således at forstå at for-

fatterne til stadighed betoner det at opmuntre, tilskynde – frem for at fortælle om vanskeligheder, problemer ect. Jeg synes det er korrekt at gøre sådan.

Fejl har naturligvis ikke kunne undgås. Til sjukefejlene må henregnes udeladelsen af folketællingen 1845 i oversigten over danske folketællinger s. 29.

Til de rigtige fejl må derimod henregnes oversigten over danske kirkebøger s. 27, hvor det anføres, at der i kirkebøgerne fra 1833 anføres oplysninger om fødested ved begravelsesindførelsen. Der må være tale om en misforståelse af cirkulæreskrivelsen 27/8 1833 til de danske biskopper om førelse af kirkebøger. Heri findes bestemmelsen, men den omfatter udelukkende de landmilitære, der dør i »fremmed sogn«. Om den øvrige befolkning hedder det udtrykkeligt: »Ligeledes bør Oplysning om andre Afdødes Fødesteder og Fædre indføres i fornævnte Rubrik, forsaavidt den uden Vidtløftighed og Vanskelighed kan faaes«. Min erfaring fortæller mig, at det kun meget sjældent er forsøgt af de danske præster!

Der er som anført indledningsvis tale om en anderledes vejledning, der har sat formidlingsværdien i højsædet. Det er lykkedes over al forventning, og vi er blevet en nyttig håndbog rigere. Måske et initiativ, der kunne følges op ved en tilsvarende omfattende det sydlige Danmark.

Erik Kann

Dansk historisk Bibliografi 1970-1973. Bind 1-2, med supplementer til Dansk Årsbibliografi 1967-1969. Ved Ann R. Welling og Erland Kolding Nielsen. Udg. af Den Danske historiske Forening og Det kongelige Bibliotek. København 1993. s. 496+345.

Et hul er blevet lukket med Den danske historiske Forenings og Det kongelige Biblioteks udgivelse Dansk Historisk Bibliografi 1970-1973 i to bind omfattende 10.919 numre samt tillæg til de tidligere og den enkelte senere bibliografi, som udkom allerede 1986. Der findes nu retrospektive bibliografier op til 1976.

Værkets afslutter Ann R. Welling nævner i *indledning*, at arbejdet vedrørende perioden 1970-1976 startede i 1974 og undervejs blev overhalet af edb-udviklingen. Hermed berøres selvfølgelig blot ganske kort det forhold, som måske vil betyde, at det anmeldte værk vil blive det sidste af sin slags.

Nærværende anmelder vil tillade sig at spørge, at der for lægfolk som for eksperter umærkeligt vil finde forandringer sted i måden, hvorpå vi inspireres, og bredden, hvori vi søger litteratur. Det vil formentlig blive en fattigere videnskab, hvis bibliografier kun lader sig hente frem på computerskærme og kun giver præcist de søgeresultater fra sig, som spørgeren mere eller mindre systematisk eller mere eller mindre tilfældigt kommer frem til. Det er formentlig slut med at læse nye bind af *Historisk Bibliografi* på sygelejer, gøre notater og indlægge små sedler til senere brug. For slet ikke at tale om at skrive *N.B.: god!* ud for et værk.

Om det foreliggende værk er i øvrigt det at sige, at da bibliografiens form jo er så godt som givet på forhånd, er der ingen grund til særlig kritisk indstilling over for den fra tidligere overtagne systematik mv. Hvad det ydre angår, må man vel formode at ekspertisen på Det kongelige Bibliotek har ment, at halvfems grams naturfarvet offset papir har været det optimale til opgaven. Man vil derimod til *indbindingen* knytte en bemærkning om, at den ikke *virker* hverken solid eller smudsafvisende.

Hvad indholdet angår, handler det her om bibliografiens københavnske islæt. Hovedstadens forhold forekommer selvsagt i utællelige sammenhænge i en dansk historisk bibliografi, ja er vel ofte indforstået som det centrale i mange fremstillinger. Går vi til den *topo-*

grafiske afdeling for enkelte områder og lokaliteter har København med Frederiksberg 116 numre. Her har alt selvfølgelig en københavnsk vinkel. Men vi behøver ikke bevæge os langt eller foretage ret mange kontrolopslag, før vi indser nødvendigheden af skriftlige bibliografier, hvor man kan fordybe sig og lade fingeren glide ned over papiret overalt i værket i den takt, som det måtte passe én.

Eksempelvis skal vi ikke i *Dansk historisk Bibliografi* i en indlysende københavnsk forbindelse forvente at finde H. C. Andersens dagbøger 1825-1875, som jo dog har en vis relevans for københavnerlivet. Næh, digterens dagbøger findes her naturligvis i det *personal-historiske* afsnit, og det er ganske op til læseren selv at vide på forhånd, at Andersens dagbøger kan være interessante. Denne *viden* vil man få fremprovokeret ved en gennemlæsning/bladring af den trykte bibliografi, ikke ved at stirre bedrøvet på resultatet af en grovmaske edb-søgning. Et mindre problem er det i denne forbindelse, at størrelsen og udbredelsen af den nødvendige almenviden forekommer at være på retur.

Hvis man ønsker bibliografisk hjælp til at indse relevansen af H. C. Andersen for Københavns beskrivelse, så må man forlade *Dansk historisk Bibliografi* og fx gå til den første titel i ovennævnte *topografiske* afdeling: *Et udvalg af bøger vedrørende København, udarbejdet af Københavns Kommunes Biblioteker*. Vi har nu at gøre med en *lokalbibliografi*. Den generelle danske historiske bibliografi har for lokalhistorien nok sin største force, hvis den husker at medtage *alt*, hvad der kendes af sådanne. I Danmark kan man formentlig altid trygt henvende sig til det lokale hovedbibliotek (i København: Rådhusbiblioteket) i forvisning om, at man der besidder ikke blot hjælpemidler til at udvælge, men også selve den lokalhistoriske litteratur der søges.

Problemet med, at stof af lokal relevans gemmer sig under bredere overskrifter i en hvilken som helst systematik, er selvfølgelig umuligt at løse inden for realistiske rammer. Uanset om alle skrifter gennemses og registreres med både tid, rum, emne og personer, vil der altid være specielle brug, hvortil registreringerne vil være utilstrækkelige. *Dansk historisk Bibliografi* er et anvendeligt værktøj for den tålmodige, som sætter sig ind i systematikken, baggrunden og det, der i forordet benævnes de »nødvendige indskæringer«.

Ivar Sonne-Mørch

Dydens løn. Soldenfeldts Stiftelse 1884-1994. Redigeret af Karen Glente, Karin Kryger og Orla Pedersen. Christian Ejlers' Forlag. København 1994. 160 s. ill. 200 kr.

»Dydens løn« er et festskrift, der blev udgivet i anledning af Soldenfeldts stiftelse(r)s 100-års jubilæum den 14. oktober 1994.

Skriftet består af syv selvstændige artikler med hver sit emne og forfatter, men tilsammen danner de en fuldt ud dækkende helhedsbeskrivelse af Soldenfeldt Stiftelsens historie, som rummer både social-, kunst- og kulturhistoriske aspekter.

Et lille indledende afsnit på 9 sider er skrevet af professor Ditlev Tamm og handler om »Københavnske stiftelser«. Heri indgår brødrene Soldenfeldts Stiftelse som et led i den kæde af private legater og stiftelser, der især i 1700- og 1800-tallet så dagens lys, og som havde til formål at afhjælpe den nød og trang, som et mangelfuldt offentligt fattigvæsen ikke dækkede.

Da det var boghandler Ferdinand Wilhelm Soldenfeldt og etatsråd Joseph Carl Soldenfeldt, som således testamenterede deres formue til filantropi, gives der i næste afsnit en skildring af de to stifters liv og levned. Forfatteren lektor Hans Kryger Larsen gør dog opmærksom på, at der snarere er tale om en karakteristik af rammerne for deres hverdagsliv, da de spredte oplysninger og vurderinger, det har været muligt at finde, begrænser

mulighederne for en egentlig og detaljeret personbeskrivelse. Ikke desto mindre er det lykkedes at give læseren et ganske levende nærbillede af de to brødre, deres tid og deres nærmeste omgivelser.

Ud over brødrene Soldenfeldt gives der tillige en biografisk skildring – en livshistorisk skitse – af stiftelsens førsteforstanderinde Louise Fenger. Det er forskningsstipendiat Tinne Vammen, der med stor omhu har givet et særdeles veldokumenteret og varieret portræt af stiftelsens kvindelige hovedperson. Desværre er den sproglige udformning af en sådan art, at den til tider nærmer sig det ulæselige. Et enkelt afsnit skal gives som eksempel: »Har hun tilkendt ondskabens banalitet en plads i verden – destruktionsens negativitet en kraft i den menneskelige psyke -, affødte det meget få replikker i hendes breve. Louise Fenger var de positive adjektivers flittige bruger. Det kunne ofte give hendes breve en tone, som bevægede sig tæt på kanten til det sentimentalt-idylliserende og virkelighedsharmoniserende, i behersket form. Modsat den beundrede fader, der som troens stridsmand i sine yngre dage borede selvplagerisk og dybt prøvende i egen psyke og selv definerede usselhed, målt med den guddommelige skaber som perfektionismens målestok, var Louise Fenger i så henseende mere ekstrovert og psykologisk uspørgende på egne vegne.« (s.89 ned. – S. 90 øv.).

Før afsnittet om »forstanderinden« indeholder bogen to kunsthistoriske afsnit. Det er kunsthistorikeren Karin Kryger, der skriver om »Et palads ved søbredden«. Københavns Magistrat havde i 1891, kort efter den sidste af brødrene Soldenfeldts død, købt en grund ved søerne, hvor De Soldenfeldtske Stiftelser skulle opføres. Det var arkitekten H. B. Storch, der kom til at forestå byggeriet, som blev en prestigesag for kommunen og for borgmester H. N. Hansen. Materialer og arkitektonisk udformning skulle være af høj kvalitet, det skulle være en herskabelig og respekteret stiftelse. Ifølge testamentet var der tale om to stiftelser – een for trængende lærerinder, husjomfruer, syjomfruer og andre fruentimmere i lignende stillinger og een for trængende tjenestepiger. Denne klassedeling afspejler sig særdeles konsekvent i bygningens plan, idet forskellen på lejlighedstype, størrelse og placering er markant.

En bygningshistorie må nødvendigvis indeholde detaljerede beskrivelser af såvel de mange bygningsplaner som den færdige bygning. Men Karin Kryger forstår løbende at udrage interessante konklusioner af sit materiale, hvilket bevirker, at et afsnit, der kunne være tørt og kedeligt for ikke fagfolk, alligevel bliver spændende.

Efter den bygningshistoriske del har bibliotekar Orla Pedersen i afsnittet: »Schwartz og jomfruerne« givet en fremstilling af maleren Frans Schwartz og den vægudsmykning i stiftelsens festsal, som Schwartz både udførte og bekostede. Hovedbilledets motiv er: De kloge og de dårlige jomfruer, det er et oliemaleri på lærred, 188,5 x 587 cm.

Stiftelsens drift og økonomi gennem den 100-årige periode er undersøgt og godt beskrevet af fhv. kontorchef ved Københavns kommunes legatkontor Kjeld Meyer. Sammen med lic.phil. Karen Glentes artikel om beboerinderne danner de to afsnit stiftelsens egentlige historie, idet der her sættes fokus på, hvad der er sket inden for murene, også i nyeste tid. Kjeld Meyer skriver bl.a. om forstanderinderne og hvad der skete i deres respektive perioder, om hvordan stiftelsens økonomi undergraves i 1940'erne, om en redningsplan fra 1975, om brandsikring og modernisering, om indførelse af beboerråd, om unge kvinders adgang til stiftelsen og om kondemneringstrusler. Men Brødrenes Soldenfeldts Stiftelse eksisterer trods alle genvordigheder endnu og synes fortsat at have en eksistensberettigelse.

I tiden omkring stiftelsestidspunktet var den sociale klasseinddeling klar og enhver kendte sin plads. Dette hierarki afspejles både i testamente, bygnings- og boligindretning, kunstnerisk udsmykning samt ved standsmæssig inddeling af beboerne i en A- og en B-gruppe, afhængig af om deres tidligere ansættelsesforhold har krævet skudsmålsgang eller

ej. A-gruppen fik således tildelt 2 værelser og køkken samt en pengeunderstøttelse på kr. 100 årligt, mens B-gruppen (tjenestepigegruppen) måtte tage til takke med 1 værelse med alkove samt køkken, og en ugentlig udbetaling på kr. 1,50.

Har redaktionen valgt at bibeholde denne tidligere herskende hierarkiske orden ved at lade »de mindst betydningsfulde«, beboerindernes, historie blive bogens sidste og afsluttende kapitel?

Bogens ydre fremtræden er nydelig, det er et behageligt format, papir og tryk. For den særligt interesserede læser er der noter og kildehenvisninger efter hvert afsnit. For den mindre dybdeborende læser er der 55 illustrationer, som supplement til teksterne.

Bente Dahl Hansen

Register til årbøgerne 1992-1995

Registeret 1992-1995 er et samlet navne-, sted og sagregister. Registeret omfatter ikke noter og billedtekster. Navne i kursiv er forfatter til artiklerne. Tallet i kursiv henviser til årgangen. Med hensyn til topografiske navne skal det bemærkes at stedet (gade, torv o.lign.) ikke behøver at være identisk med noget eksisterende. Forkortelsen FS optræder nogle gange og betyder Den kgl. Fødsels- og Plejestiftelse.

Registeret er udarbejdet af *Lars Peter Jørgensen*.

- Abbedgade 94 15
Abildstrøm, Jytte, skuespiller, teaterdir. 95 156
Adelgade 94 7, 10, 17
Adelgade nr. 91 94 38-42
Adelgade nr. 100 94 37-38
Admiral Gjeddes gård - baggrunden for et gammelt patricierhus' opførelse 94 88-111
»Aftagelse i Velstand« 93 168
Albrechts, Anne 94 129-133
Albrechtsen, Steen, forfatter 95 154
Aldenrath, Heinrich Jacob, maler, litograf 94 171
Alexander, Martin, lysestøber 93 179
Als, Iver, skuespiller 92 100
Alstrup, Carl, skuespiller 95 129
Alungade 94 10
Amager, erindringer fra, ca. 1910-1925 94 189-219
Amagergade 94 12
Amberg, H. C., arkitekt 92 146, 148
»Amphitryon«, 92 94
Anchersen, Johan Joachim, højesteretsassessor 94 103
Andersdatter, Anne 93 90
Andersen, Anders, scenemester 95 121
-, Danny, koreograf 95 154
-, Esben, høker 92 24
-, Frank, danser 95 162-163
-, Hans, husmand i Utterslev 95 106
-, J. Ejlstrup, isenkræmmer 94 32
-, Johannes, komponist 95 120, 122-123
-, Magnus, kgl. operasanger 95 130, 136
-, Monna Ry, sanger 95 152
-, Selmi 94 189-219
Andersson, Frans, sanger 95 142-143
van Andorf, Hans, kgl. bygmester 92 37
Ane, fødende på FS 1825 93 54-74
Anker, Carsten, politiker, jernværksejer 93 83, 93, 95 94 152, 154-55 95 46-47, 52, 56, 58, 68, 74-80, 89, 92-94
-, Peter, guvernør 95 43-60, 68-80, 89, 92-94
Anna Sophie 95 24
»Annie Get Your Gun« 95 163
Annægade, Sct. 94 7, 18
Annægade nr. 14, Sct. 94 28-30
Apoteket på Gammel Torv, arkiv 92 183
Arnoldt, Hans Jacob, officer 92 101
ARTE 95 138-147
Asby, Jens, skuespiller 95 128
Asmussen, Svend G., musikforlægger 95 144
At skilles fra bord og seng, separationer i København 1813 og 1843 93 165-84
Athenæum, tidsskrift 92 118-19
Avnstrups arkiv 94 224
Bagerens Længe 94 17
Bagger, Chr., jurist 95 78
-, Jacob, urtekræmmer 93 25-26
»Bajadser« 95 139-144
de Balagny, Armand, 95 7
Balle, Nikolai Edinger, biskop 95 32-33, 35, 80, 84, 86

- Balsamgade 94 8
 de Bang, Antoinette Frederikke, g.m. C. Eggers 93 19-21
 Bang, P. G., jurist, konseilspræsident 92 122-23
 -, Vald., muremester, arkiv 94 223
 Baptistdåb 92 157-158
 Barfod, Frederik, historisk forfatter 93 146, 148
 Barnemord 93 75-101
 Barongade 94 15
 Barselskvinder på FS 1825 93 54-74
 Bast, P. D., stiftprovst 95 81
 Bastholm, Lone, skuespiller 95 154
Battaglia, Valborg, viceskoledirektør 95 169-172
 Bauditz, Sophus, skoledir., forfatter 93 196, 198
 Beens, Ingeborg 94 133
 Behrend, Jacob van der Loo, kgl. pensionist 92 23
 Bellahøj 95 105-114, 116-118
 Bellahøj Friluftsteater 1938-1988 95 115-168
 Bendixen, Christen Jens (Christian), kvartermester 92 10-11, 16
 Bendz, Elias, insp. ved FS 93 61, 69
 Bengtsson, Alfred, snedker 94 189-219
 -, Bertha g.m. Alfred 94 189-219
 Berendt, Lennart, fuldmægtig 92 183 94 222
 Berg, Chr., traktør 92 100
 -, Francis 95 163
 -, Karen, skuespiller 95 121, 126, 128
 Bernhard Schrøder, Nielsen og Hansen, kgl. hofdekoremaler 92 138, 140
 Berthaut, dansemester 92 85, 88
 Besekow, Sam, instruktør, forfatter, 95 152
 Beslaglæggelsen af københavnske skoler til indkvartering af tyske sårede og flygtninge 1945 95 169-190
 Besson, Gaspard, musiker 92 84
 Biblioteksvæsenets scrapbøger 1885-1972 95 192
 Bie, Mads, sekretær i admiralitetet 94 103
 -, Ole, koloniembedsmand 95 59-60, 70
 Bing, Jens, læge, etatsråd 94 100-102
 Bispebjerg 92 16-66
 Bjerre, Holger, danser 95 138
 Bjørn, Dinna, danser 95 162
 Bjørnegade 94 8, 11, 17
 Bjørnsson, Fredbjørn, solodanser 95 152
 Blandt blomster, dyr og prinser, gadenavn i 1600-tallets København 94 7-19
 Blegdammene 92 156-66
 Blygade 94 10
 Blåtårn 93 94 95 66
 Boesen, Emil, teolog 95 34
 -, Johannes, justitsråd 95 33
 Boghandlere i provinsen 92 114
 Boland, Holger, operasanger, sceneinstruktør 95 144-145, 152
 Boldhusgade 94 7
 Bonnesen, Beatrice, skuespiller 95 121
 Bono, Pietro, artist 95 99-100
Boolsen, Detlef, skoleinspektør 95 172-178
 Borch, Martin, arkitekt 92 96
 Borgbjerg, F. J., politiker 95 149
 Borberggade 92 44-45 94 8, 10, 17
 Borberggade nr. 70-76 94 42
 Borgerlige bryllupper i 1500-tallet 93 138-41
 Borgerlige vielser 1851-1922 93 146-64
 borgerligt vielseritual 93 152
 Bornholmegade 94 12-13
 Borroyer, musiker 92 88
 Boye, Birgitte, forfatter 94 166, 174
 -, Dorthea, g.m. dr. Dampe 94 166, 177
 -, Frederik, salmedigter 95 30
 -, Hans, tolskriver, justitsråd 94 166, 173
 Branden 1728 94 26-27, 90
 Branden 1795 94 27, 42-43
 Branden i Sophie Amalienborg 92 89-90
 Brandenburg, Ernst, kgl. bygningsinsp. 92 92 94 57 95 11-18
 Brandt, Carl, kabinet- og kammersekr. 94 95
 -, Peter, overrentemester 92 87
 Bredgade 94 16
 v.d. Breejle, J. L., kirurg 93 26-28
 Bremerholm 94 15
 Brenaa, Jens, skuespiller 95 164
 Briant, Jonathan, herrnhutisk pioner 95 28-33
 Broch, Christian, skibstømmermand 92 10
 -, Oluf Poulsen, arbejdskarl 92 8, 10
 -, Poul, skibsbygger 92 10
 Brogade 94 15
 Brun, A., biavler, landmand, 92 168
 Bruun, Anna Marie, g.m. G. L. Jespersen 93 149
 -, Anne, lærerinde, kvindesagsforkæmper 93 201-202
 -, Christine Marie g.m. C. Christiansen 93 146
 -, Jens Worm, boghandler 92 116
 Bryggerens Længe 94 17
 Bryllupper i renæssancens København 93 130-45

- Bryllupssalen på Kbh's rådhus 93 159
 Bræstrup, Cosmos, politidirektør 95 98-99
 Brødre-Societetet 95 27-37
 Brødrekoret 95 28
 Brødremenigheden i København 95 23-41
 Brønshøj Parcellforening, arkiv 92 183
Buchhave, H., skoleinspektør 95 178-181
Buchter, Jan, 94 159-181
 Burchard, Peter Anton, teolog 92 88
 Busch, Ester g.m. Köhler 92 14
 -, J. L., overretssagfører 93 149
 Bygningskonduktørens arkiv 94 223
 Bülche, Peter, læge, statsråd 92 45-47
 Bülches gård, som mønten nu er. 92 37-81
 Bülow, Frantz, officer 94 169, 172-174
 Bæltgade 94 12
 Bødkers, Maren 94 132
 Børnehuset, tilstande i 1790-erne 93 95-98
 Bådgade 94 15

 »Can Can« 95 163
 Capion, Etienne, traktør, skuespilsentreprenør 92 98-99
 Capozzi, Dominico, hofviktualiehandler 95 98
 Caravello, Leon 95 99
 Carlsen, Carl Wilhelm, officer 95 61-66
 Casi, Mario 95 131-132
 »Caspars Fataliteter« 95 152
 Cathrine, g.m. rebslager, fødende på FS 1825 93 54-74
 Centralmissionens Vuggestue, arkiv 92 183
 »Champagnegaloppen« 95 160-161
 Christian II 93 131-33
 -, IV 92 7-8, 45 93 134 94 20-21, 128-29
 -, V 92 82, 84
 -, VI 95 24, 26-27
 -, VII 95 31
 -, VIII 95 79-80
 Christensen, auktionsholder 92 166
 -, fourageforvalter 93 80-81
 -, Bertel, mønsterskriver 94 57
 -, Erik, bager 93 21-29, 31-32
 -, J. H. 93 125
 -, Peder, brændevinsbrænder 94 49
 -, Viggo, overborgmester 95 133-34
 Christiansen, Christen, skræddersvend 93 146
 Christianshavn 94 22-25
 Christianshavns Vold 95 8
 Christianshavnske gadenavne 94 13-14
 Christies, Nils, koreograf 95 162
 Christmas & TerBork, handelshus 95 90
 Cirque Tourniaire 95 99-104

 Claesen, Anders, skipper 94 57
Claudi-Hansen, Rigmor, skoleinspektør 95 182-183
 Clausen, Alma g.m. A. M. Lütken 95 111
 -, Anders 94 80
 -, C. G., stænderdeputeret, redaktør 92 113
 -, E., revisor 93 149
 Clausen, H. G., stiftprovst 93 165 95 65
 -, H. N. 92 110
 Clement, musiker 92 88
 Clementin, Niels Hjersing, skuespiller 92 104
 Cloisonné-murværk 92 134
 Colbjørnsen, J. E., justitiarius 95 54-56
 Colnet, musiker 92 88
 Combinerede Ret, Den 92 11
 de Coninch, Frédéric, købmand 94 149-50
 Courtney, Toney 95 160
 Coxe, William, engl. forfatter 93 82, 96-97
 Cruse, Niels Christian Bang, præst 95 80-82, 84-86
 Crøger, Anna Henning 95 30
 -, Christian Ludvig 95 33
 -, Michael, lærer 95 30, 32
 Curtz, Poul Reenberg, fængselsinsp. 93 75-76, 82, 91
 Cæsar, Bjarne Rasmussen, folkesanger 95 154

 Da sct. Gertruds stræde var krøllet eller Fr. III i småtingsafdelingen 94 45-50
Dahl, Bjørn Westerbeek, afd. bibliotekar 94 7-19
 -, J. C., maler 94 159-81
 -, Rolf, musiker 94 45-50
 Dall, Karl, skuespiller 95 144-146
 Dalsgård, Jørgen, guldsmedemester, arkiv 95 192
 Daniels, Susanne Marie g.m. E. Christensen 1770 93 21-29, 32
 Danmarks Lærerforening 93 194
 Danmarks Torv 94 10
 Danmarksgade 94 10
 Dansk Folkeblad 92 112, 115, 120-122, 125
 - Kunsthandel 92 29-30
 - Missions Selskab 95 35-36
 - Ugeskrift 92 111-113, 117, 121, 123-125
 Danske Kompagnie, Det 93 138-139
 David, C. N., finansminister 92 110-112, 115
 Dekorationen af kirken i Københavns Kommunehospital 92 132-155
 Delfingade 94 11, 18
 Delmenhorstgade 94 10

- »Den Frisindede« 92 113
 »Den ituslåede Krukke« 95 155
 »Den Kærlighed« 95 152
 Den norske maler J. C. Dahl og Peter v. Scholten - Historien om et hus og to malerier 94 159-181
 »Den utro hustru« 95 162
 Depuyrembert, Etienne Jardin 92 75
 »der vereinigte Götter-Streit« 92 87-90
 Det bødes der for 93 53-127
 »Det er ikke til at bære« 95 154
 Dippel, Johann Conrad, læge 95 23
 Ditmarskengade 94 10
 Dohns Minde, børnehjems arkiv 92 183
 Drachmann, A. G., læge 93 33, 40-41
 -, Emmy, forfatter 93 44
 -, Eva 93 37
 -, Holger, forfatter 93 33-35, 38, 44, 46
 Dreves, B. B., billedskærer 92 138
 Dreyer, Steffen, murermeister 94 52
 Dronning Dorthæas brudesmykke 93 143
 Dronningens Dam 94 10
 - Kanal 94 10, 15
 - Tværgade 94 16
 Dronningensgade 94 7, 10, 16, 18
 »Drømmebilleder« 95 131
 Due, I. C., skuespiller 92 20
 Duntzfeldt, William (C.W.), grosserer, reder 95 47
 Duntzfeldt & Co. 95 90-91
 Duwal, Gustav, sv. diplomat 94 121
 Dyhr, Susanne, musiker 95 164
Dyrbye, Martin, cand.mag. 92 82-108 95 115-168
 Dyrehaven, rejsebekrivelse af 94 184-187
- Ebbesen, agent 94 153
 Ebling, Johan 94 189-219
 -, Poul 94 189-219
 Eckersberg, C. W., maler 93 168, 170
 Eegberg, Hans Heinrich, maler 95 19
 »Efterretninger om ægtepar«.. nogle kig ind i ægteskabet i slutningen af 1700 tallet 93 10-32
 Egerod, Oluf, lærer, skoleinsp. 95 133
 Eggers, Christian, nationaløkonom 93 19-21
 Eiler, Johan Gotfried, tøjmagervend 94 148
 Ejendomme, Københavns 1377-1728 95 192
 Ejlersen, Torben, arkivar 94 222
 Ejlstrup, se Andersen, J. Ejlstrup
 Elebogade 94 15
 Elefantgade 94 8, 11
 »Elendighed« 93 170
- Elers, Jørgen, legatstifter 92 90
 Elga Olga, skuespiller 95 154
 Ellegård, Torben, musiker 95 161
 Elsdyrsgade 94 8, 11
 Elung-Jensen, Peter 95 162
 Elung Jensen, Søren, skuespiller 95 154
 Emanuel, Gertrud 94 130
 Engelstoft, Lauritz, historiker 92 110
 Engquist, Hans Henrik, arkitekt 92 57
 Enhjørninggade 94 8
 Enig, Harry, musiker 95 133
 Eriks Gade, Sct. 94 14
 Eriksson, Torben 95 139
 Erindringer, indsamling af 95 191
 Erindringer fra Amager 94 189-219
 Ernst, Johan Conrad, arkitekt 92 91-93, 96 94 57
 Espersen, Marie Ester f. Köhler 92 24
 -, Vilhelm, bogholder 92 24
 Et sendebud fra Tranquebar 95 42-96
 »Et spil om en vej der til himlen går« 95 156
 Et svensk brev om København 1830 94 182-188
 Et ukendt kapitel af den københavnske privilegiesag 1660-1661 94 112-127
 »Eventyr på Fodreisen« 95 129
 Ewald, Enevold, præst 95 14-26
- Fabris, Jacopo, teatermaler, teatertekn. 92 101
 Fabritius, Just, købmand 92 75
 Fageberg, Anne Margrethe 93 90
 Falbe-Hansen, Ida, pædagog, litteraturhistoriker 93 193
 Fallesen, L. N., præst 95 81
 »Farinelli« 95 162
 Federspiel, Birgitte, skuespiller 95 147
 Feltmadrasser 93 102-127
 Femkløvervej 94 204
 von Fenden, Carl Gotfred, bogbindermeister 92 12-14
 Fenger, Augusta, lærerinde 93 201-202
 -, Johannes, teolog 95 34
 -, Ludvig, arkitekt 92 134, 140-141, 146-150
 -, P. A., teolog 95 34
 Fich, C. F., bådsmænd 95 76-77
 -, Lucie Elise f. Hertz 94 165
Fischer, Birthe Karin, væver 94 136-58
 -, Philip A., maler 95 19
 Flyndergade 94 14
 flyveskytte, væv 94 144-145
 Fløtkjær, A., Borgerrep., scrapbøger 95 192
 Flådensgade 94 15

- Fog, Adamine, lærerinde, viceinspektør 93 193-94
- Foltmar, Johan Friederich, kattuntrykker 94 105
- Forchhammer, Sverre 95 152
- forenede Kirkeskoler, De 93 34
- Forplejning på FS 93 58-60
- Foss, Aage, skuespiller 95 130, 144
-, Elith, skuespiller 95 130
- Fra Blegdammene til »Bissebjerg« 92 156-166
- Fragonard, J. H., maler 93 17
- Frandsen, Søren 95 147
- Fredericiagade 94 17
- Frederik III 92 45, 82 94 45, 52, 112-127
-, IV 92 62, 90-91, 96-98 95 23-24
-, V 92 101
-, VI 93 95 94 173 95 79
-, VI's familie i Dyrehaven 1830 94 186
- Frederiksberg slot, beskrivelser fra 1830 94 187
- Frederiksholms Kanal 94 15
- Frentzel, Christopher, tøjmagermester 94 136-158
- Frie Jordemoderhus, Det 93 54-55
- Friehling, B., skrædder 95 72
- Frigivet til ægteskab? 93 75-101
- Frihavnens arkiv 94 223
- Friis, A. C., hyrekusk 95 65, 87
- Friluftspil, Københavns 95 160-165
- friluftsteatret i Boeslunde 95 149
- på Bellahøj 115-168
- Friskoleasylter, Foreningen til oprettelse af, arkiv 94 223
- Fritz, Thyra, lærerinde 93 199
- Frue kirke, Vor 94 20
- »Frøken Nitouche« 95 135-136, 165
- Frølich, Johan Jacob, grosserer 94 175-77
- Fuchs, Adolf, officer 92 45, 47
- Fugl, prokurator 95 62-63
- Fuglebæk, Jørgen, musiker 95 162-163
- fuglefængerier ved Blegdammene 92 158
- »Fuglekræmmeren« 95 144-146
- »Fynsk Forår« 95 131
- fynske Musikanter, De 95 123-124
- Fyrstegade 94 14
- Fædrelandet, tidsskrift 92 112-113, 115, 117, 119, 121-122
- Fægade 94 10
- Fødselsstiftelsen, se under kongelig
1. Verdenskrig, rationeringer under 94 205-207
- Gabel, Christoffer rentemester, statholder 94 55
- Gadenavne i 1600-tallets København 94 7-19
- Gadenavne på Christianshavn 94 13-14
- Gamborg, Anders, teatermand 92 95
- Gamel, Augustus, grosserer 92 135
- Garnisonskirken 92 90 95 13
- Gasman, Friederich, lakfabrikant 94 136-140, 146-148
- Gautier, cirkusfamilie 95 97
- Gautier, Alexander, kunstberider 95 99-100
- Gautier, H. D., arkivar 94 222 95 169
- Gebauer, Christian, maler 95 34
-, Johan Christian, komponist 95 34
- Geill, Flemming 95 144
- »Genboerne« 95 156-157
- Gercken, Andreas, stenhugger, billedhugger 92 92
- Gerner, Henrik, provst 95 28-29
- Gernersgade 94 17
- Gertruds stræde, Sct. 94 45-50
- Giethuset, teater i 92 98
- Gilboe, Gerda, skuespiller 95 144-145
- Giødwad, Jens, journalist 92 112
- Glahn, Jørgen A., arkitekts arkiv 1923-1991 95 192
- Glarvester Köhlers hus i Vingårdsstræde 92 7-36
- Goldmann, H. A., lærerinde 93 201-02
- Gothers Torv 94 10
- Gothersgade 94 10, 16
- Granberg, J. F., snedkermester 94 165
- Granvig, Niels, musiker 95 163
- Green, Gothard, tøjmagermester 94 150
- »Greetings« 95 162
- Grevegade 94 14
- Grodtschilling, Bendix I, kunstdrejer 92 69-70
-, Bendix II, maler 92 70-71
-, Bendix III, maler 92 71
- Gröger, F. C., maler, litograf 94 171
- Grundtvig, N. F. S., præst, salmedigter 95 35-36
- Grundtvigshus 95 36-37
- Grüff, F. C. 94 149
- Grøndahl, S., præst 95 37
- Gude, Jacob, inspektør v. Vajsenhuset 95 48-49
- »Gulddaasen« 95 129
- Guldstad, Kai 95 160
- Gunnensen, Birger, ærkebiskop 93 133
- Gutbier, Johan Chr., possementmager, tehandler 92 14
- Gutfeld, Frederik, præst 95 34
- Gyldenløves Kanal 94 15

- Gævertz, Johan, skomager 92 10
Gøede, Andreas, bager 94 58
Gøgl i Dyrehaven 1830 94 185-186
Gåsegade 94 18
- Hahn-Petersen, John, skuespiller 95 157
Hammelboe, Arne, musiker 95 139-140, 142
Hammer, Laurids, købmand 94 45-49
Hammerich, Frederik, teolog 95 34
-, Johannes, grosserer 95 33
-, Martin, pædagog 95 34
»Hans Nådes Testamente« 95 147
Hans Tavsens Gades skole, håndarbejds-
undervisning 93 187
Hansdatter, Karen 93 90
Hansen, jomfru, mynsterstopning 92 22
-, Christen, arbejdsmand 94 150
-, Christian, arkitekt 92 132, 136, 138
-, Else Marie 95 28, 32
-, Fridthjof, driftsbestyrer 95 180
-, Heinrich (von Bergen), kaptajn 94 79-80
-, Ib Flemming, instruktør 95 163
-, Jens 94 104
-, Karoline f. Nielsen g.m. C. Hansen 93 150
-, Martin, skuespiller 95 126
Haregade 94 8, 18
Harpøth, Erik T., arkitekt 92 32
Harsdorff, C. F., arkitekt 92 96
Hartmann, Grethe, læge, forfatter 93 124-126
Haslund, Alexander, dr.med. 92 151, 153
-, Otto, maler 92 151, 153
Haugberg, S. C., industridrivende 92 159-161, 164
Hauch, Carsten, forfatter, zoolog 92 112
Hauen, se Haven
Haugsted, Ida 95 97-104
Haunstrup, Mathea, skoleinspektør 93 201-202
Hauschultz, Mathilde Malling, politiker 93 158
van Haven, Lambert, arkitekt, maler 92 92 95 8
-, Peter Nicolai, møntinspektør 92 51, 72-75
Haxthausen, Sophie 94 98
Hechtes, Cathrine, spåkone 94 129-135
Hedemann, Bernhard Otto, kancellist 93 179-180
-, Otto Wilhelm detailhandler 93 180
-, Wilhelmine Dortha f. Alexander 93 179
- Heiberg, J. L., forfatter 92 113
Hejle, Thomas P., pædagog 95 116, 118, 123-124, 133-134
Hekseprocesser 94 128-135
»Helligtrekongersaften« 95 128, 132-133
Helligåndskirken 94 20
Helm, fuldmægtig 94 138-140, 146-147
Helsengren, Betty, skuespiller 95 138
Helsingørgade 92 39-81 94 12-13
Helsingørgade nr. 4, 322 SAV 92 37-81
Helsingørvejen 92 37-45
Helsted, Axel, maler 92 140-155, 174-75
Heltgade 94 14
Hempel, Søren, boghandler, avisudgiver 92 116
Hendriksen, F., xylograf 92 134-135, 143-144, 150
Henrik af Mechlenborg 93 132
Henriques, Isabella g.m. Mariboe 95 105
Herbach, Caspar, kunsthåndværk., møntmester 92 47, 73
-, Frederik Caspar, møntmester 92 47-48
Hermanson, Peter, guvernør 95 59-60
Herregade 94 10
Herskind, Christine, lærerinde 93 203, 205
Hersleb, Oluf, præst 95 26
-, Peder, biskop 95 28-29
Hertz, Lone, skuespiller 95 154
-, Peter, guldsmed, juveler 92 137
Hestegade 94 10-11
Hestetorv 94 10
»Hetære«, 93 125
Heuss, Johan Chr. 95 66-67
Hildebrandt, Bror Emil, svensk riksantikvarie 94 182-88
Hilden, Adda, cand.mag. 93 33-51
Hindegade 94 8, 18
Hiorth, Andreas Friederich, kaptajn 92 11-12
Hiorthøy, Morten 95 33
Hjort, Peder, kritiker, pædagog 92 112
Hjortegade 94 8, 11, 17
Hjorth, Karen, arkivar 93 10-32 94 128-135
Hoffmann, Anton, skoleinspektør 93 193
-, Johan Christopher 95 97
de Hofmann, Niels, amtmand 94 165
Hofmann, Poul Holck, forfatter 95 147
Hoftved, Niels, landsdommer 94 104-05
Hohlenberg, Hagen, teolog 92 110
Holbeck, J., skoledirektør 93 193
Holberg, Ludvig, forfatter 92 100, 103
Holder, Christen, skoflikker 93 90
hollandsk-palladiansk stil 92 92
Holm, Christine Larsdatter 93 90

- Holm, Hans Hansen 93 76-77, 84-85, 98
 -, Kai, skuespiller 95 129, 156
 -, Lars Jørgensen, kaptajn 95 90
 -, Valsø skuespiller 95 130
- Holmbladsgade, erindringer fra 94 189-219
- Holmens kanal 94 7, 52
- Holmens kirke 94 20
- Holmsted, Frederik, borgmester, industri-
 leder 94 141
- Holstengade 94 10
- Hornemann, Christian, miniature- og
 pastelmaler 94 171
- Hornfiskegade 94 14
- Hortulan, Marcus Ulsøe, skuespiller 92
 104
- Huld, Palle, skuespiller 95 128, 130, 132
- Hummergade 94 11
- Hundegade 94 8, 17
- Huse og boliger i det gamle København 94
 20-44 95 197-198
- Hval Kanal 94 14
- Hvass, Tyge, arkitekt 95 119, 136, 149
 »Hvem Narrer Hvem?« 95 156
 hvide Hus, Det 94 162-174
- Hvillinggade 94 14
- Højbådsmandsstræde 94 7
- Hørup, Emma f. Holmsted 93 34-36
 -, Svend 93 49
 -, Viggo, politiker, redaktør 93 33-51
- Høst, Thorkild, cand.phil. 93 160
- Håndarbejdsundervisning 93 186-209
- I krig og kærlighed. En klippeaktion i Kbh.
 i maj 1945 93 102-127
- I Kærlighed 93 10-51
- Ibsen, Chr. Fred., Parykmager 95 64
 »il gige furtonato« 92 94
- Ildebrandshuse 94 32-35
- Illum, arkiv 94 223
- Ilse, Grethe, landsarkivar 93 146-164
- Ind og ud af ægteskabet 93 129-184
- Ingerslev, Emmerik, læge 93 61, 72-73
 -, Jess, skuespiller 95 156
- Iversen, Axel, læge 92 151, 153
 -, Erasmus, musiker 92 102
- »Jacob von Thyboe« 94 57-58
- Jacobsen, Marius, operasanger 95 136
- Jagt- og Fiskerimagasinet, arkiv 94 223
- Jagtvejens skole 95 182-183
- Jensen, Carl Reinholdt, landmåler 93 149
 -, Jesper 95 154
 -, Mads, gårdmand i Rørvig 93 84
 -, Ole, gårdmand i Bergsø 93 78-79
- , Peder, gårdmand i Torslunde 93 78, 80-
 81
- , W. E. & Søn, kobbersmede 1775-1968,
 arkiv 95 192
- , Wilhelmine Mathilde g.m. C. R. Jensen
 93 149
- Jerngade 94 10
- Jespersen, Gilbert Lauri, læge 93 149
 -, H., scenograf 95 129-130, 136
 -, Olfert, dirigent, komponist 95 130
- Jessenske Boghandel, Den 92 116-117, 119
- Jetsmark, Torben, skuespiller 95 154, 157,
 160-161
- Johannes Gade, Sct. 94 14
- Johannesen, Bengt 95 161
- Johansen, Svend, maler 95 139-140
- Johansson, J. A. 95 37
- John, missionær 95 50
- Jonasen, Christian, tømmersvend 93 174-
 175
- Juel-Hansen, Erna, forfatter 93 33-35, 43, 48
- Juelstorp, Søren, cand.phil. 92 109-131
- Justus, Maren, 94 133
- Juul, Anna, lærerinde 93 201-02
- Jyllandsgade 94 12-13
- Jyllandsposten 92 113
- Jørgensdatter, Ingeborg, jordemoder 92 9
- Jørgensen, Harald, dr.phil. 94 88-111
 -, Harald, skuespiller 95 136, 138, 146
 -, Karl, skuespiller 95 130
- Kabliaugade 94 14
- Kald og kærlighed 93 185-209
- Kamelgade 94 8, 11
- Kaningsgade 94 8
- Kanneworff, J.P., degn 92 22
- Kanneworff, L., ulden- og lærredshandler
 92 22
- Kanslergården 94 90
- Kaper, Ernst, borgmester 93 160
- Kardinalgade 94 15
- Kasimir, markgreve 93 133
- Kastellet 95 8
- Kattegade 94 8
- »Kejserens nye Klæder« 95 131-132
- Kejsergade 94 15
- Kern, Pouel, skuespiller 95 130
- Kierkegaard, Michael, grosserer 95 33
 -, P. C., teolog 95 34
 -, Søren, filosof 92 113 95 34
- Kingo, Thomas, biskop, salmedigter 92 85
- Kirkegade 94 10-11, 17
- Kirken i Kommunehospital 92 132-155
- Kirkeritualet af 1685 93 30-32

- Kjøbenhavns flyvende Post 92 113, 121, 123-124
 Kjøbenhavnsposten 92 112-113, 116-117, 119, 121,
 Klatt, Joseph, artist 95 98
 -, Louise, artist 95 97-104
 Kleist, Adelgunde Elisabeth Amalie g.m. J. G. v. Scholten 93 14
 Klerkegade 94 10-11, 17
 Klingberg, Christian, højesteretsadvokat 95 43, 76
 Klint, Kaare, arkitekt 92 29
 Klippeaktioner efter 2. verdenskrig 93 102-127
 Klædefremstilling i 1700 tallet 94 136-58
 Knuds Gade, Sct. 94 14
 Knudsen, Andreas, tømrermester 94 95
 Kobbergade 94 10
 Koch, Eik, skuespiller 95 147, 154, 157
 -, Hans (Henning), arkitekt 94 110
 Kofoed, Hans, eksp.sekr. 93 222
 -, Hans Hansen, dir. for tugthuset 93 95
 Kolling, T., docent 93 149
 Kommunehospitalet, kirken i 92 32-55
 Kommunelærerforening, Københavns 93 192-93
 Kommunelærerindeforening, Københavns 93 196
 Kommunes Parkteater, Københavns 95 152-154
 Kommunes Sommerunderholdning, Københavns 95 156-165
 »Kong Dan's Besøg i Chr. d. 5's Danmark« 92 85-87
 kong Hans's vingård 92 7
 kgl. Ballet, Den 95 161-162
 Kongelige bryllupper i Kbh. 93 130-138
 kgl. Fødsels- og Plejestiftelse, Den (FS) 93 54-74
 kgl. Kapel, Det 92 83
 Kongens Dam 94 10
 - Kanal 94 10, 15
 - Klub, forening 92 119
 - Murermester 94 55
 - Mønt 1672-1749 92 37-81
 Kongensgade 94 7, 9-10, 16
 Konradsen, Katrine, lærerinde 93 209
 Konsistoriebygningen 94 20
 Konsistorium og hekseproces 94 128-35
 Korngade 94 10-11
 Korntorv 94 10
 Korsgade 94 15
 Korskolen 94 56
 Krabbegade 94 14
 Krag, Erik, øverste sekr. i Danske Kancelli 94 112, 116, 118
 -, Johannes, biskop 93 139
 Kragelund, Minna, lektor 93 186-209
 Krause, Hans Henrik, skuespiller, iscenesætter 95 155
 Krebsegade 94 14
 Kristiansen, Kristian, officer 94 109
 Krokodillegade 94 18
 Kronborg 95 7, 13
 Kronens boder, skipperboderne 94 51-87
 Kronprinsessegade 94 17
 Krusemyntegade 94 8, 17-18
 Krüger, Gotfrid, ingeniør, møntmester 92 47-49, 54, 59, 64
 Krøyer, Laurs Tomesen, snedker 94 54
 Kuhlau, Frederik, komponist 92 20-21
 Kullergade 94 14
 Kurfyrstegade 94 15-16
 Kurt, Hans, skuespiller, sanger 95 130
 Kurvemageri 92 158
 Kvorning, Berrit, skuespiller 95 157
 »Kys, Kram og Krammersjæle« 95 155
 »Kærlighed og Kontanter« 95 160
 Kærlighed til kaldet - et tveægget sværd 93 186-209
 Kærlighedens konsekvenser - barselskvinder på Den kgl. Fødsels- og plejestiftelse 1825 93 54-74
 København, kvinder og kærlighed 93
 Københavns, se næste ord
 Køhler, Casper Heinrich, tøjmager, 94 137
 Köhler, Christine Marie g.m. Peter K. 92 23-24
 -, Georg Degenhard, glarmester 92 14-21
 -, Georg Hans Peter, glarmester 92 23-24
 -, Gotfred Ludvig, glarmester 92 24
 -, Peter Daniel, glarmester 92 21-23
 Køllert, Casper, bladbinder 94 147
 Kaas, Preben, skuespiller 95 160
 Ladegårdens arkiv 94 223
 Lamoureux, Abraham César, billedhugger 94 90
 Landbrugsraadet 95 116-118
 »Landmandsliv« 95 160
 Landsvig, Birgitte, scenograf 95 163
 Langberg, Harald, fhv. overinspektør 92 37-81 95 7-22
 -, Sigurd, skuespiller 95 130, 136, 152
 Lange, Oluf, byggespekulant 94 91-100
 -, Rasmus, advokat 95 72
 Langkilde, H. P., gymnastikinspektør 95 169

- Larsen, Aksel Ejner, overretssagfører, arkiv 95 192
 -, Helga, politiker, MF 93 158
 -, Ilse Lil, skuespiller 95 132
 -, Joakim, skoledirektør 93 195
 -, Lars, grosserer, tømmerhandler 94 165-167
 -, Niels Leo, arkitekt 92 57
 Lassen, møller 95 66-68 -, Peder, jurist, legatstifter 94 115-116
 Laub, Hieronimus, livmedicus 94 99-100
 Lauring, Bertel, skuespiller 95 152, 154
 Lavendelgade 94 8, 11, 17
 Lawaetz, Chr. Otto, etatsråd 95 72
 Laxegade 94 11, 18
 Lefevre, officer 95 71
 Lehmann, Lilli, kunsthistoriker 92 132-55
 -, Orla, politiker 92 111-112
 Lehn, Abraham, godsejer 94 91
 Lemming, skibskaptajn 95 42-43
 Lenkiewitz, Utilia, skuespiller 92 104
 Leopardgade 94 18
 Lerche, Christian, officer, godsejer 94 95
 Levetzau, Hans Frederik, kammerherre 94 99
 Levin, Abraham, blikkenslager 92 24-25
 Ley, Hans-Henrik 95 154
 Lichtenstein, Frantz Th., regeringsråd 95 50, 55-58
 »Liden Kirsten« 95 131
 Liebe, Christian, kræmmer 94 140-145, 151-152
 Lier, Sebastian, byggespekulant 94 94-99
 Lindam, Peder Holger, faktor 95 46, 61, 71
 Lindberg, Kirsten, arkitekt 94 51-87
 Linde, Helle, stadsarkivar 93 165-184
 Lindgården, Andelsboligforeningen, arkiv 92 183
 Lindstrøm, Rune, forfatter 95 156
 Lington, Otto, kapelmester 95 160
 Liunge, A.P., forfatter, redaktør 92 112
 »Livietta og Tracollo« 95 152
 Ll. Gønnegade, teatret i 92 98-99
 Løndemann, Gert, skuespiller 92 100
 Lose, Theodor, materialist 94 109
 Lotze, Ernst Gerhard, farmaceut, materialist 94 105-109
 Louise Klatts kæmpeelefant 95 97-104
 Lukas Gade, Sct. 94 13
 Lund, Georg Frederik 95 37
 Luplaus, Marie, malerinde 93 157
 Lustre, Jean, kunstberider 95 97
 Luther, Albert, skuespiller 95 121
 Lübschits, Carl Bernhard, malermester, dekorationsmaler 92 135, 139
 v.d. Lühe, Hans Albrecht, officer 94 103
 Lütken, Andreas Magnus, banksekretær 95 111-113
 -, Annine g.m. O. H. Lütken 95 108-109
 -, Anton Frederik, assessor 95 111-112
 -, Augusta, operasanger 95 111
 -, Cecilie 95 107
 -, Magna Cecilie Camilla g.m. Edouard Suenson 95 111
 -, Magnus, søofficer 95 106-107
 -, O.H., søofficer, minister 95 107-108, 111
 -, Otto, søofficer 95 111
 -, Pauline 95 111-114
 »Lykkebarnet« 95 136
 Lykkehus, Karen, skuespiller 95 154
 Lyng, Flemming 95 144
 Lærerindens professionalisme 93 186-209
 Lærernes Missionselskab 1932-81, arkiv 94 223
 Løngangsstrædet 94 15
 Løvegade 94 8
 Løwert, Karen Marie, teaterchef, skuespiller 95 157
 -, Lis, skuespiller 95 136
 Madsen, Morten, biskop 94 128-129
 Madsen-Wiesneck, J., scenograf 95 128-130, 136, 138
 Madvig, J. N., filolog, politiker 92 110 93 146, 148
 Maës, Tove, skuespiller 95 152-155
 Magdalone, fødende på FS 93 69-70
 Magstræde nr. 17-19 94 24-26
 Majer, Johan Andresen, corporal 92 9
 Malmgren, Niels, snedker 93 90
 Mands Minde 95 36
 Manufakturhandlerens stiftelse 92 164-165
 Mariboe, Levin Moses, Købmand 95 105
 -, Moses Levin (Martin Leopold), grosserer 95 105-106
 Markus Gade, Sct. 94 13
 Markussen, Ingrid, docent 93 75-101
 Markwarth, Miskow, skuespiller 95 154
 Marquarts, Trine 94 133
 Marselis, Christof, arkitekt 95 10, 13-18
 Marsvin Kanal 94 14
 Mastegade 94 15
 Mastekanalen 94 52
 Mathiesen, Albertus, bygmester, arkitekt 92 83
 Matthesen, J. F., 95 36
 Matthiæ, Christian, teolog 93 136
 Matthæus Gade, Sct. 94 13

- Mayonnaisekvareteret 94 11, 18
Medicinal-Komoedianter 92 99
Meldola, Raphael, translatør 95 76
Melson, Søren, instruktør 95 154
Memlit, Christen 93 90
Meriangade 94 8, 11
Methling, Finn, forfatter 95 138
-, Svend, skuespiller 95 116, 125-126, 136, 138
Meyer, B. M., auktionsbog 95 192
-, Johan Michael, arbejdsmand 93 165
-, Johanne, journalist, kvindesagsforkæmper 93 152-157
Meyer, Peter, tøjmaker 94 151
Mikkelsen, Hans, biskop 94 128-129
Mingoti, Pietro, impresario 92 102
de Miranda, Sebastian Francisco, general 93 82-83, 92-97
Mitlænder, Johan Urbanus, tøjmaker 94 150
Moe, Bjørn, seminarielæktor 95 129-130, 135-136
»Molboerne« 95 129-130
de Montaigu, René Magnon, skuespiller 92 87, 94, 98
Mortensen, Jens, gårdmand i Svinninge 93 78-79
Moseholm, Erik, kontrabassist, komponist 95 154
Mourier, Manja, skuespiller 95 156
Munch, Elna, politiker 93 158
-, Torben, musiker 95 154
Munkegade 94 15
Muslingegade 94 14
Mühldorff, Mathias, major 95 50-51, 58-59, 70-72
Müller, Bertha Amalie f. Alver g.m. A. O. E. Skram 93 150
-, Ernst, direktør 95 180
-, Georg Philip, officer 95 13, 20
-, Niels, skriver 92 9-10
»My Fair Lady« 95 163
Mynster, I. P., biskop 92 157-158
Møller, kaptajn 95 72
-, Birgitte, lærerinde 93 45-49
-, Else 94 133
-, Ernst, traktør 92 15
-, Johannes, miniaturemaler 92 168
-, Niels Hansen, lærer 95 30
Mønster, Peder, forstander, baptist 92 158
Møntfremstilling i 17. årh. 92 48-50, 66-69
Maanedsskrift for Litteratur 92 110-111, 113, 117, 120-121
Naik, Sennapa, inder 95 42-96
Nansen, Hans, borgmester, præsident 94 114, 118, 120
Natrenovation 92 158-159
Navigationskolen 94 56-57
Nebelong, Bent, borgmester 95 157-158
Nellikegade 94 8, 11
Nielsen, Anders, barber 92 10
-, Børge, gårdmand i Utterslev 95 105
-, Christen, brændevinsbrænder 93 26
-, Emilie, skuespiller 95 136, 138, 146-147
-, Eskild Rask, sanger 95 143
-, Henning, forfatter 95 155
-, Holger, musiker 95 131
-, Kurt 95 160
-, Michel, skriverkarl 92 9
-, Nielsine, læge 93 44-45
-, Ole, gårdmand i Utterslev 95 105
-, Rasmus, gårdmand i Utterslev 95 105
-, Tage, vangemand 92 156
Niemeyer, Andreas, stenhugger 92 92
Nomisen, Hermand, murermester 94 54
Nordgreen, Erik, teatermaler 95 152, 154
Norges Torv 94 10
Norgesgade 94 10, 16
norske Gæstespil, Det 95 153
Norup, Thomas Frantzen, skriver 92 9
Numrene, skipperboder, 94 55, 77, 79
Ny Kongensgade 94 15
Ny Vestergade 94 15
Nyboder 94 7-8, 26
nye Forening, Den 92 119
nye Friluftsteater, Det 95 154-155
Nygaard, Fredrik, forfatter 95 116, 120, 126
Nygade 94 17
Nyhavn 94 15
Nykøbenhavn, gadenavne i 94 8-11
Nørgård, Per, komponist 95 154

Oeder, Georg Christian, botaniker, nationaløkonom 93 10-12
Oederske efterretninger 93 10-32
Ogier, Charles, gesandt 93 134, 136
Olai Gade, Sct. 94 14
Olden-Jørgensen, Sebastian, cand.mag. 94 112-127
Oldenburgsgade 94 10
Oldrup, Edith, operasanger 95 142-143
Olfert Fischersgade 94 17
Olsdatter, Karen g.m. J. M. Meyer 93 165
-, Marie 93 85
Olsen, F.C., journalist 92 122-123
-, Svend 95 105-114
Olsson, Brita, stadsbibliotekar 92 7-36
Operaen i Sophie Amalienborg 92 87-90

- Operahuset i Fredericiagade 92 90-96
 Operahuset i Østre Landsret 92 90-96
 Opgøret med tyskerpigerne efter befrielsen 93 102-127
 Ordtved, Troels, etatsråd 93 94
 Oslo Parkkvelder 95 153
 Overskou, Thomas, forfatter, teaterhistoriker 92 20
 Oxetorv 94 10
- Palmaillegade 94 12-13
 Paludan, Jacob Lønborg, kapellan 95 81
 Paulsgade, Sct. 94 43-44
 Pavegade 94 15
 Pedersen, Anders, klokker 94 47-50
 -, Carlo M., sceneinstruktør 95 154
 -, Daniel, dugmagersvend 93 24-25
 -, Inger, jordmoder 93 54-55
 -, Kell, fuldmægtig, 94 222
 -, Viktor, skoleinspektør 95 183-188
 Pelli, Domenico, bygmester 95 7-10, 13
 Perfert, Holger, skuespiller 95 161
 Pestalozzi, J. H., pædagog, filosof 93 192
 Petersen, Carl, maler 92 140, 146-150
 -, Carl, arkitekt 92 26, 29, 30 94 110
 -, Hans Hansen, ekviperingshandler 92 24-25
 -, Henriette, skoleinspektør 93 189, 201-202
 -, Hermann, forfatter 95 130
 -, Holger, fabrikejer, legatstifter 92 163-165
 Petri kirke, Sct. 94 20
 Pettoletti, Filippo, teaterentreprenør, artist 95 97, 99
 Pflueg, Christian Carl, officer, arkitekt 94 142, 145, 151-155
 -, Friderich Andreas, officer, fabrikkdirektør 94 152
 v.d. Pfordten, Hans Erasmus, officer 95 10-11
 Piekhardt, Hans Michel, strømpefabrikant 92 75
 de Pilloy, Daniel, dansemester, skuespiller 92 84-85
 -, Frederic Daniel, skuespiller, vinhandler 92 100
 -, Frederik, dansemester 92 84
 »Pinafore« 95 163
 Pindsvinegade 94 8
 Planetbog 94 129-135
 v.d. Planitz, Hans, gesandt 93 131-133
 von Platen, Wilhelm Friederich, arkitekt 92 91, 93 95 10-20
- Plejestiftelsen 93 67-74
 Politikens børneteater 95 131-132
 Politisk litteratur i Danmark i 1830'erne 92 109-131
 Poulsen, Benny, skuespiller 95 162
 Povelsen, Oluf 93 90
 Prah, Bendix Djurhuus, byskriver, forfatter 95 58
 Price, John, skuespiller, sceneinstruktør 95 126, 128
 Prinsens Kanal 94 10, 17
 Prinsensgade 94 7, 10, 16-18
 Prinsessegade 94 7, 18
 Privilegier, københavnske 1661 94 112-127
 Prætorius, Lorenz, toldkammer- og finansdeputeret 95 28, 30-31
 Publikum og den politiske litteratur i Danmark i 1830'erne 92 109-131
 Pulley, Maturaja, 95 44, 50-53, 56, 70
 -, Piragasam, dubash 95 44, 52, 54, 70-71, 73-74
 pædagogiske selskab, Det 93 192-194
- Quist, Rasmus, skriverdreng 94 139, 148
 von Quoten, Julius Henrik, teatermand 92 101-104
 -, Salomon, teaterentreprenør 92 99, 101
- Rach, Johannes, prospektmaler 95 19
 Ralov, Børge, koreograf 95 131
 Ramsing, H. U. 95 192
 Rappin, Jochim, murermester 94 54
 Rasch, Anna Maria, kræmmerenke 94 151, 153
 -, Kaj 95 144
Rasmussen, Birte Ludovica 92 156-166
 -, H. H., papir og boghandel 92 137
 -, Hugo, musiker 95 154
 -, Isach, murermester 94 55
 -, Knud, sergent 92 9
 -, Niels, gårdmand i Utterslev 95 105
 rationering under 1. verdenskrig 94 205-207
- Reedtz, Peder, kansler 94 115
 Reesen, Emil, dirigent, komponist 95 140
 Rejegade 94 14
 »Renaissance« 95 131
 von Renthe-Fink, Cecil, tysk gesandt 93 112, 114
 Resens kort 94 12-15
 Reuss, Johann Christian 95 34-36
 Reventlow, Christian Ditlev, statsminister 95 32-33
 -, Benedicte Marg. f. Brockdorff 95 23

- , Christian Ditlev, officer, diplomat 95 23-24
- Richardt Müllers Metalvarefabrik 95 180-181
- Ridergade 94 7
- Rieber, arrestforvarer 95 66
- Rifbjerg, Klaus, forfatter 95 154
- Rigensgade 94 10
- Riis, Jørgen, forfatter 92 102
- Roger Henriksen, Børge, komponist, pianist 95 154
- Rohde, Andreas, assistent 95 64
- Rokgade 94 14
- Rose, Christopher Pauli, skuespiller, instruktør 92 100
- Rosenberg, Kai, komponist, kapelmester 95 129-133, 136, 138
- Rosendal 94 162
- Rosengade 94 8, 17
- Rosenhoff, C., forfatter, journalist 92 113
- Rosenkjær, Jens, afd.chef ved DR 95 116
- Rosenvængets Sideallé nr. 6 92 167-181
- Roskildegade 94 12
- Rostgaard, Frederik, oversekretær 92 95
- Rostrup, Egill, skuespiller, instruktør 95 128-129
- Rotbøll, J. L., advokat 95 81
- Rothe & Co., Chr. E., vinfirma, arkiv 94 223
- Rothe, C. E., grosserer 93 150
- Rottler, missionær 95 50
- de Roy, Michel, bygmester, arkitekt 92 83
- Rump, Johannes, ingeniør, MB 92 29
- Rundskuedag, Københavns, arkiv 95 192
- Rusesgade 94 17
- Ryge, Johan, skuespiller 95 34
- Rævegade 94 8, 18
- røde fjer, de 94 169
- Røding, Siegfried M., tømmerhandler 95 34, 36
- Rørbye, Jørgen Hatting, præst 95 82, 84
- Rådmandsgades skole 95 178-181
- S. C. Haubergs Maskin og Elektrotekniske Virksomhed 92 159
- Salicath, Eddie, forfatter 94 88, 110
- Salviegade 94 8
- »Sangspil fra Lumbyes Tid« 95 138
- Sankt, se næste ord
- Sattrup, Christian Wilhelm, 95 33
- Saxtorph, Peder, sognepræst 95 30
- , Sylvester, læge, fødselshjælper 93 58-61
- Scalabrini, Paolo, musiker 92 102
- Schack, Hans, feltherre 92 46-47
- Schallendfeld, Rosalie, pædagog 93 190, 192, 200, 204
- Scheel, H. H., officer 95 10-11, 20
- Scheel, Paul, læge 93 67-68
- Schepelern, Gerhard, musiker 95 144-145
- Scheuer, Helge, skuespiller, instruktør 95 160-163
- Schimmelmann, Ernst, minister 93 94 95 69
- Schindler, Poul Christian, musiker 92 84
- Schiøler Linck, V., skuespiller 95 136
- Schiøtt, Preben, kapellan 95 32
- Schiøtz, Aksel, sanger 95 131
- Schlegel, J. E., forfatter 92 100
- Schlegel, Heinrich Fr., justitsråd 95 66-68, 72, 79, 88, 90
- Schlück, C. H., handelsfuldmægtig 94 109
- Schmidt, Christian, Justitsråd 95 46
- , Jacob Luxdorff, prokurator 95 50, 58-59, 71-72
- , Robert, skuespiller, instruktør 95 129
- von Scholten, Adelgunde g.m. J. G. 93 14-19, 32
- , Jobst, officer 95 7
- , Jobst Gerhard, officer 93 13-19, 30
- , Louise g.m. J. D. Trampe 93 14-15
- , Peter, generalguvernør 94 168-174
- Schou, Anna Eeg, lærerinde 93 198-203
- Schouw, Joachim Frederik, botaniker, politiker 92 112, 122-23
- Schubothé, J. H., boghandler 92 117, 119
- Schulenburg, Henrik, major 94 97, 99
- Schultz, Carl Christopher, tøjmagervend 94 140
- Schwab, Leopold, stenhugger 92 92
- Schwabe, 95 48-49
- Schweizerklud 93 195
- Schönheyder, Johan Martin, jurist 95 62
- Seemann, Chr., murermester 92 138
- Segerskog, Viveca, skuespiller 95 152
- Sehsted, Hannibal, rigsskatmester 94 115
- , Ove Ramel, gehejme-statsminister 95 72
- Seidelin, Hans, kancelliembedmand 94 95
- Sejersø, Johanne g.m. M. P. Thorning 94 105
- , Signe g.m. Mads Bie 94 103
- Selskabet for Københavns historie 92 184-85 94 227-28 95 195-196
- Sennapa Naik i København 1795-1805 95 42-96
- Separation 1770 93 21-29
- Separationer i København 1813 og 1843 93 165-184
- Sesemann, Gregor, møntmester 92 50, 54, 64
- Setti, Tambu, inder 95 44, 50-53, 56, 70

- Severin, Else Marie 93 96
 »Show Boat« 95 164
 Sildegade 94 14
 Sjællandsgade 94 12-13
 Skall, Egil, eksp.sekr. 95 192
 »Skatteøen« 95 165
 »Ske Bonden hans Ret« 95 120-127
 Skipperboderne 94 11, 51-87
 Skippergade 94 7
 Skjerning, Valdemar, skuespiller 95 138, 147
 Skolemesterens Længe 94 17
 Skram, Asbjørn Oluf Erik, cand.phil. 93 150
 Skånegade 94 12-13
Skaarup, Bi, museumsinspektør 93 130-145
 Slesvigsgade 94 10
 Smith, N. C. C., tømrermester 92 138-140
 Sofiegade 94 7, 18
 »Som man behager« 95 153
 »Sommer i Tyrol« 95 163
 Sommerunderholdning, Københavns
 Kommunes 95 156-165
 Sophie Amalie g.m. Fr. III 92 82-83
 Sophie Amalienborg, operaen i 92 87-90
 -, teatret i 92 82-90
 Sophie Magdalene g.m. Chr. VI 95 24-25
 »Sovedrikken« 95 108
 Söderström, Conny, sanger 95 143
 Spandet, N. M., assessor 93 146
 spanske syge, den 94 211-212
 Spengler, Johan Conrad, kunstkammerfor-
 valter 94 176
 Sporvogn, gasdreven 92 161-162
 Spådomskunst og søstersolidaritet 94 128-
 135
 Stadsarkiv, Københavns 92 182-183 94 222-
 226 95 191-193
 Stadtfeldt, Aager, læge 93 62
 von Staffeldt, Anna Sophie g.m. W. D. W.
 93 13
 -, Wilhelm Ditlev Werner geheimeråd 93
 13
 Stallknecht, Eli g.m. T. Høst 93 160
 Statsadvokaten for særlige anliggender 93
 114
 Statsomvæltningen 1660-1661 94 112-127
 Stavnsbåndets ophævelse, festligheder i
 forbindelse med (1938) 95 115-127
 Steege, Engelbert (von), spindermester 94
 141
 Steen Hansen, H. C., revisor 94 88
 -, Lisbeth 94 88
 Steen, Henriette, lærer, kvindesagsforkæm-
 per 93 33-51
 Steenstrup, Joh., historiker 92 143-144
 Steenwinckel, Hans II, arkitekt 92 46
 -, Hans III, arkitekt 94 57, 59
 -, Hans van III 95 7-8
 Steffensen, Ingeborg, operasanger 95 145
 Stegger, Karl, skuespiller 95 155
 Stender, Inger, skuespiller 95 130
 Stenkulsgade 94 10, 16
 Stenz, Maria, skuespiller 95 162
 Stevnsgades skole 95 172-178
 Stockholm Stads Gæstespil 95 153
 Stokhuset, forhold i 1770-erne 93 94
 Stokhusgade 94 16
 Stolberg, Christian, overhovmester 95 30
 Storch, F. L., maler 92 135, 137
 Store Kannikestræde nr. 10 94 88-111
 Store Kongensgade 94 16
 Store Kongensgade, teater i 92 101-104
 store Stenbro, Den 94 8
 Stormarnsgade 94 10
 Stormgade 94 15-16
 Strandgade nr. 26-32 94 23
 Strandgade 94 12-13
 Strandvejsskolen 95 189-190
 Stricker, Otto Christian, officer 95 50, 59
Strømstad, Poul, museumsinspektør 94 20-
 44 95 197-198
 Stændermødet 1660 94 112-127
 Stærk som døden - en uægteskabelig
 kærlighedshistorie fra 1800-tallets slut-
 ning 93 33-51
 Størregade 94 11
 Suensonsgade 94 17
 Suhiramanien, Walti, providitør 95 45
 Suhm, P. F., historiker 93 94-95
 Sundgade 94 12-13
 Svane, Hans, biskop 94 114-115
 Svanegade 94 18
 Svendlund, Bent Erik, instruktør 95 157
 Svendsen, Torben Anton, sceneinstruktør
 95 139, 141, 144
 »Svinedrengen« 95 132
 Svovlgade 94 10
 Sværdfisk Kanal 94 14
 Søbøther, Johannes, guvernør på Sct.
 Thomas 94 167
 Sødning, Julie, skuespiller 94 165
 Søgade 94 12-13
 Søholt, Det hvide Hus 94 162-174
 Sølvgade 94 10, 16
 Sølvgadens Sporvej 92 160-162
 somme til linnedsyning 93 191
 Sørensdatter, Inger Margrethe 93 75-101
 Sørensen, C. Th., havearkitekt 95 149-152,
 162

- , Jens, gårdmand i Utterslev 95 105
 Søsterkoret 95 28
 søsterlige Velgørenhedsselskab, Det, arkiv
 92 183 94 223
 Søstersolidaritet 94 128-35
 Sættrup, Jan, journalist 95 23-41
- Tagenhus 92 156
 Teaterliv før 1748 92 82-108
 Teatret i fri luft 95 115-168
 -, Giethuset 92 98
 -, Ll. Grønnegade 92 98-99
 -, Sophie Amalienborg 92 82-90
 -, St. Kongensgade 92 101-104
 Teglers, Ole 95 138, 144
 Tesin, Nicodemus d.y., arkitekt 92 90
 Teuber, Ulrich 95 139
 Theisen, Karl, skoledirektør 93 194
 Thestrup, Ole, skuespiller 95 161
 Thielo, Carl August, musiker, skuespilen-
 treprenør 92 100
 Thomsen, Hans 94 133
 Thomsen, Chr. Jürgensen, museumsdir.,
 arkæolog 94 182-84, 187
 -, Ove, avisudgiver 92 116
 Thorning, Michael Paludan, bankfuld-
 mægtig 94 104
 Thotsen, Anne Elisabeth g.m. P. v. Scholten
 94 168
 Thune Jacobsen, Eigil, rigspolitichef 93 112
 -, Edvard, etatsråd 92 167
 Tigergade 94 18
 »Til hver en Tid« 95 154
 Timiangade 94 8
 Titan 92 159-160
 »Tjener for to Herre« 95 154, 161
 Torskegade 94 14
 Torst, advokat 95 63
 Tourniaire, Benoit, cirkusdirektør 95 98
 -, Louise se Klatt, Louise
 Trampe, Jørgen Ditlev, greve 93 14-15
 Tranquebar, Et sendebud fra 95 42-96
 Treschow, Peter, præst 95 33
 Tribunen, teatergruppe 95 160-161
 Trnka, Martin, bogbinder 92 182
 Troels, Galle, tømrermester 94 54
 Troll, Anders Jacobsen, matros 92 9
 Truslew, Niels, stik af 93 166
 Trykkefrihedsselskabet 92 112, 115, 125
 Træk af enevældens teaterliv før 1748,
 belyst ved eksempler fra bydelen Ny
 København 92 82-108
 Tscherning, Eleonora Christine, forfatter 93
 180
- Tulipangade 94 8, 11, 17
 Tungegade 94 14
 Tutein, Alice 92 167-170
 -, Frederik, godsejer 94 160-161, 176
 -, Friderich, grosserer 94 162
 Tutein, Poulina Wilhelmine g.m. J. J. Frø-
 lich 94 176-177
 tyske flygtninge, indkvartering af 95 169-
 190
 Tyskerpiger 93 102-127
 Tøjmagler Frentzel - en indvandrerskæbne
 fra 1700-tallet 94 136-158
- Udsen, Bodil, skuespiller 95 154
 Ulfeldt, Corfitz, rigshofmester 94 8
 Ulkegade 94 11
 Ulvegade 94 8
 Urtekræmmerstiftelsen 92 163
 Urup, Axel 94 45
 Ussing, Olaf, skuespiller 95 154
- Vagabonder, på Blegdammene 92 158
 Vaganterne, teatergruppe 95 156
 Valjean, Poul, koreograf 95 154
 Valkendorff, Christoffer, rigshofmester 93
 140-141
 Vandkunsten 92 62, 64
 Vanløse skole 95 183-188
 Vasegaard, Lene, skuespiller 95 154, 162
 Vaupel, Kirsten, operasanger, skuespiller
 95 157
 Vedel-Nielsen, Aage, grosserer 92 28
 Venders Torv 94 10
 Vendersgade 94 10
 Vendsysselsgade 94 12
 Verdellin, Carl, officer 94 109
 -, J. N., urtekræmmer 94 105, 109
 Verdellin, Olaf, 94 110
 Versigny, musiker 92 88
 Vesterbro lejerforening, arkiv 94 223
 - Miljøværn 1974-86 94 223
 - Nye Theater 95 98
 Vestre Forstad 94 11
 vielsesritual, det borgerlige 93 152
 Viet på Københavns Rådhus - om borgerli-
 ge vielser 1851-1922 93 146-64
 Vildandegade 94 18
 Vildtpretgade 94 10
 Vincentz, David, teaterdirektør 92 95
 Vingårdsstræde nr. 17 92 7-36
 Vitriolgade 94 10
 Vitskøl klosters arkiv 94 224
 Vort Samfund, Selskabet, arkiv 94 223
 »Værmlændingene« 95 130

- W. E. Jensen & Søn, kobbersmede 1775-1968, arkiv 95 192
Waaben, Knud, professor 95 42-96
Waagepetersen, Bent, 92 167-70
 -, Gaston 92 s. 167-181
 -, Mozart, arkiv 92 182
 Waagepetersens hjem i Rosenvænget 92 167-81
 Walbom, Ole, sanger 95 143-144
 Walther, Grete, skuespiller 95 136
Warring, Anette, adjunkt 93 102-27
 Wasserfall, kræmmer 94 136, 143
 Weiss, Søren, balletdanser 95 130, 136
 Wendelboe, Andreas, justitsråd 95 72
 West, Emilie, håndarbejdpædagog 93 191-92, 198
 Westergaard, Harald, statistiker, national-økonom 93 149
 Wieth, Carlo, skuespiller 95 121
 Wilcke, Julius, departementschef, numismatiker 92 65
 Wildersgade 94 7
 Wilken, Charles, skuespiller 95 126
 Wilster, advokat 95 77
 -, Christian, forfatter 92 112
 Wineke, Christian dy, møntmester, medaljør 92 53, 56, 59-60, 69-71
 -, Christian d.æ., guldsmed, møntmester 92 66-70
 -, Margrethe Elisabeth 92 75-76
Wingender, Nete Balslev, cand.mag. 93 54-74
Wiséhn, Ian, arkivar 94 182-188
 With, J. H. B., cand.jur. 93 150
 Wolther, Hans Haastrup 95 36
 Worm, Pauline, forfatter 93 152, 155
 Wulf, grenadier 94 147
 -, Marie g.m. M. Wulf 95 24-27
 -, Mathias, bygningsentreprenør 95 24
 Wældiche, Marcus, professor 94 97
 Yding, Ane Marie 95 89-90
 -, Birgitte g.m. S. Naik 95 80, 82-83, 86, 88-90, 92
 York, Valerius, kaptajn 95 49
 von Zinzendorf, N. L., stifter af Brødre-
 menigheden 95 24-27, 30
 Zuber, Joseph, tømrermester 92 75-76
 Ægteskaber i slutningen af 1700 tallet 93 10-32
 Ægteskabsloven af 1923 93 158-162
 Ørsted, Anders Sandøe, jurist, premierminister 94 175-176
 -, Christopher, skuespiller 92 100
 -, H. C., fysiker 92 110-11
 Ørsted-Matsen, C., proviantforvalter 92 25, 26, 28
 Ørum, Niels, kaptajn 95 90
 Øster Voldgade 94 16
 Østerport 95 7-22
 Østersgade 94 14
 Østre Landsret, operaaen i 92 90-96
 Åbenrå 26 94 32-35
 Ålegade 94 14